

TRANSCULTURAL PSYCHOSOCIAL EDUCATIONAL FOUNDATION SARAJEVO
PROGRAM FOR INTERDISCIPLINARY LEARNING AND RESEARCH - PILAR

Trauma
Pamćenje
Ozdravljenje

Trauma
Memory
Healing

ZBORNIK RADOVA

Tuzla-Potočari-Srebrenica

TRAUMA, PAMĆENJE, OZDRAVLJENJE

ZBORNİK RADOVA

1. Otvorena učionica TPO fondacije Trauma, pamćenje, ozdravljenje, Tuzla, juli 2014.

elektronsko izdanje, <http://www.tpo.ba/b/Publikacije.html>

SARAJEVO 2014

TRAUMA, PAMĆENJE, OZDRAVLJENJE

ZBORNİK RADOVA

Autori/ce:

Jasmina Husanović

Alija Sutović

Dubravko Lovrenović

Hariz Halilović

Zlatiborka Popov Momčinović

Branka Antić

Patrick McCarthy

Enes Osmančević

Srđan Šušnica

Damir Arsenijević

Rade Radovanović

Edisa Gazetić

Nermina Kravić

Adis Fejzić

Recenzenti/ce: Dubravka Stojanović, Esmina Avdibegović, Vladimir Vuletić, Tomislav Pletenac, Zorica Kuburić, Tanja Popović, Ana Vilenica, Tomislav Išek, Mitja Velikonja

Priredile: Alisa Mahmutović i Amra Delić

CIP - Katalogizacija u publikaciji Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo
159.97:355.012(497.6)(082)

159.97:364-785(082)

OTVORENA učionica TPO Fondacije Trauma, pamćenje, ozdravljenje (1 ; 2014 ; Tuzla) Zbornik radova [Elektronski izvor] / 1. otvorena učionica TPO Fondacije Trauma, pamćenje, ozdravljenje, Tuzla, juli 2014. - Elektronski tekstualni podaci. - Sarajevo : TPO Fondacija, 2014. - 1 elektronski zapis : tekst, slike, animacije

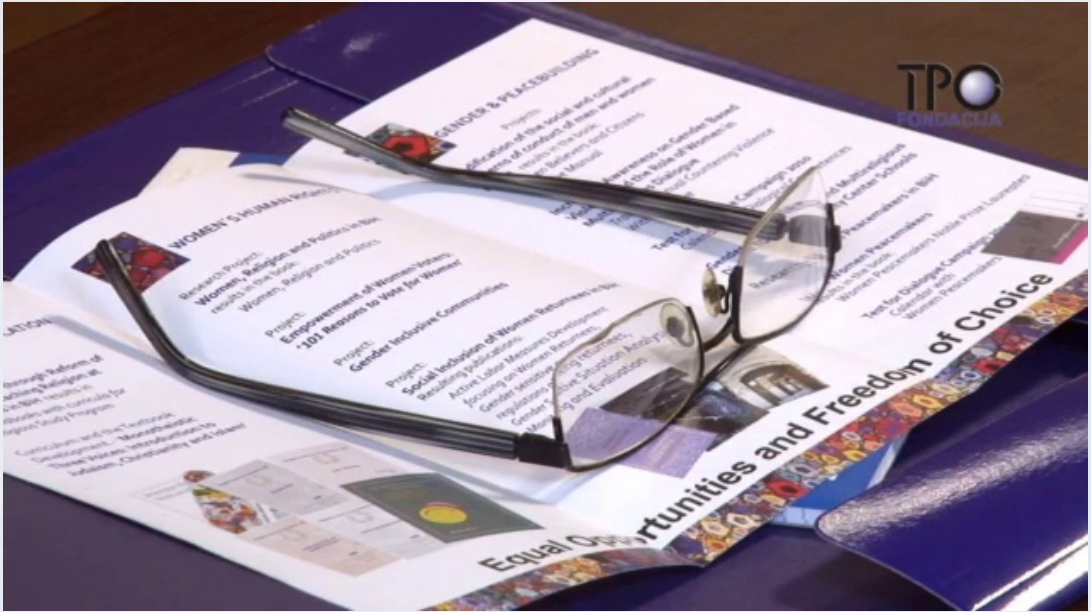
Tekst s nasl. ekrana. -

Način dostupa (URL): <http://www.tpo.ba/b/Publikacije.html>

ISBN 978-9958-0386-1-7

COBISS.BH-ID 21852422

SADRŽAJ

PREDGOVOR	I
UVOD	1
<i>O projektu: Trauma, pamćenje, ozdravljenje</i>	1
Ciljevi projekta	2
RADOVI	4
<i>Protiv upravljanja traumom kroz politiku terora: ka emancipativnim intervencijama u kulturnoj produkciji i proizvodnji znanja</i>	5
1. Uvod: O kulturi pamćenja, upravljanu traumom i politici terora.....	6
2. Akademski prostor i mrtvouzice neoliberalnih/ etnonacionalnih matrica.....	7
3. Protiv kulturalizacije traume: mogućnosti emancipatornih intervencija u proizvodnji znanja i kulturnoj produkciji	9
4. Umjesto zaključka	11
<i>Bosanski identitet: hrvatska trauma</i>	15
1. Uvod	16
2. Pitanje vlastitoga imena: Kako razumjeti i kako imenovati svoje povijesno nasljeđe?.....	17
3. Novo državno-političko ozračje i novi nacionalni tekst.....	20
4. Kako pomiriti nacionalnu, državnu i kulturološku pripadnost?	24
5. Dva aspekta kulture: duhovna i nacionalna kultura	27
6. Afirmacijom autohtone kulture do vlastitog političkog subjektiviteta	29
7. Bosanskohercegovački Hrvati prema Hrvatskoj.....	30
<i>Kultura zaborava ili sjećanja: konverzija identiteta Banje Luke</i>	37
1. Uvod	38
2. Konceptualni okvir rada.....	40
3. Promjena naziva ulica i mjesnih zajednica.....	44
3.1 Nazivi banjalučkih naselja	44
3.2 Nazivi banjalučkih ulica	46
4. Umjesto zaključka	51
<i>Procesi pomirenja u BiH: rodna/e perspektiva/e</i>	59
1. Uvod	60
2. "Femina i etnonacionalizam"	61
3. "Rat i mir": re/kontekstualizovani rodni otpori	62
4. Poraće.....	65
5. Umesto zaključka	68

<i>Tuđa zemlja i tuga golema (ratne udovice i porodice bez očeva u bosanskohercegovačkoj dijaspori)</i>	73
1. Uvod	73
2. Rod i broj — ili šta statistika ne pokazuje?	74
3. Mjerenje ljudske patnje.....	75
4. Obezglavljene porodice, uništene lokalne zajednice	76
5. Fatimin put	78
6. Od "privremih" rodnih listova do "vjenčavanja" mrtvih muževa.....	80
7. DNK i posthumno krvno srodstvo	81
8. Život (ne) ide dalje?	83
9. Na kraju puta	86
<i>Šutnja u velikoj grupi u BiH</i>	91
1. Uvod	91
2. Grupa, šutnja, grupna psihoterapija	92
3. Umjesto zaključka	94
PRIKAZ SLUČAJA	95
<i>Adolescenti i genocid – mladost i smrt</i>	99
1. Uvod	99
2. Ratna trauma	101
3. Krivnja preživjelog	102
4. Kompleksnost posljedica višegeneracijskog prenošenja ratne traume	102
PRIKAZ SLUČAJA	104
<i>Traumatično odrastanje kćeri u patrijarhalnoj kulturi</i>	107
1. Uvod	108
2. Traumatično odrastanje: samo su dječaci slobodni?!	109
3. Šutnja (kao nemoć) i smrt (kao otpor patrijarhalnom autoritetu).....	111
4. Materoubistvo - konačno suprotstavljanje.....	114
5. Zaključak	115
<i>Skulpture zaboravljenih sjećanja</i>	119
1. Uvod	119
2. Skulpture zaboravljenih sjećanja	121
2.1. Spomenici NOR-a	121
2.2. Spomenici podignuti u spomen na žrtve rata iz 90-tih	122
2.3. Spomenik multikulturalnom čovjeku	123
2.4. Stećci.....	124
3. Zaključak	129

Govor mržnje u online medijima u BiH 135

1. Uvod 135
2. Govor mržnje u zemljama bivše Jugoslavije 136
3. Javna riječ i odgovornost u Bosni i Hercegovini 138
4. Vijeće za štampu BiH 140
5. Žalbe Vijeću za štampu BiH 142
6. Aktualni slučajevi jezika mržnje 146
7. Niste nevidljivi 148
8. Zaključak 149

PRILOZI 152

A Home Far from Home: Bosnian Refugees in St. Louis, Missouri 153

1. Introduction 153
2. Initial Arrival 154
3. Period of Adjustment 155
4. Moving Forward While Looking Back 155
5. "You are not supposed to be here." 156
6. Navigating Two Worlds: The Old and the New / Bosnian and American 157
7. Neither Here Nor There 157

Pate li monstrumi od noćnih mora? 159

1. Pravi heroj 159
2. Mirni komšija MM 160
3. Najbogatiji deda na svetu 161
4. Crveni Kmeri 162
5. Tortura 162
6. Dobar čovek 163

Joke AND (its relation to) genocide 165

1. Peter G. Young – Joke and Genocide; an introduction 167
2. Pavlina Vujović : Srebrenica – What a Formidable Name for the Big Other 169
3. Emin Eminagić - The Joke and Revolution: The Emancipatory Potential of the Joke 171
4. See: Althusser, L. Reading Capital 172
5. JOKE AND THE MIRROR 173

Radno-okupaciona terapija u procesu rehabilitacije..... 177

1. Uvod: 177
- Cilj projekta „Cvjetna dolina“ 177
2. Istorijske definicije okupacione terapije 178
3. Pojam i značaj radno-okupacione terapije 180
4. Cvjetna dolina – primjer dobre prakse 181

PREDGOVOR

Ova je knjiga rezultat višegodišnjeg, predanog istraživanja autora i autorki okupljenih oko projekta *Trauma, pamćenje, ozdravljenje*, koji je započet u oktobru 2013. godine u Tuzli, a potom je proširio svoje djelovanje pri Transkulturnoj psihosocijalnoj obrazovnoj (TPO) fondaciji Sarajevo, u okviru Programa za interdisciplinarno učenje i istraživanja – PIUIS (engl. PILAR). Zahvaljujući podršci TPO Fondacije i entuzijazmu ključnih aktera angažiranih u daljem razvoju PIUIS-a, planirano je da ovaj projekat bude tek početak buduće suradnje u oblasti konstruktivnog suočenja s prošlošću i pomirenja. Cilj nam je organizirati rasutu znanstvenu i intelektualnu energiju koja bi pomogla u razumijevanju traumatiziranog društva, koje je samo jedan od problema ove kulture, a za koje želimo da postane značajan akter i u iznalaženju rješenja za mnoge druge probleme. Pokazalo se da su nove prilike u vidu neo-liberalne retorike više nalik propuštenoj šansi, nego istinskom otvaranju. Ovaj je projekat pokušaj uspostavljanja komunikacije, detabuizacije, de-dogmatizacije, detraumatizacije i istraživanja uspostavljanjem diskursa. Radovi koje donosimo su, s jedne strane, akademski jer su utemeljeni u metodologijama i teorijama određenih znanstvenih disciplina, a s druge strane, otvoreni su prema društvenoj stvarnosti koja je višestruko obilježena traumatskim markerima. Budući da su svi u relaciji prema takvoj stvarnosti, kao i u odnosu jedan s drugim, to ovaj projekat i čini jedinstvenim. U tim međutekstnim relacijama neminovno dolazi do razmjene transformativne tekstualne energije, razmjene ideja iz teksta u tekst, čime svaki tekst (svaka disciplina) dobija ili proširuje svoje i drugo značenje. Znamo da će ovi tekstovi utjecati na život budućih tekstova u ovom diskurzivnom prostoru, kao što vjerujemo da će pomoći u osmišljavanju novih i redefiniranju starih i pogrešnih kulturnih praksi. *Trauma, pamćenje, ozdravljenje* nema jednu jedinstvenu teorijsku podlogu, niti je može imati, s obzirom na različit fokus interesovanja, te joj je otuda i prirodna interdisciplinarnost. A ovaj je projekat, u najkraćem, uspostavljanje veza između pojedinki/pojedinaca i zajednice, između zajednica, između starijih i mlađih, između muškaraca i žena; između objektivne i subjektivne stvarnosti, između privatnog i javnog života, između usmene i pisane historije, između historije i sadašnjosti, između traumatiziranih i zajednice. Na koncu, zahvaljujemo se svima koji su učestvovali u procesu izrade ove knjige, a naročito autorima i autoricama ovih

tekstova, i svima koji su na bilo koji način učestvovali u realizaciji ove knjige. Također, zahvaljujemo svima koji su uključeni u projekat koji podrazumijeva moralnu hrabrost, znanje, vrijeme i entuzijizam.

Alisa Mahmutović i Amra Delić

UVOD

Alisa Mahmutović i Amra Delić

O projektu: Trauma, pamćenje, ozdravljenje

Projekat *Trauma, pamćenje, ozdravljenje* započeo je 2013. godine i vođen je idejom izgradnje zajedničkog dobra, kojeg nema i ne može ni biti dok društvo ne započne proces ozdravljenja, što u bosanskohercegovačkom kontekstu znači *započeti proces detraumatizacije*. Međutim, da bi se taj proces otvorio, nužno je da se *trauma/e* detektira i osvijesti, da se učini prepoznatljivom i da se društvo osposobi za njeno potpunije razumijevanje. Preciznije rečeno, potrebno je kreirati društvenu sredinu koja može potvrditi vjerodostojnost žrtve, kada je riječ o individualnim traumama; i vjerodostojnost istinitih traumatskih narativa, kada govorimo o grupama. Također, neophodno je stvarati takvo socijalno okruženje u kojem bi se traumatizirani, bez obzira na vrstu i stepen traumatizacije, povezali u jednu zajednicu, koja bi mogla stvoriti uvjete za neophodnu transformaciju u društvu. Svjesni smo pritom da je istraživanje traume složeno isto koliko i suočavanje s njom, budući da je naš kontekst – bosanskohercegovačko (ali i južnoslavensko) višestruko podijeljeno društvo (nacionalno, socijalno, ekonomski, konfesionalno, rodno...) bez mnogo izgleda da se odjednom, pod pritiskom „odozgo“ prilagodi novim trendovima koje nudi Evropska unija. Uz naše postojeće probleme, ponuđeni neoliberalni koncept pomirenja samo doprinosi održavanju šutnje, poricanju, potiskivanju i nastojanju da se traumatska iskustva iz zajedničke ratne i bolne prošlosti zaborave, čime samo ostajemo zaglavljani u začaranom krugu viktimizacije, što nije put koji vodi ka transformaciji sukoba i društvu bez nasilja. Osoba i/ili grupa koja odluči zadržati se u viktimističkoj poziciji predstavlja potencijalnu opasnost za intergeneracijski prijenos i širenje ciklusa agresije i kruga nasilja, za kognitivne distorzije, odnosno krivotvorenje realnosti i stvaranje neistinitih narativa o historijskim događajima, te se tako izbjegava odgovornost za povređivanje drugoga, a ujedno dehumanizira kako sebe tako i drugoga. Da bi se društvo u tom smislu dezinhibiralo, nužno je napraviti strategiju realizacije projekta „detraumatizacije“ i pomirenja putem konstruktivnog suočenja s bolnom

prošlošću, rehumanizacije, oprosta, priznavanja krivice i odgovornosti, izvinjenja, korektnog historijskog revizionizma te utvrđivanja i uspostavljanja pravde. Znamo da ovaj projekat uključuje proces koji je višeslojan i dugotrajan. Prije svega, moraju se povezati različiti disperzivni i usitnjeni elementi koji djeluju u cilju stvaranja pozitivnijeg društvenog okruženja, a to iziskuje odgovornost, moralnu hrabrost, emocionalni i intelektualni napor. Osim toga, ovaj projekat znači uvođenje načela interdisciplinarnosti u tretiranju kolektivne traume, što se može činiti metodološki nedosljednim. Međutim, sinergija pristupa u projektu ogleda se upravo u odsustvu teorijske i metodološke krutosti, odnosno otkrivanju sistema u toj razuđenosti.

Ciljevi projekta

Projekat *Trauma, pamćenje, ozdravljenje* ima višestruke ciljeve:

1. **aktivistički**: otvoriti komunikaciju između različitih „suprostavljenih“ strana te na taj način dekonstruirati stereotip o Bosni i Hercegovini kao mjestu gdje su svi jedni protiv drugih. Prekinuti rastuću zavjeru šutnje i stvarati milje u kojem negacija (poricanje) i potiskivanje neće biti dominantni odbrambeni mehanizmi;

2. **h u m a n i s t i č k i**: afirmacija psihoanalitičkog pristupa historiji kojim bi se u bosanskohercegovačkom društvu spriječila prijeteća paraliza usljed traumatskog vezivanja za prošlost i zaglavljivanja u prošlosti, kakva mu je trenutačnim političkim projektom konstruirana. U tom smislu, postojeću kulturu patologije sjećanja zamijeniti pravom kulturom sjećanja – sjećanja koje će spriječiti opetovano ponavljanje grešaka;
3. **h e u r i s t i č k i**: svakodnevno senzibiliziranje u projektu i izvan njega za prepoznavanje i zajedničko djelovanje u oblasti prevencije različitih modaliteta nasilja, kao i osmišljavanje primjerenog društvenog odgovora;
4. **e d u k a t i v n i**: motivacija za potpunije razumijevanje, sticanje i prenošenje znanja o socijalnoj/ratnoj traumi i njenom tretiranju u društvu koje je u tranziciji. To podrazumijeva i stvaralački rad, čiji rezultat doprinosi otkrivanju novih i korišćenju postojećih znanja za nove primjene u svim oblicima ljudskog djelovanja.
5. **p o l i t i č k i**: senzibiliziranje javnosti za prisustvo multidimenzionalne traumatizacije, kao i destruktivno djelovanje posljedica socijalne traume na društvenu potku i poredak.
6. **d o k u m e n t a r n i**: rezultati edukativnog i naučnoistraživačkog rada će se vrednovati objavljivanjem u naučnim i stručnim publikacijama, te u Zborniku u kojem bi se jasno prezentiralo ono što se uradilo.

U ovom smislu, ovaj je projekat jedinstven jer u sebi nosi mnogo inovativnoga te će predstavljati vrijedan doprinos razumijevanju ne samo socijalne traume i njene dijalektike u društvu, nego i razumijevanja nas od strane nas, kao i razumijevanja nas od strane drugih.

RADOVI

Protiv upravljanja traumom kroz politiku terora: ka emancipativnim intervencijama u kulturnoj produkciji i proizvodnji znanja

Jasmina Husanović

S a ž e t a k

Nakon početnog osvrta na upravljanje traumom i politiku terora te njihovu kulturalizaciju u svakodnevnom životu u Bosni i Hercegovini, u ovom tekstu se nastoje identificirati sljedeći problemi i pitanja vezano za svjedočenje traumi: a) brojne mrtvoudice u institucionalnom akademskom prostoru uhvaćenom u etnonacionalnu i neoliberalnu matricu; b) mogućnosti emancipatornih praksi u kulturnoj produkciji i proizvodnji znanja koje se opiru dominantnim političkim, odnosno kulturaliziranim matricama upravljanja životom, i tvore nove politike nadanja i obzore društvene promjene. Cilj je otvoriti prostor za drugačija kritička propitivanja ključnih pitanja vezanih za prošlost, sadašnjost i budućnosti u BiH i okruženju u spletu umjetnosti, politike i svakodnevnog života.

Ključne riječi: svjedočenje traumi, kulturna produkcija, proizvodnja znanja

1. Uvod: O kulturi pamćenja, upravljanu traumom i politici terora

Ovaj tekst temeljim na svojim ranijim uvidima o upravljanju životom kroz kulturu traume, odnosno kroz teror na nivou svakodnevnog života, kao i glede politike svjedočenja u polju umjetnosti i aktivizma (Husanović, 2011, Husanović, 2009, Husanović, 2007). "Teror kao i obično" (Taussig, 1984, Taussig, 1992) je problem kojeg je konceptualizirao Michael Taussig, a u mom radu metaforizira materijalna iskustva prekarnih subjektiviteta koji su uhvaćeni u mnogostruke i kompleksne krize života, rada i misli u javnom polju u Bosni i Hercegovini već niz decenija. Kako to pojašnjava Taussig, teror kao i obično shvata se kao ono što kroz "nepravilne ritmove utrnulosti i šoka" konstituira "prividnu normalnost abnormalnog kojeg je stvorilo stanje emergentnosti" (Taussig, 1992, 12). U BiH ovo stanje terora, kao i obično, s jedne je strane kreirano ratom, poraćem i posljedicama traume u kontinuiranom stanju emergentnosti (recimo, oko masovnih grobnica, nestalih osoba, itd.). A s druge strane, takvo stanje se tvori i kontinuiranim aproprijacijama i upravljanjem mrtvima i živima u svrhu etnonacionalnih, kao i neoliberalnih politika. Masovna stratišta su mjesta neprekidne proizvodnje "ljudskog otpada" koja zauzvrat postaju mjesto upravljanja živima. Ovo shvatanje stvarnosti kao hroničnog stanja emergentnosti omogućava nam da prepoznamo "teror kao i obično" u slijedećim stvarima oko nas: arbitrarnosti političke moći kao nekusa "iluzija koje su zgusnute strahom" (ibid., 11-12) a koje reproducira sveprisutna opskurnost, odnosno nemogućnost distinkcije između reda i nereda, pravila i izuzetaka. Odnosno "prividna normalnost abnormalnog kojeg je stvorilo stanje emergentnosti" (ibid., 51) potpuno arbitrarno utemeljuje suštinu društvenog iskustva u BiH, i to sa nesmanjenom žestinom i sve katastrofalnijim političkim, ekonomskim i kulturnim uvjetima koji oblikuju svakodnevni život, odnosno iskustvo svakodnevne. Novi oblici globalnog upravljanja u 21. stoljeću tvore svojevrsni teren u kojem dinamika između razvoja i sigurnosti porađa višeslojne situacije krize, hitnosti i emergentnosti kao prepreke emancipatornom porivu društvenog djelovanja. Na ovom terenu uokvirenom paradigrama rekonstrukcije i pomirenja u tzv. postkonfliktnim društvima, primjeri iz Bosne i Hercegovine pletu posebnu priču. Tu su izazovi kritičkog preispitivanja kulture pamćenja u javnoj sferi uhvaćeni u koštac između politike terora u svakodnevnom životu, i politike nadanja, uvjetovani normalizacijom nasilja. Pamćenje se mobilizira i u jednu i u drugu svrhu, pa tako i u svakoj bosanskohercegovačkoj učionici u kojoj se dešava proizvodnja znanja, a tematiziraju "teške

stvari" (odnosno, povezane sa svetrajućim oblicima ličnog i kolektivnog gubitka, i traume preživljenog i življenog nasilja). Vrijedi se ovdje prisjetiti onoga što nam govori Primo Levi: "Nezarastiva rana, u životu i u pamćenju, jeste ono što proizvodi potrebu za riječju, za jasnom komunikacijom" (citirano u Belpoliti, 2001, XX).

2. Akademski prostor i mrtvoudice neoliberalnih/ etnonacionalnih matrica

U akademskoj sferi (recimo, javnom visokom obrazovanju), u kontekstu jednog poretka uspostavljenog zlodjelima i grozotama ratnog nasilja, nema učinkovitog odgovora na izazov da govorimo i predajemo o temama kao što su kultura trauma i politika terora, ali na način koji ne ponavlja istu logiku nasilja. Pojedinačni napori postoje, opstaju, ali su sve više predmet mukotrpane bitke u kojoj se raspršuje, rasparčava, marginalizira, tlači, briše i ušutkuje sve ono što se uspije napraviti, a što dovodi u pitanje vladajući nomos. Šta to zbilja ima emancipatorno u proizvodnji znanja kada se društvena logika komodifikacije proširila na sva javna dobra, uključujući i univerzitet, pri tome koristeći strategije getoizacije koje su potrebne da bi se kroz režime prekarnosti upravljalo radnom snagom potrebnom za proizvodnju i potrošnju svega što bi da se pretvori u robu (prvenstveno, znanje). Pozicija studenata i nastavnika na javnim univerzitetima određena je političkom ekonomijom na djelu: etnokorporativnom matricom feudalnih borbi u bezdušnim institucijama (Flecha, 2008), gdje se moć dijeli po arbitrarnim principima uspostavljenih elita, partijskog vlasništva i njihove raspodjele snaga. Ovo svjedoči ne samo prekarizaciji kognitivnog rada i naših kapaciteta za javnu akciju, nego i menadžiranju nas samih kao prekarnih subjektiviteta i u javnoj sferi i na tržištu rada. Neoliberalne mjere reformi na javnim univerzitetima predvođene su uglavnom neokonzervativnim elitama koje su proizvod etnokapitalizma i partitokracije, pa se možemo samo složiti da se i nama neoliberalizam ukazuje kako "teatar okrutnosti" (Giroux, 2010). Odnosno, ukazuje se kao modalitet biopolitičkog upravljanja kroz kulturnu politiku koja proizvodi "nove oblike subjektiviteta i posebne oblike ponašanja i postupanja" kroz vlastitu "kulturnu politiku subjektifikacije i samoregulacije" (ibid., 61). Želim naglasiti da je neoliberalni teatar okrutnosti u sebe inkorporirao subjekte i materijalne učinke drugog teatra okrutnosti na bosanskohercegovačkim univerzitetima nakon rata, etnonacionalizma. Identitarne politike zasnovane na etniji/religiji u svrhu prvobitne

akumulacije kapitala nakon urušenja socijalističkog poretka, odnosno u svrhu eksploatacije javnog dobra, uključujući i obrazovanje, porodile su subjekte, načine bivanja i postupanja koji su pogubno utjecale na afirmativni akademski front. Naime, ono što se mora naglasiti je da je neoliberalizam u sprezi sa etnonacionalizmom u BiH i šire, postao pedagoška sila koja prijete svakoj kritičkoj misli i djelu, koja mobilizira sve pore svakodnevnog života da bi "legitimirala svoje norme, vrijednosti, institucije i društvene prakse" (ibid., 51) i normalizirala svoj režim zdravog razuma i reduktivno poimanje političke racionalnosti. I za neoliberalizam i etnonacionalizam vrijedi da im moramo pristupiti, razumjeti ih i izazvati ne samo kao političku praksu ili ekonomsku teoriju, nego i kao izvanredno moćnu javnu pedagogiju i kulturnu politiku (ibid., 61) koja nasrće i eksploatira sve što se zateklo u aktualnim kontekstima prekarnosti (na našim univerzitetima, radnim mjestima, ulicama, u zajednici) samo sa jednim ciljem - da rastoči naš kapacitet za političko djelovanje (Touraine, 2001). Neoliberalne, etnonacionalne, odnosno rasističke javne pedagogije i kulturna politika su obilježile i takozvanu "postnacionalnu Evropu", rastačući šire frontove i kapacitete za društvenu transformaciju. Uprkos tome, mnoge se transverzalne prakse, subjektiviteti i emancipatorni potencijali opiru ovoj disoluciji, potražujući oblike transformativne političnosti i društvenosti u javnom polju, i to upravo na prostorima preklapanja između umjetnosti i proizvodnje znanja, društvenog aktivizma i kritičkih pedagogija. Zato bih, prateći Girouxove imperative, navela da je danas za intelektualni život i javne djelatnike u njemu potrebno da proizvedu bolje teorijske okvire koji mogu objasniti kako moć, politika i pedagogija kao politička i moralna praksa, rade u korist neoliberalizma/etnonacionalizma kako bi osigurali posluš, kako bi normalizirali autoritarne politike i prakse, i kako bi izbrisali povijesti nepravde i borbi za pravdu. Za kulturu pamćenja koja ne prikazuje socijalizam kao teror, a današnjicu kao tranziciju ka svjetlu demokratije i privatnog vlasništva, ovdje nema mjesta. U mračnom dobu sve su jače utvare neoliberalne matrice i njenog posinka etnonacionalizma, one množe druge oblike autoritarizma koju zaposjedaju dominantnu poziciju u javnim institucijama. Ono od čega nove teorijske leće moraju početi jeste priznanje kako su jednakost i sloboda, klasa i kultura, nezaobilazivo povezane. Ovo priznanje podrazumijeva da oni koji proizvode i prenose znanje preuzmu nove pozicije rizika, razvijaju vitalizirane porive za društvenim aktivizmom koji prati kritičku misao, i da iskažu hrabrost koja je potrebna da bi se utvrdili

afirmativni pedagoški uvjeti, vizije i ekonomski projekti koji šire prostor borbe za budućnost vrijednu borbe (Giroux, 2008).

3. Protiv kulturalizacije traume: mogućnosti emancipatornih intervencija u proizvodnji znanja i kulturnoj produkciji

Koje su naše lekcije u ovom smjeru? Šta su lekcije onih iskustava borbe kako bi se repolitiziralo trenutno upravljanje traumom i logika komodifikacije; lekcije onih koji rade u institucijama kojima upravljaju vladajući režimi; lekcije onih koji interveniraju u prostor proizvodnje znanja na marginama i u procjepima, koji bježe dominantnoj političkoj i ekonomskoj racionalnosti onoga što se da isporučiti i što je iskoristljivo u javnoj sferi i na tržištu rada? Odgovor na politiku rasizma, nejednakosti i terora neće biti pronađen unutar institucionalnog akademskog prostora. Prije će biti da pažnju i energiju moramo uložiti u specifične kritičke prakse i društvene prostore koji proizvode horizont nade, jednakosti i pravde, kao indikacije afirmativne i univerzalne politike političkog subjekta u nastajanju. Ove prakse i prostori javljaju se pri određenim triangulacijama aktera i djela u polju umjetnosti, proizvodnje znanja i aktivizma (akademija-aktivizam-artivizam), odnosno na mjestima gdje se kolaborativno proizvode teorija u umjetnosti, umjetnost u teoriji, a škola u oboma (princip platforme Studija Jugoslavije, Konjuh 2009.) Nalazimo ih u intervencijama novog talasa javnih radnika koji su angažirani u ova tri polja u post-SFRJ prostorima, a čiji je rad rijetko predmet akademskih istraživanja i posvećenosti (Husanović, 2009, Arsenijević, 2010). Spomenut ću ovdje neke primjere: serijal intervencija Kooperative Front slobode u Tuzli na temu "Nada nakon masovne grobnice" (2008-2013) i radove Grupe Spomenik (naročito "Matemi reasocijacije"), koje su se ticale kritičkog preispitivanja politike sjećanja, posebno oko rata 90-tih i genocida. Cilj ovih kolaborativnih radova bio je angažirati se sa krajnjim tačkama (ekstremima) čitavog niza diskursa: nauke, prava, forenzike, birokracije s jedne strane, te teorije, umjetnosti i aktivizma s druge strane. Recimo, u raznim kontekstima u post-SFRJ prostoru i raznim multimedijalnim formatima., "Matemi reasocijacije" su u periodu između 2008. i 2011. pokušali proizvesti novu javnu učionicu raščinjavajući koordinate onoga što je unaprijed postavljeno kao moguće ili nemoguće u prostoru javne misli, riječi i djela, angažirajući raznovrsne publike kao proizvođače znanja kada je u pitanju problem nestalih osoba i rad ICMP-a. Nekoliko javnih učionica u Banjaluci tokom Bijenala Spaport 2010.

godine, osmišljenih od strane Grupe Spomenik, te u Tuzli u junu 2011. i 2012. godine, od strane Kooperative Front slobode, mobilizirale su javnost putem poezije, autobiografije, fotografije, filma, savremene umjetnosti i teorije, ustvrdivši mogućnost drugačijeg idioma kroz koji možemo progovoriti, solidarisati se i djelovati u sprezi političkih afekata koji okružuju traumatične tačke trenutne društvene stvarnosti, kao i prošlosti. Učionice ovakvog tipa proizvode protok znanja kao transformativne društvene prakse koja fasilitira buduća kolektivna djelovanja, odnosno prevazilazi granice samog događaja.

Imperativ danas je proučavanje i uprizorenje nove generacije kritičkih učionica koje mobiliziraju pamćenje u emancipativne svrhe, u horizontu nade, a ne beznađa, ali se takve učionice ne mogu zatvoriti u zatvor zvani univerzitet, nego moraju opkoračiti zajednicu, povezujući akademiju, aktivizam i artivizam. Odnosno, ovo je potraga za zajednicom jednakih koja intervenira u teške teme kroz reinenciju učionice kao oblika transformativnog aktivizma. To podrazumijeva zajednički rad umjetnika, teoretičara, studenata, aktivista, radnika, građana, koji postaje djelo proizvodnje znanja tako što pravi scenu u kojoj možemo "uokviriti priču nove avanture u novom idiomu. Efekti ovog idioma ne mogu biti anticipirani. On traži gledatelje koji aktivno interpretiraju, koji čine vlastite prijevode, koji prisvajaju priču za sebe i sebi, i koji konačno od svega čine i vlastitu priču. (...) Ono što se mora uraditi je rad prevođenja, pokazati kako empirijske priče i filozofski diskursi prevode jedni druge. Proizvodnja novog znanja znači invenciju idiomatske forme koja čini prijevod mogućim" (Ranciere, 2007, 280-281). Dakle, u centru su nove forme, novi idiomi koji su prijeko potrebni za kritičke pedagogije koje se suprotstavljaju dominantnim kulturama pamćenja zasnovanim na amneziji spram učinaka i gubitaka života i javnog dobra kako u prošlosti, tako i danas i sutra. Jasan je zadatak, ruke se zaista moraju zaprljati a akademski rukavi zasukati ukoliko se žele iznjedriti subjekti politike jednakosti kroz stvaranje nove forme, novog idioma učionice, gdje zajednica postaje akademija, i to na mjestima najvećih antagonizama. Prošlost i kultura pamćenja jesu mjesto užarenih antagonizama, i upravo stoga na mjestima njihovih aktualizacija, posebno u proizvodnji znanja, veća je vjerovatnoća da će zasijati emancipatorni potencijal. Što je veći antagonizam, veća je i mogućnost radikalnog reza, koji je potreban da bi se nešto nazvalo autentičnom političkom intervencijom koja se opire kulturi terora. Prakse u proizvodnji znanja, kao društvene prakse koje utemeljuju mogućnost i nemogućnost političkog subjekta, imaju i odgovornost za isti. One moraju traverzirati trbuhozborstvo

zvanične politike i javnosti, i njihove stalne krvosljedničke ideološke operacije sa ciljem daljeg osiromašenja javnog dobra. Svima bi nam trebalo biti jasno da su naše trenutne konfuzije rezultat brojnih nametnutih amnezija kao što je to naglasio Boris Buden u svom govoru na Antifestu u Sarajevu 2012. godine. Ovoj konfuziji se mogu suprotstaviti samo one prakse iz raznih polja djelovanja koje ujedinjuje posebna vrsta kritičke pedagogije. Takva kritička pedagogija svjedoči i opire se nasilju/teroru tako što pretvara iskustva trauma u kritičke uvide nade (Felman, 2002), pripisuje kreativno svojstvo gubitku (Eng i Kazanjian, 2003), te insistira na postojanju emancipatornog horizonta i političkog subjekta u odnosu na dominantne (inter)nacionalne režime upravljanja i prpratne forme političkog autoriteta. U našim vlastitim getoima, koji su svojevrsne laboratorije "hegemonije, neoliberalizma, porasta fundamentalizma i fađizma, maskulinizacije, etnicizacije, rasijalizacije i militarizacije, te feminizacije siromaštva", ima još mnogo toga što nas tjera na afirmaciju postulata: "Dižem pobunu, dakle mi tek... pristižemo" (Kristeva, 2006, 45).

4. Umjesto zaključka

Novo optike i registri razumljivosti u polju umjetnosti i kulturne produkcije često interveniraju protiv biopolitičkih interesa dominantnog nomosa spram kolonizacije historije i budućnosti, kolonizacije iskustva, tijela, ljudskosti i svakodnevnog života. S druge strane, radikalni društveni imaginariji zaslužuju takvo ime samo ukoliko poluču posebnu politiku svjedočenja koja traverzira trijadu: goli/prekarni život – suverena moć – biopolitički nomos novih imperija oko nas. Kao takvi, u direktnom su sukobu sa onim matricama i akterima ideološkog mehanizma na djelu kojem je cilj konfiskacija iskustva i pamćenja, i stvaranje kritičkog mišljenja i intelektualnog života danas. Nekoliko pitanja ostavljam za kraj:

Kako se ove, novonastajuće političke geste i njihovi društveni imaginariji bore sa "gubitkom mogućnosti govora, ili gubitkom kapaciteta za jezik, koji zauzvrat znači gubitak pripadanja svijetu kao takvom" (Marazzi, 2008, 131)? U kojem pravcu oni modificiraju ovaj gubitak, kako bi nas doveli skupa, u zajedništvo, "komunificirali" nas protiv identitarne politike, kroz nove jezike političke akcije i nove kolektivitete? Politika afekta ovdje mora udariti na samu političku suverenost države kao maske za reorganizaciju starih i novih elita koje zvaničnom kulturom pamćenja ušančuju vlastite institucije i kapitale. U nestabilnom

polju oscilacije kulturaliziranih političkih emocija, koje mogu biti transformativne i kako? Na koji način se moraju proizvesti kritičke pedagogije koje odbijaju jezik suverene biopolitičke moći, a koje pretvaraju gubitak i ono što preostaje u afirmativni politički imaginarij koji nas dovodi u zajedništvo? Kako se organizirati u polju proizvodnje znanja protiv perpetuiranja politike atrociteta koja proizvodi ljudski otpad, živ ili mrtav, ali u svakom slučaju isključen iz javne stvari kroz nasilje, korupciju, osiromašenje, eksploataciju, banaliziranje i kulturaliziranje svakodnevnog iskustva političkog? Naš izazov počinje onda kada se počne svjedočiti o suodnosu prošlog, sadašnjeg i budućeg iz onih mjesta i onim jezikom koji se smatraju "neprikladnima", tj. opasnim iz perspektive moći (Athanasiou, 2005). Taj izazov testira hrabrost srca i izdržljivost tijela u kontekstu umnožavajućih pritisaka terora u pravcu sveobuhvatnog konformizma s kojima se suočava svako djelatnik u polju akademije, umjetnosti i aktivizma.

Literatura:

Arsenijević D (2010) *Forgotten Future: politics of poetry in Bosnia and Herzegovina*. Nomos: Baden-Baden.

Athanasiou A (2005) *Reflections on the Politics of Mourning: Feminist Ethics and Politics in the Age of Empire*. Historein: Athens.

Belpoliti M Gordon R ur. (2001) *Primo Levi. The Voice of Memory: Interviews 1961 – 1987*. New Press: New York.

Eng DL Kazanjian D ur. (2003) *Loss*. University of California Press: Berkeley, California.

Felman S (2002) *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Harvard University Press: Cambridge, Mass.

Flecha R (2008) *Heartless Institutions: Critical Educators and University Feudalism*, *International Journal of Critical Pedagogy*.

Giroux HA (2010) *Neoliberalism, Pedagogy, and Cultural Politics: Beyond the Theatre of Cruelty*. *Handbook of Cultural Politics and Education* (Leonardo Z, ur.) University of California Press: Berkeley, California.

Husanović J (2011) *Feminističke ekskurzije, transverzalnosti, traverzije: o punoljetnim iskustvima solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici*. *ProFemina*. Časopis za žensku književnost i kulturu, zima/proljeće.

Husanović J (2009) *Između traume, nade i imaginacije: Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici*. *Fabrika knjiga*: Beograd.

Husanović J (2007) *Etičko-politička zaviještanja lica i ožiljaka: bosanske priče i traume kao imenice ženskog roda u množini*. *Treća* : Sarajevo.

Kristeva J (2006) *Intimate Revolt: The Future of the Culture of Revolt, The Life of the Mind, and the Species*. International Journal of Baudrillard Studies: http://www.ubishops.ca/baudrillardstudies/vol3_1/kristeva.htm. Pristupljeno 25. maja 2011.

Marazzi C (2008) *Capital and Language: From the New Economy to the War Economy*. The MIT Press: Cambridge MA.

Rancière J (2007) *The Emancipated Spectator*. Artforum.

Taussig M (1992) *Terror As Usual: Walter Benjamin's Theory of History As State of Siege*. U *The Nervous System* (Taussig M). Routledge: London.

Taussig, M (1984) *Culture of Terror – Space of Death*. Comparative Studies in Society and History.

Touraine A (2001) *Beyond Neoliberalism*. Polity Press: Cambridge.

Against the Governance of Trauma Through the Politics of Terror: towards Emancipatory Interventions in Cultural Production and Knowledge Production

Abstract

After the initial reflection on the governance of trauma and the politics of terror, as well as their culturalization in the everyday life in Bosnia and Herzegovina, this article aims to identify the following problems and questions concerning the politics witnessing to trauma: a) existing deadlocks in the institutional academic space caught in ethnonational and neoliberal matrix; b) possibilities for emancipatory practices in knowledge production and cultural production which resist the dominant political, as well as culturalised matrices of governing life, and which create new politics of hope and horizons of social change. The aim is to open up the space for different critical examination of key questions concerning past, present and future in BiH and its surroundings, through the nexus of art, politics and everydaylife.

Keywords: witnessing to trauma, cultural production, knowledge production

Gegen die Instrumentalisierung des Trauma-Begriffs durch eine Politik des Terrors: Zur emanzipativen Intervention in der Kultur- und Wissensproduktion

Zusammenfassung

Nach der anfänglichen Auseinandersetzung mit der Instrumentalisierung des Trauma-Begriffs und der Politik des Terrors sowie mit deren Kulturalisierung im alltäglichen Leben Bosnien und Herzegowinas wird versucht, jene Probleme und Fragen zu behandeln, die Zeugnis von Traumata ablegen: a) zahlreiche Sackgassen im institutionellen akademischen Bereich, der in ethnonationalen und neoliberalen Matrizen gefangen ist b) mögliche Einbindung emanzipatorischer Praktiken in die Kultur- und Wissensproduktion, die sich den vorherrschenden politischen bzw. kulturalisierten Matrizen für die Lebensgestaltung entgegensetzen und neue politische Hoffnungen wecken sowie Horizonte gesellschaftlicher Veränderung entstehen lassen. Das Ziel besteht darin, Raum für die kritische Auseinandersetzung mit Schlüsselfragen zur Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft Bosnien und Herzegowinas und der Umgebung im Kontext von Kunst, Politik und Alltagsleben zu schaffen.

Schlüsselwörter: Zeugnisse des Traumas, Kultur- und Wissensproduktion

Bosanski identitet: hrvatska trauma

Dubravko Lovrenović

Sažetak

Ovaj tekst nastaje na tragu pokušaja rješavanja dihotomije između kulturne i državne pripadnosti bh. Hrvata, u čijoj osnovi leži "duboka sumnja u identitet" (Fromm, 1986, 176). Potrebno je uočiti "razliku između istinskih i lažnih ideala, koja je bitna, kao i razlika između istine i laži" (Fromm, 1986, 184). Drugim riječima, postavlja se pitanje: Mogu li i trebaju li ideali prošlih generacija to ostati i za živuće generacije? Jesu li jednom predložena i usvojena rješenja data za sva vremena ili ih povremeno treba kritički provjeriti i ispitati njihovu "nosivost"? Ako su data jednom zauvijek onda se svi mi rađamo sa unaprijed programiranim zadacima koje su nam odredili drugi. Empirijski se, naime, pokazalo da su nekadašnji ideali, neprimjereni našoj stvarnosti, na koncu usmjereni protiv samoga života. Mrtvi su, prije svega krivnjom onih koji su ih slijepo i nekritički slijedili proizvođači kulture thanatosa, postali noćna mora živih. U vlastitome autizmu završava svaka kultura suprotstavljena i nadređena univerzalnim postulatima. Pokazuju to primjeri i tzv. velikih i malih naroda.

Ključne riječi: Bosanskohercegovački Hrvati, hrvatski i bosanski nacionalni identitet, kultura thanatosa, evropeizacija, nominacija i renominacija

1. Uvod

Početak ćemo s generacijski potisnutim, a životno važnim pitanjima: može li se sve ono što je nekad atribuirano kao bosansko/bosanskohercegovačko – povijest, jezik, književnost i kultura – i dalje atribuirati kao hrvatsko? Može li hrvatska kultura održavati superiorni mit o sebi, dok istovremeno bosansku etiketira kao manje vrijednu i "heretičnu" namećući joj kompleks niže vrijednosti? Može li se i dalje insistirati na kulturološkoj standardizaciji i ujednačavanju po cijenu negiranja nepobitnih činjenica, iako je povijest, recentna pogotovo, na djelu pokazala neodrživost takve vrste saobražavanja koja bh. Hrvate lišava značenja suštinskih pojmova poput "historijske zemlje", "domovine", "kulture" i države"? Odgovori na postavljena pitanja zahtijevaju otvaranje novih puteva u artikulaciji vlastitog nacionalnog identiteta. Takvi odgovori zasnovani su koliko na teorijskom znanju toliko i na ličnom iskustvu, a uključuju princip autorefleksivnosti u smislu samorealizacije, odnosno samouspostavljanja. Iako izvana može djelovati da se radi o monolitu, hrvatski nacionalni identitet u Bosni i Hercegovini daleko je od toga da je pozitivno, pogotovo trajno riješen pojam, i prije bi se moglo govoriti o izbjegavanju ili odlaganju prave rasprave na tu temu. To ukazuje da postoje skupine i pojedinci kojima je u interesu zadržavanje statusa quo i manipuliranje kategorijom nacionalnog identiteta. Svako postavljanje ovog pitanja u institucionaliziranim crkvenim, etnoznanstvenim i političkim krugovima nailazi na šutnju, ili na odbijanje, na odbacivanje same pomisli da se o tome konstruktivno raspravlja. Pojedinci i institucije tako nastupaju u ulozi vlasnika identiteta. Onima koji napuste zadano etnokonfesionalno kulturno polje i drznu se o tome pisati izvan važećih kanona obično se lijepi etiketa izdajnika. "Karakteristično je, međutim, da bez momenata sukobljavanja nema preciznog profilisanja identiteta u procesu njegovog formiranja" (Mršević, 2002, 609). A hrvatski identitet u BiH je, kao i svaki drugi identitet, pod znakom pitanja, naravno ako nije shvaćen dogmatski. Njegovo formiranje počelo je od "ključne prekretnice" koja nastupa sa godinom 1878. kada se "tamošnje rimokatoličko stanovništvo i dio muslimana postupno počinje poistovjećivati s modernim hrvatskim nacionalnim identitetom" (Stehlík, 2013, 197). Nacionaliziranje pretežno ruralnog bh. katoličanstva na prijelazu iz XIX u XX stoljeće, odvijalo se u integralnom pravaškom duhu Ante Starčevića i papinskoga političkoga katolicizma, a značilo je (uz najbolje namjere) dovođenje jedne konfesionalno i orijentalno obojene etnije u procjep između kulturološke kroatizacije i zamišljene, a nikad ostvarene, hrvatske države,

koja je u romantičarskim vizijama obuhvatila BiH. Sam proces nacionaliziranja najprije se odvijao u malobrojnim, ako se može reći za ono vrijeme, gradskim sredinama, bolje reći kasabama, posebno u uvjetima djelovanja Hrvatske (pučke – republikanske) seljačke – Radićeve stranke, naročito od njenog organizacionog prodora 1922.-1923. g. i intenzivne političke aktivnosti od drugih parlamentarnih izbora u Kraljevini SHS (Išek, 1981, 20). I pravaštvo i radićevština računali su a priori sa BiH kao "hrvatskim" političkim i nacionalnim mitskim prostorom. Međutim, mitologem o velikohrvatskoj državi, sa BiH kao sastavnim dijelom, bio je i ostao samo to – mitologem – praćen monološkim karakterom hrvatske nacije i političkom kulturom podaničkog i parohijalnog tipa. S generacije na generaciju prenosila se jedna oduševljena misija, koja se na kraju, ovome kojemu svjedočimo, ipak pokazala obećanjem bez pokrića. I nije to prvi put. Postavljeni su politički "eshatološki" ciljevi, narcisoidno su slavljene naše žrtve, drugi su bili odgovorni za naše tragedije, Bog je ipak bio i ostao na našoj strani, čekalo se naše vrijeme. Stavljanje povijesti u službu jedne više kulturne misije, izvršeno na temelju selektivnog pristupa činjenicama ili njihovog deformiranja, ili, što je još pogubnije, na temelju lakovjernog oduševljenja, potkrijepljeno je različitim vrstama racionalizacija. Mitologemi su njihov način izražavanja. Umjesto da bude, kako to kaže Stanko Lasić, u funkciji kulture, država je pretvorena u fetiš pod parolom: "Bog i Hrvati". Sagledana u ovom svjetlu, naša - bosanska trauma sa hrvatskim identitetom pojavljuje se prije svega kao generacijska trauma potrage za državom izgubljenom 1463. Ta izvorna bosanska država supstituirana je idejom o hrvatskoj državi a toj ideji podređena je sveukupna kultura sa kroatizacijom kao centralnim pojmom. Otuda danas nepremostiva prepreka između države i hrvatske kulture u BiH, kulture koja, kao svome posljednjem utočištu, pribjegava vlastitoj "enklavizaciji". Istina to je samo jedan od triju paralelnih monologa koji, međusobno se hraneći, destruiraju državni i kulturni prostor BiH.

2. Pitanje vlastitoga imena: Kako razumjeti i kako imenovati svoje povijesno nasljeđe?

Povijest BiH, zemlje i države u kojoj osim Srba i Bošnjaka žive i Hrvati, odvijala se unutar sedam disparatnih civilizacijskih, političkih i pravnih paradigmi: u Bosanskoj banovini/kraljevstvu (IX st. – 1463.); Osmanskom carstvu (1463. -1878.); Austro-Ugarskoj monarhiji (1878.-1918.); Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918.-1941.); Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

(1941 -1945); Drugoj Jugoslaviji (1945.-1992.) te u međunarodno priznatoj državi BiH (1992). Ta povijest nije tekla pravolinijski, "uhodanom" dinamikom prelaska iz jednoga stanja u drugo, nego pod djelovanjem vanjskih sila koje su prouzročile njezino dubinsko demografsko, kulturno i političko raslojavanje. Nakon razdoblja srednjovjekovne državne samostalnosti kada je, prema feudalnim kriterijima, Bosna posjedovala karakter homogene političke zajednice sa vlastitim identitetom oličenim u bosanskoj kruni, saboru (stanku) i državnoj crkvi (Crkvi bosanskoj), u osmanskoj epohi (1463.-1878.) razorena je podloga za zajednički politički identitet triju vjerski i konfesionalno podijeljenih etničkih zajednica – današnjih Srba, Hrvata i Bošnjaka (Džaja, 1999, 217). Međutim to je tek jedna strana medalje. Ako je osmansko konfesionalno nasljeđe predstavljalo prepreku za formiranje zajedničkog političkog identiteta, tu dihotomiju još manje je mogao riješiti nacionalizam zapadnoevropskoga tipa kao podržavajući model, uz modernizaciju definiranu kao sustizanje, pri čemu su "glavne kategorije analize prošlosti vezane za prazninu" a kao glavni razlozi zaostalosti identificirani su vanjski faktori (Todorova, 2010, 49). Nacija uspostavljena na temelju jezika ostala je do danas kost u grlu tako shvaćenih nacionalnih identiteta proizvedeći iracionalnost, nesuglasice i tragedije. Ovakvo stanje zahtijeva novi pristup i novo vrednovanje prošlosti BiH; za svaku historijsku epohu ujednačene znanstvene i metodološke postupke: dekonstrukciju postojećih znanja, demitologizaciju uvriježenih predrasuda i klišeja, humanizaciju znanja o historijskim događajima ili procesima i njihovim protagonistima, konačno dekontaminaciju historijske svijesti opterećene heroiziranom pseudohistorijom i viktimizirajućim diskursom. Ne radi se pri tom o popravljaju ili prepravljaju prošlosti, radi se o njezinoj dekanonizaciji bez koje nema i neće biti smislene budućnosti tj. života izvan krute pseudohistorijske svijesti koja funkcioniра po principu *copy-paste*. Kao polazište u definiranju bh. hrvatstva do jučer smo se mogli osloniti na sljedeće teze Ivana Lovrenovića, jednog od najboljih poznavalaca ove kulture: "*Uz višestoljetno negativno djelovanje krupnih datosti političkih granica među svjetovima, tako se stvara pojedinačni i kolektivni, psihološki i povijesni, kulturni i politički habitus i profil [...] Kulturno (u okviru zamišljene cjelovitosti zapadne kulture), organizacijski (u okviru cjeline Franjevačkog reda i Katoličke crkve), nacionalno (u okviru hrvatskog nacionalnog i kulturnog totaliteta) – taj profil zadobiva status varijeteta. Taj varijetet, naravno, korespondira sa cjelinom, ali je u odnosu na nju i značajno diferenciran. Crte te diferenciranosti nisu toliko jake da bi od varijeteta načinile poseban entitet, ali su dovoljno jake da ni brzo ni lako ne prestaju biti smetnjom za totalnu korespondenciju, to jest – za stapanje u*

jedinstven identitet." (Citirano prema: Lovrenović, 2012, 227) Svodeći taj proces na njegovu najrazumljiviju dimenziju, na jezik kulture, fenomen "globalnog" nacionalnog hrvatstva bilo je moguće osvijetliti u njegovoj trovrstnoj pojavnosti, u tri markantna kulturno-civilizacijska podtipa: mediteransko-romanskom, panonsko-srednjoevropskom, balkansko-orijentalnom predstavljenim trima književnim paradigama: Augustin (Tin) Ujević – Miroslav Krleža – Ivo Andrić (Lovrenović, 2005, 130). Staro znanje, međutim, više nije od pomoći jer je odgovaralo jučerašnjoj, a ne današnjoj geopolitičkoj stvarnosti, jučerašnjim, a ne današnjim životnim i povijesnim iskustvima i potrebama. One su bile funkcionalne u političkom okviru Socijalističke Jugoslavije, danas, sa državom Bosnom i Hercegovinom, i novom geopolitičkom mapom jugoistočne Evrope "stapanje u jedinstven identitet" pokazuje se nemogućom misijom. Preciznije: nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine 1992. promijenjena je (do) tada važeća paradigma, čime su iscrpljena i pitanja koja je na osnovi nje bilo moguće postaviti. Zato je trebalo, već odavno, izvršiti "prijelaz s paradigme u krizi na novu", prići "rekonstrukciji tog područja temeljem osnovnih novih stavova, rekonstrukciji koja mijenja neka od najelementarnijih teorijskih uopćavanja iz tog područja, kao i mnoge od njezinih paradigmatičnih metoda i primjena" (Kuhn, 2002, 96). Međutim pod utjecajem višestruke nasljeđene inercije – jednako crkvene kao i znanstvene te političke provenijencije – hrvatska kultura u BiH nije još učinila ni prvi korak u pravcu vlastitog (pod)tipskog samoprepoznavanja unutar "globalne" hrvatske kulture, a pred njom se već otvara krupniji zadatak: zadatak vlastitoga (re)imenovanja. Hoće li se nakon toga – nakon kritičkog samovrednovanja – ona i dalje nazivati hrvatskom kulturom: Nomen est Omen ili Nomen est Problem? Današnjim rječnikom kazano: riječ je o geopolitici, o njezinoj racionalnoj, političkoj i emocionalnoj dimenziji. Vjerovanje u historijsku nužnost nije ništa drugo nego praznovjerje: "Samo planovi koji pogoduju opštem toku istorije mogu biti efikasni" (Poper, 2009, 9-10, 58-59). Potvrđuje to nesporna činjenica da dvadeset godina primjene Daytonskog mirovnog sporazuma Bosnu i Hercegovinu kao funkcionalnu državu suštinski nije približilo ni članstvu u NATO savezu ni Evropskoj uniji. Naprotiv, sve su snažniji glasovi koji BiH proglašavaju "propalom državom". Još od devedesetih godina prošloga stoljeća politički desubjektivizirani od Tuđmana i HDZ-a, što je Daytonski sporazum samo potvrdio, bh. Hrvati danas predstavljaju, ne toliko brojčano koliko politički i psihološki, tek ostatke ostataka jedne groteskne politike njihove ignorancije, bez jasne perspektive u državi čijeg međunarodnog priznanja ne bi bilo bez njihovih glasova.

Njihov ustavni položaj takav je "da uvijek mogu biti nadglasani". Da stvar bude teža, na "državnoj razini, u skladu sa važećim Ustavom BiH, ravnopravnost ostvaruju političke elite a ne narodi koje predstavljaju" (Komšić, 2014, 175-190). Sve što te tzv. elite rade u ime naroda rezultira njegovim siromašenjem, degradacijom i nestankom. Brojčano prepolovljeni, oni koji su još uvijek ostali – mentalno iseljeni i suprotstavljeni svojome primarnom okruženju: to je današnja slika bh. Hrvata i jedne politike "po svaku cijenu" u kontinuitetu prisutne od konca XIX stoljeća.

3. Novo državno-političko ozračje i novi nacionalni tekst

Nakon svih teško sagledivih promjena koje su se odigrale tokom posljednjih dviju decenija, jasno je da ne postoji više samo jedna hrvatska nacionalna "arhitektura", niti jedna nacionalna "umjetnost"; ne postoji isključivo jedan kulturni pravac, jedan obrazac, najmanje unitarni, jer se barem nominalno, državno i crkveno središte bh. Hrvata nalazi u Sarajevu: Bašćaršija nije Zrinjevac, sarajevski Kaptol nije zagrebački, Titova ulica nije Ilica, Marin Dvor nije Kolodvor. Izgubili smo se u vlastitom pojmovlju! Potpuno je ignorirana potreba "znanstvene preorijentacije" kao procesa koji uključuje "baratanje s istim svežnjem činjenica kao i ranije, s tim što ih jedne prema drugima stavljamo u novi sustav odnosa, dajući im drugačiji okvir" (Kuhn, 2002, 97). Ako i jest riječ o nacionalnom koje ima svoje ime – hrvatsko – riječ je isto toliko o potrebi da ga se različito razvrsta i odjene u različita ruha, riječ je o nužnosti njihove različite političke artikulacije. Neotklonjiva je potreba izmirenja proturiječnosti i stvaranja novoga poretka vrijednosti, novoga smisla, novog svjesnog stava u ime potisnutih i zaboravljenih istina. Ukupna kulturnosociološka i povijesna dinamika zahtijeva novo tumačenje, etnocentrično poimanje kulture kao i njezina "erteelizacija" daleko su od produktivnog i osmišljenog "transformacijskog odgovora" (Katunarić, 2010, 110-111). Svaka, ili gotovo svaka nacija, zbir je povijesnim mijenama oblikovanih komponenti: etničkih, regionalnih, kulturoloških, religijskih, političkih. Fragmenti se vremenom, pod unutrašnjim i vanjskim pritiskom, često tek stjecajem okolnosti, stapaju u cjelinu pri tome gubeći svoje izvorne osobine ili, još češće, zadržavajući ih. Tako nacija živi u stalnoj unutrašnjoj napetosti: imperativ nacionalnog traži "jedinstvo", vitalna energija dijelova teži vlastitoj prepoznatljivosti u ukupnom nacionalnom mozaiku. Odnos između

nosilaca i objekta autoriteta – da li demokratske naravi ili u totalitarnoj državi – kojim se legitimira nacija od presudnog je značaja. Razlika je u tome što se "s demokratskim autoritetom može poistovjetiti, umjesto da se mora zadovoljiti pukim participiranjem", dok se u totalitarnom sustavu postavlja jedino pitanje odnosa "između onoga koji je rođen za naređivanje i onoga koji je rođen za poslušnost." Ako se podložni ne može poistovjetiti s totalitarnim autoritetom njegov je izbor unaprijed određen i sveden na to "da svoju sreću nalazi u radosnom potčinjavanju volji moćnijeg, da participira u njegovu sjaju ukoliko se ne može poistovjetiti" (Fromm, 1984, 101). Nedavne nagle promjene u unutarnjim i/ili međunarodnim granicama, vezane za pad Berlinskog zida, raspad Jugoslavije i novo preoblikovanje nacionalnih/etničkih grupa, rezultirale su u "novom raskoraku između kulturalnih i političkih granica" (Brubaker, 1996, 55). Nakon što je teritorijalna država ostvarila neovisnost od starog, osloboditeljskog i ujedinjujućeg nacionalizma, ostale su samo "neotkupljene manjine izvan granica nacionalne države" (Hobsbawm 1993, 152). Jedna je to u nizu sukcesivnih promjena praćenih tokom zadnjih stotinu i više godina promjenama državnog okvira, od Osmanskoga carstva do današnje Bosne i Hercegovine. Problem se usložnjava time što je svaki sljedeći politički režim predstavljao negaciju prethodnog, tako da se započeti procesi nisu mogli dovršiti odnosno rezultirati demokratskom političkom kulturom. Tek u posljednjem od tih političkih sustava skrasili su se bh. Hrvati od 1992. u državi sa političkim središtem u BiH, ali to proizvodi dihotomiju, budući da je politički identitet bh. Hrvata modeliran prema obrascu "matere-zemlje", u novije vrijeme tezom o "rezervnoj domovini". Otud pitanje: da li i dalje slijediti stoljetni nacionalno-vjerski integralni obrazac političkog identiteta ili ga iznova osmisлити sukladno postojećim okolnostima? Drugim riječima: da li je moguća identifikacija i sa predhrvatskim slojem vlastite kulture kao nosivim stupom ukupne nacionalne kulture? Ne smije se pritom izgubiti iz vida da je nacionalna kroatizacija bh. katolika izvršena također kao posljedica izmijenjenih političkih okolnosti u BiH poslije Berlinskog kongresa 1878. godine. Nakon međunarodnog priznanja BiH 1992., zatim nakon Daytonu 1995. stekli su se svi uvjeti za nacionalnu renominaciju. Povijesno i životno iskustvo uči nas tome svaki dan, nakon što su tlapnje o naciji i nacionalnom ismijane galopirajućim neoliberalnim kapitalizmom. Odgovori na postavljena pitanja sadržani su u povijesti hrvatske "mikroglobalizacije" započete s Ilirskim pokretom, koja se zatim iz Banske Hrvatske širila na Dalmaciju, Slavoniju, Istru i BiH pri čemu je kao "žrtva" nacionalne

unifikacije pao niz regionalnih identiteta (slavonstvo, dalmatinsko autonomaštvo, mađaronstvo, osjećaj pripadnosti austrijskoj kruni, ilirstvo, slovinstvo) (Budak, 2010, 6-9). Konačno: i katoličko bosanstvo srednjovjekovne i osmanske epohe. Brisanje regionalnih identiteta u ime jednog jedinstvenog, prije svega stvaranjem jedne povijesti i jednoga jezika u nacionalnim ustanovama poput Sveučilišta, Akademije i Matice hrvatske, nikad nije uspjelo u cjelosti; mnogi su preživjeli a stvarani su čak i novi. Imajući u vidu to da je "hrvatski identitet postojao kao nikad ostvareni ideal" njegovim su se zajedničkim nazivnikom do Drugog svjetskog rata u većini smatrali:

1. hrvatski jezik (uz minimalnu toleranciju dijalekata),
2. latinično pismo (uz podsjećanje na nekadašnju uporabu glagoljice i – manje – ćirilice),
3. pripadnost zapadnomu civilizacijskom krugu,
4. pripadnost kršćanstvu, odnosno katoličanstvu (uz određenu toleranciju drugih oblika kršćanstva, pa čak i drugih religija: islama i židovstva),
5. tisućljetna kultura, pri čemu se naglasak stavljao na djela nastala nakon pretpostavljenog doseljenja Hrvata početkom 7. st. i na književnost na hrvatskom jeziku,
6. nepostojeća, ali željena država, čiji su korijeni traženi u ranosrednjovjekovnom kraljevstvu.

U funkciji oblikovanja "idealnih identiteta" prilagođenih strankama ili ideologijama stvoreni su mitologemi: mit o Tomislavu i krunidbi na Duvanjskom polju, o Grguru Ninskom, Nikoli Šubiću Zrinjskom, uroti zrinsko-frankopanskoj, Rakovičkoj buni i banu Josipu Jelačiću. Sekundiraju im motiv borbe za kršćanstvo ("predziđe kršćanstva") i mit o civilizacijskoj granici na Drini. To je bio zamišljeni, nikad ostvareni ideal, dok su u stvarnosti postojali samo "parcijalni hrvatski identiteti, prilagođeni ideološkim potrebama njihovih nositelja" (Budak, 2010, 6-7, 9). Svaki od ovih mitova, neraskidivo povezan sa politikom, uglavnom inkorporiran u političku funkciju religije, potvrđuje četiri osnovne značajke mitologije naročito "usađivanje osjećaja strahopoštovanja i čuđenja" i "podršku postojećem društvenom poretku" (Citirano prema Bošković, 2010, 16). Ovakav koncept identiteta sa prevladavajućim nacionalnim vrednotama restriktivne je naravi, to nije bio identitet "za sebe", nego prvenstveno identitet "protiv" nekog drugog. U nosećemu sloju ruralne kulture egzistirali su istovremeno žilavi

lokalni identiteti, čije postojanje nije isključivalo pripadnost "globalnom" hrvatskom identitetu. Posrednici toga identiteta bili su Crkva, obitelj, slike povijesnog sadržaja na Kraševim bonbonijerama i kalendarima Matice hrvatske, znanja stečena u školi, poneka manifestacija, nacionalni simboli (grb, zastava, himna) i hrvatski jezik. Sa političkim promjenama 90-ih godina XX st. dolazi do protuudara ruralne kulture sa prevladavajućim elementima "balkanskog", do zamjene pravnoga sustava neformalnim klanovskim vezama, do trijumfa kiča i neukusa, dolazi i do jačanja lokalnih identiteta, odnosno do vraćanja na stanje prije Drugog svjetskog rata (Budak, 2010, 9-12). Upravo ovo reverzibilno kretanje govori u prilog tezi da je pravljenje nacije na južnoslavenskim područjima "čak spriječilo proces moderniziranja jer je neumjeren dio oskudnih društvenih resursa koncentriran odnosno rasipavan na homogeniziranje nacije, učvršćivanje i ekspanziju 'nacionalne države' i na ostvarivanje prestižnih nacionalnih objekata" (Kordić, 2010, 219). U tom, ekskluzivno vjerskom konceptu nacije, izgubila se bazična povijesna "biografija" bh. Hrvata, izbrisani su cijeli povijesni i kulturološki slojevi, ličnosti od formata, običajnosti, herojska pregnuća, reformatorski programi, nesagledne hijerarhije pojmova, nazivi Bošnjakin, Bosanac i Bošnjak pod kojima su bh. katolici proveli pretežni dio svoje povijesti dobili su prizvuk raskolničkih i heretičkih pojmova. Pretegnulo je unitarno hrvatsko nad bosanskim. U Hrvatskoj se međutim baš toliko i ne impresioniraju nacijom. Na vrjednosnoj ljestvici hrvatskog društva, pokazuju to istraživanja biračkoga tijela iz 1992., pitanje očuvanja nacionalnog jedinstva našlo se sa 17,1% tek na osmom mjestu prioriteta. Na prvo mjesto stavljani su socijalna pravda i sigurnost (50,2%), na drugo suzbijanje nezaposlenosti (39,7%), dok se razvoj privatnog poduzetništva našao na šestom mjestu (28,1%). Slična istraživanja iz 2008. nisu pokazala bitnija odstupanja jer su se pitanja jednakosti, socijalne pravde i poštivanja ljudskih prava našla ispred nacionalne ravnopravnosti (Sunajko, 2010, 184). To govori da je problem hrvatskog "globalnog" identiteta otvorena "knjiga" čiji sadržaj, kao poticajan a ne restriktivan, kao kompleksan i prilagodljiv, ne kako je sada slučaj sveden na niz "okamenjenih čestica", kompatibilan sa demokratskim načelima Evropske unije, tek treba ispisati (Budak, 2010, 12-13). U Republici Hrvatskoj, usprkos ponovljenim pokušajima, još uvijek ne postoji usvojen koncept državne kulturne politike ni "politike identiteta" (Katunarić, 2010, 107, 111-112). To ostavlja prostor da se u "globalnom" hrvatstvu odredi mjesto bh. Hrvata što podrazumijeva usklađivanje kulturnog i državnog identiteta. To neće biti moguće na temelju

zagrebačkog kulturnog unitarizma koji se za bh. Hrvate pokazuje čak pogubnijim od jugoslavenskog unitarizma (Komšić, 2014, 200). Taj unitarizam, međutim, pustio je među bh. Hrvatima dubok korijen i postao sastavnim dijelom njihova kolektivnog mentaliteta. Samo u takvoj atmosferi podaništva, lišenoj minimalnog sebstva, mogla je rektorica Mostarskog sveučilišta Ljerka Ostojić istaknuti "važnost suradnje sveučilišta i politike". Dalje rektorica kaže: "Suradnja Sveučilišta u Mostaru i politike, koju vodi Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine na čelu s dr. Draganom Čovićem, rezultat je i temelj preklapanja interesa hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini" (Šarčević, 2014). Autonomija Sveučilišta bačena pod noge jedne kriminogene političke stranke, Sveučilište javno identificirano s Partijom! Toga bi se postidili čak i toliko ozloglašeni staljinisti!

U osnovi su suprotstavljena dva koncepta "hrvatstva": bosnocentrični i kroatocentrični koji nužno povlače raspravu o odnosu nacionalnog centra i nacionalne periferije, između autoriteta i podložnosti, između zajedničkog ideala i jednakosti interesa. Postavljaju se pitanja: na čemu se zasniva autoritet nacije/nacionalnog? U kakvom su odnosu politika i kultura? Zašto jedna a ne druga nacija? Koji su konstitutivni elementi nacionalnog identiteta? Obuhvaćaju li oni cijelu povijest nekog naroda ili su tek izraz selektivnog, artificijelnog postupka? Je li nacija dana jednom za sva vremena, ili je tim pojmom obuhvaćen pulsirajući identitet koji se stalno mijenja, nadograđuje i modificira?

Bez obzira na to za koju se definiciju identiteta opredijelili – identitet kao pojmovni konstrukt, identitet kao formu individualne i društvene egzistencije ili identitet kao konceptualnu tvorbu (Kalanj, 2010, 118-126) – to pitanje kao društveno uvjetovanoga pojma trajno je prisutno. U novoj političkoj stvarnosti – sa BiH i Hrvatskom kao dvjema državama u kojima žive Hrvati – javlja se identitet kao goruća tema, jer je postmodernost kao odgovor na "gubitak referencijalnosti" pluralizirala identitetsko pitanje odnosno "moć traganja za sebstvom" (Kalanj, 2010, 123-124).

4. Kako pomiriti nacionalnu, državnu i kulturološku pripadnost?

Identitet zasnovan na naciji apstraktan je pojam jer se temelji na kolektivitetu, a nacija se uozbiljuje kroz državu kao legitimacijsku osnovu suverenosti, čime kulturni prerasta u politički identitet nacije (Sunajko, 2010, 175-176). Da je za pretvaranje etničke grupe u naciju

potrebno političko djelovanje – bh. Hrvati poučan su primjer. Problem se javlja s obzirom na činjenicu da Hrvati, osim kao poželjan cilj, stoljećima nisu imali nacionalnu državu. Naime nije bilo političke zajednice identične s državom u kojoj bi bio smješten kulturni i politički identitet. Ovu prazninu teško mogu popuniti različite teorije nacije, čak i ona koja naciju definira kao "izmišljenu tradiciju ili zamišljenu zajednicu". Od sredine XX st. država se, iako ne posvuda, ipak osamostaljuje od nacije i nacionalnog identiteta priznavanjem prava i dužnosti na temelju državljanstva bez obzira na nacionalnu pripadnost. Od početka 70-ih godina samo 10% država postoje kao nacionalne države uz poklapanje državnih s nacionalnim granicama, sa stanovništvom kojemu je svojstvena jedna etnička kultura, a taj postotak globalizirajući svijet učinio je i manjim (Sunajko, 2010, 177). U odgovoru na pitanje – koji su to konstitutivni elementi nacije bh. Hrvata – od znatne su pomoći dva osnovna modela nacije i njihovih vrijednosnih legitimacija, odnosno dva oblika pripadajućeg identiteta: zapadni i istočni model nacije. Zapadni (građanski) koncept nacije zasnovan je na teritorijalnoj pripadnosti, na poistovjećenosti s povijesnom zemljom – domovinom, kojoj su "dorasli jedino samosvjesni pripadnici koji imaju razvijenu svijest o zajedničkim sjećanjima, mitovima, simbolima i cjelokupnoj tradiciji, što svjedoči o specifičnoj zajednici kulture". Pripadnost kulturi po rođenju, uz identifikaciju sa zajednicom rođenja, svojstven je istočnom modelu nacije. Dok u zapadnom modelu pojedinac stoji pred mogućnošću odabira vlastitoga pripadanja naciji, etnički model suprotstavljen je takvom izboru: pripadanje naciji dano je jednom za svagda jer poništenje rodbinskih veza nije moguće. U zapadnom modelu nacije pojedinac se identificira sa "zajedničkim zakonima i institucijama", dok je nezapadnome modelu svojstveno identificiranje "s kulturom, jezikom i običajima (etnonacionalizam)". Tu se uspostavlja razlika između "političkog nacionalista" identificiranog s državom, i "kulturnog nacionalista" koji se s nacijom identificira "na temelju prirodne, organske solidarnosti koja proizvodi jedinstvenu kulturu, povijest i zemljopisni profil" (Sunajko, 2010, 177-178). Uza sve rezerve, nacije se mogu podijeliti na "kulturalne nacije i državne nacije, u takve koje počivaju prvenstveno na bilo kakvom zajednički doživljenom posjedovanju kulture, i takve koje počivaju prvenstveno na ujedinjujućoj snazi zajedničke političke povijesti i ustrojstva" (Altermatt, 1997, 25). Sukladno ovim kriterijima bh. Hrvati se mogu pribrojiti u kulturalne nacije. Kulturološki shvaćena nacija međutim "nudi beskonačne mogućnosti za pravljenje konflikata" (Kordić, 2010, 247).

Od šest elemenata koji tvore hrvatski identitet najmanje dva pojma – tisućljetna kultura i državno područje – (može im se slobodno pridodati i jezik) traže novi pristup. Sintagma "tisućljetna kultura" ostaje zakovana u granicama defanzivno-ofanzivnog mitologema, dok je "državno područje" postalo realnošću, ali ne sa jednom, nego sa dvije države: Hrvatskom u kojoj Hrvati predstavljaju većinu i BiH gdje Hrvati imaju status manjinske nacije. Kulturna homogenizacija ostvarena kroz nacionalizam, mehanizmima industrijalizacije, birokracije, masovne edukacije i javne kulture, nije premostila raspon između stvarnosti i utopije. "Nacionalistički mit o linearnoj sudbini je samo to, mit" (Muharemović, 2010, 15, 21-22). Konstelacija "matere-zemlje" i periferije, učitelja i učenika, gubi posljednji povijesni smisao. Sada, iako desetkovani i politički zapušteni, posjeduju bh. Hrvati (barem na papiru) infrastrukturu političkog, vjerskog i kulturološkog karaktera, tako da u vlastitoj primjereno vrednovanoj povijesti, koja uključuje dugo razdoblje predhrvatske nacionalne kulture mogu naći sve sadržaje političke, nacionalne i državne bosanskohercegovačke samoidentifikacije. Za novu paradigmu nužno je novo, humanizirano znanje, novija i strožija definicija određenog područja (Kuhn, 2002, 31), u ovom slučaju područja nacionalnog identiteta. To se jednom već odigralo, i tada u izmijenjenoj političkoj paradigmi, "utapanjem" bh. katoličanstva u hrvatsku naciju. Obje ove povijesne situacije jasno očituju da se proces integracije društva odvija putem politike koja kanonizira kulturološke sadržaje, a budući da je politika promjenljiva, varijabilna kategorija, modaliteti nacionalne i kulturološke integracije podložni su stalnom propitivanju i formiranju novog, otvorenog jezika. To pitanje potencira aktualno duhovno stanje bh. Hrvata obilježeno sa tri redukcioniistička oslonca: "Jedan je pripadnost zajedničkoj vjeri (zapravo: crkvi, što u sasvim određenom, baš onom duhovno-etičkom smislu znaju biti skoro diskrepantni pojmovi!). Druga dva su povijesno-politički događaji iz suvremene povijesti: Pavelićeva NDH, njezina propast i s njome povezan Bleiburg, te Tuđman-Bobanova Herceg-Bosna, njezina propast i s njome povezan Haag" (Lovrenović, 2010, 226). Može li se nacija oslanjati – trajno i uspješno – na ove katastrofične povijesne reference? Jasno je da ne može, pogotovo u jednoj stalno obnavljajućoj formi retradicionalizacije kao konzerviranog stanja suprotstavljenog duhu epohe. Sličan proces retradicionalizacije odvija se unutar "muslimanskog [bh.] političkog subjekta" koji od 1990-ih razgrađuje svoju tradiciju sekularizma vežući se nekritički za predmoderna bliskoistočna društva, čime ne samo svoju nego i sudbinu BiH vezuje za

"sasvim neizvjesnu sudbinu islamskog svijeta" (Haverić, 2014, 61-84). Vidljivo je da se radi o komplementarnim neprijateljima koji se, uključujući bh. Srbe, utrkuju u povratku u prošlost, u njezine najrigidnije forme kao što je etnizacija političkog predstavljanja, suprotstavljene svim postulatima moderniteta koji prije svega uključuje princip sekularnosti političkog života. Nasuprot tome odvija se proces konfesionalizacije društva i države uz pojačan utjecaj vjerskih zajednica na politiku i državu (Komšić, 2014, 194). Time se pojedinačno ali i zajedno dodatno mitologiziramo i udaljavamo od Zapada koji se naprotiv stalno demitologizirao čime je, otkrivanjem znanstvenih istina, i "nezaustavljivo jačao" (Haverić, 2014, 76).

Kao što je to za bh. muslimane-Bošnjake pitanje islamizacije, traumatsko povijesno mjesto bh. Hrvata njihova je kroatizacija. Ona se vjerno reflektira kroz njegovanje kulta "svetačke" čistoće i nepogrešivosti personificiranog u povijesnim ličnostima: Starčević – Stadler – Radić – Maček – Pavelić – Stepinac – Tuđman. Svaki na svoj način, osim Pavelića niko iz BiH, oni su proizvodili kulturu "žrtvoslovljâ". "Izabrana trauma", obavijena "zavjerom šutnje", postala je transgeneracijska: "Sjećanje na psihotraumu praćeno je brojnim emocijama koje se u dubokoj tišini prenose s generacije na generaciju i ostavljaju duboki trag u ličnostima, grupama i vrlo velikim grupama" (Klain, 2009, 6). Bh. Hrvati su pod pritiskom kulturne povijesti svojih predaka dospjeli u infantilnu poziciju prema Hrvatskoj, sa naglašenim kompleksom manje vrijednosti. Budući da im je u takvom odnosu nametnut obrazac "matere-zemlje" internalizirali su u svoju primarnu, bosanskohercegovačku kulturu, sve ono što je nekad zamišljeno u vidu hrvatskog kulturnog i političkog identiteta, kao što dijete internalizira roditeljski superego (Klain, 2009, 96). Zato taj narod/nacija politički nikako ne odrasta. Političari tipa Dragana Čovića i crkveni poglavari tipa kardinala Vinka Puljića – ne jednom udruženi na oltaru kao personifikacija sprege političke i duhovne vlasti – usmjereni su na održavanje te malodobnosti. Tako, i prije nego se rodimo, ono što je jednom bilo, dodatno ojačano viktimizacijom i mitologizacijom, postaje naše vječno sada.

5. Dva aspekta kulture: duhovna i nacionalna kultura

Riječ kultura višeznačna je, a u najširem smislu podrazumijeva "sve što je stvorilo ljudsko društvo i što postoji po tjelesnom i umnom radu ljudi, za razliku od prirodnih pojava" (Klaić, 1978, 765). Duhovni aspekt kulture definira se kao skup "rezultata društva u nauci,

umjetnosti, u organizaciji društvenoga i državnoga života", dok nacionalna kultura uključuje "historijske tradicije, moral i običaje, jezik, književnost i umjetnost svakoga naroda" (Klaić, 1978, 765-766). U ovom semantičkom polju biva jasnije kako su nastale kanonske vrijednosti integralnog "hrvatstva". Stvarajući nove političke, socijalnopsihološke i kulturološke modele, ostajući do međunarodnoga priznanja Republike Hrvatske 1991. u raskoraku sa idejom poklapanja države i nacije, nacionalno-integracijski koncept "katoličkoga hrvatstva" marginalizirao je kulturološke sadržaje iz predhrvatskog povijesnog razdoblja. Sintagma "hrvatska kultura" obuhvatila je imaginarnu političku zajednicu i postala "katekizmom" političkog djelovanja sa vjerskom pozadinom. Nacionaliziranje kulture u međusobnu je opreku dovelo dva pojma: duhovnu i nacionalnu kulturu. Izvršena je naturalizacija historije i historizacija prirode uz "internalizaciju prostora, domovine, bojnog polja, grbova, hramova, heroja, spomenika, svetoga tla, planina i mnogih drugih prepoznatljivih tačaka prošlosti koje su odsutne za 'istinitost' sadašnjosti i uvjet su svake budućnosti" (Muharemović, 2010, 29). Uza sve prethodne veze crkvene, političke, gospodarske i kulturne naravi, čiji početak pada u rani srednji vijek, programski osmišljena politička integracija dvaju jednovjernih naroda s obje obale rijeke Save i obje strane planine Dinare započela je sredinom XIX st. s pojavom ilirizma, zatim jugoslavenstva, konačno s operacionalizacijom hrvatske nacionalne ideje. Sve kulturne vrednote stvorene u tom razdoblju dužem od 150 godina mogu se smatrati integralnom kulturnom baštinom i dijelom nacionalnog identiteta hrvatskih i bh. Hrvata. Ostaje, međutim, pitanje primjerenog vrednovanja povijesti predmodernih društava, a to traži analitičku kritiku i mentalnu otvorenost u dekonstrukciji nacionalnog identiteta iz razdoblja bezdržavnosti, o srednjem vijeku kada je riječ: o dva odvojena tipa državnosti – preciznije: o više oblika državnosti, računa li se sa političkom autonomijom dalmatinskih komunalnih društava koja su svoj izraz dobila u komunalnim statutima. U povijesnoj memoriji bh. katolika upravo je srednjovjekovna epoha – iako politički mrtva nakon 1463. – ostala stalnom referentnom tačkom, tradicijskim osloncem i orijentacijskim povijesno-političkim pojmom kroz cijelo osmansko razdoblje (1463.-1878.) (Lovrić, 2000, 275-283). Ostale dvije bh. konfesije – muslimani i pravoslavni – takav odnos prema ovoj povijesnoj epohi nisu izgradile. S druge strane, nacionalna je historiografija povijesno "pamćenje" bh. Hrvata sa bosanskog (pre)usmjerila na hrvatsko srednjovjekovlje; na kneza Trpimira, kraljeve Tomislava i Zvonimira, dok je bosanske vladare – banove i kraljeve – proglasila hrvatskim. U

Napretkovim kalendarima o tome je između dva svjetska rata, u duhu nacionalnog romantizma, ispisano na desetine stranica (Lovrenović, 2014, 233-239).

6. Afirmacijom autohtone kulture do vlastitog političkog subjektiviteta

Sanjali su se tisućljetni snovi, ali umjesto u svenacionalnom Raju našli smo se, poniženi, obezvrijeđeni i ismijani, u novom obliku neslobode smišljajući nove iskrivljene ideale žrtve i žrtvoslovlja. Umjesto socijalne pravde na društvenoj sceni caruje divlji kapitalizam kombiniran s divljim etnicizmom i rasizmom, u zastrašujućoj mješavini politike i društvenih praksi koja rezultira držanjem mnogih ljudi, pa čak i cijelih zemalja i kontinenata, dolje i izvan. Umjesto predviđenog kraja historije i kraja ideologije, prisustvujemo monumentalnom društvenom i političkom lapsusu – povratku primitivnim historijskim i ideološkim praksama i putevima. Tržišta, politika, politika (obrazovna, kulturna, naučna, zdravstvena) iskorištavanja i marginalizacije – za sve je potreban ideološki temelj. Takve ideologije zahtijevaju proizvodnju i reprodukciju putem javnog teksta i govora, koji se u našim modernim vremenima uglavnom generiraju putem masovnih medija (Dijk Van, www.discourses.org.pdf). Nerijetko, i sve češće, na univerzitetskim katedrama i novoosnovanim etnonacionalnim akademijama dobivajući, temeljem pseudoznanstvenog znanja, status nacionalnih dogmi. Tako kultura, pored ekonomije i politike, postaje treći domen moći, ali koji sebe ne prepoznaje, samu sebe dovodi u poziciju sluškinje politike (Bjelić, 2002).

Paralelno s ovim odvija se, slično prijelazu iz srednjovjekovnog u kapitalističko društvo, proces nagle i ničim pripremljene transformacije jedne karakterne strukture u drugu pri čemu čovjek-pojedinac, kao i društvo u cjelini, gube svoja sigurna tradicionalna identitarna uporišta bivajući izloženi osjećajima usamljenosti, nemoći i besperspektivnosti (Fromm, 1986, 49-71). Rješenje se očekuje odnekud izvana, ali ono ne dolazi i neće doći. Recidiv je to, već duboko ukorijenjene, koliko ratne i postratne humanitarne psihologije, toliko i novih društvenih okolnosti koje su čovjeku donijele novi vid slobode – slobode izbora: Pojedinac je prepušten sam sebi, sve zavisi od njegovog vlastitog truda a ne od sigurnosti njegovog tradicionalnog položaja (Fromm, 1986, 45). Slično ekonomskom tržištu, i na tržištu ideja, kao "regulator" vlada osobna inicijativa. To, prije svega, uključuje mogućnost izbora čime se, već

u startu, potvrđuju osobine našega sebstva. Oni koji prihvate ovaj izazov sročeni u ime života samoga, u nepoznato će ići sa poznatim, provjerenim vrijednostima kulture koja ni danas nije izgubila na svojoj univerzalnosti. Naprotiv, upravo danas ona očituje svoja iscjeliteljska svojstva, rođena u pobjedi duha nad materijom. To znači: okretanje sebi radi spašavanja sebe, povratak potisnutim kulturnim vrijednostima i njihovo usuglašavanje sa aktualnim državno-političkim okvirom Bosne i Hercegovine na putu vlastite emancipacije i individuacije. Nužno je "dekonstruirati, tj. dekolonizirati identitet", kao "potencijal za otpor bilo kojem centru moći" da bi, prema Foucaultu, započeo "pravi subjektivitet nebivanjem onim što se od nas očekuje" (Bjelić, 2002). Nužno je iskoračiti iz projiciranoga straha i, umjesto izvan sebe, centar naći u sebi. Taj proces, da bi polučio rezultat, morao bi biti dvosmjernan: iz BiH prema Hrvatskoj i obratno. Za početak to znači brisanje besmislene starateljske sintagme iz Ustava Republike Hrvatske o ustavnoj obavezi pružanja pomoći bh. Hrvatima. Alternativa je daljnja dekadencija uz istrajavanje na idealima koji su u međuvremenu izgubili životnu vitalnost, što se može objasniti jedino kolektivnim mazohizmom jer, kako nazvati ideal koji je u suprotnosti sa samoptvrđivanjem? Istinski ideal "potpomaže razvitak, slobodu i sreću ličnog ja" dok je lažni ideal "usmjeren prinudnim i iracionalnim ciljevima koji su subjektivno privlačni doživljaji (kao što je nagon za potčinjenošću), ali koji su stvarno štetni po život. Čim prihvatimo ovu definiciju, sledi da istinski ideal nije neka skrivena sila iznad pojedinca, već jasan izraz krajnjeg potvrđivanja ličnog ja. Svaki ideal koji je u suprotnosti sa ovim potvrđivanjem dokazuje da nije ideal već patološki cilj" (Fromm, 1986, 185).

7. Bosanskohercegovački Hrvati prema Hrvatskoj

Današnja Hrvatska – klanovsko-tuđmanovski privatizirana čime i prevarena – koja ne može konzumirati vlastiti državni suverenitet, financijski pokorena preko inozemnih banaka, sa visokom stopom nezaposlenosti, jedva vidljiva na političkoj karti Evrope, "deindustrijalizirana, prezadužena i ubrzano deslavenizirana, Hrvatska – baš takva – savršeno ukopava austrijsko prisustvo dublje u balkansko tkivo" (Bajrektarević, 2014, 78). Aktualna slika daleko je od ideala tisućljetne kulture i navodno isto toliko stare državnosti. Hrvatska samoj sebi ostaje Utopija. Je li išta kao ova slika Hrvatske moglo tako brutalno ismijati mitologeme o "europskoj uljudbi" i "predziđu kršćanstva"? Čekali smo i zazivali kršćansku

Evropu, ali ne ovu, nadali joj se, ali ne ovakvoj. Stiglo nam je evropsko političko mišljenje pripremljeno protestantskim učenjem koje je individualiziralo čovjekov odnos prema Bogu, da bi ga razvoj kapitalističkog društva natjerao na "prinudnu i iracionalnu aktivnost" odnosno na isti, individualistički odnos, u svjetovnoj sferi (Fromm, 1986). Tako je nastala sučeljenost dvaju egoizama: individualističkog identiteta koji je "čovjekovo ja pretvorio u idola" i kolektivističkog koji "je to učinio sa svojim kolektivom". "I jedan i drugi identitet je nesposoban za moralno djelovanje jer kod obaju vlada posvemašnja odsutnost moralne svijesti. Time su oba identiteta proizvela kraj etike" (Babić, 2014, 5). Dok "politička budućnost Evropske unije ostaje neizvjesna (...), malim članicama poput Hrvatske prijete "život u potpunoj pustoši" (Lasić, 2004, 251). Iluzorno je od takve Hrvatske očekivati da u Bosni i Hercegovini rješava tzv. "hrvatsko pitanje". Jer, kako vidimo, jedva se nosi sa "hrvatskim pitanjem" u Hrvatskoj! Daljnja kulturološka unitarizacija prikriveno ili otvoreno vođena iz Hrvatske gubi svoj posljednji smisao, kao i njezina ustavna obaveza da pomaže bh. Hrvate. Time sama ne stječe nikakvu prednost, upravo obrnuto srlja u jednu neizvjesnu avanturu, dok od bh. Hrvata pravi politički, kulturološki i humanitarni problem. Dosad su bh. Hrvate, prema svojim afinitetima i aršinima, definirali drugi. Žele li opstati i dostojanstveno živjeti u svojoj domovini i državi na bh. Hrvatima je da definiraju sami sebe. Značaj kulture, kao pribježišta i simboličkog kapitala, time ponovo u ovoj dijalektičkoj slici dobiva na cijeni. To, između ostalog, znači novi vizualni identitet bosanske/bosanskohercegovačke provenijencije: novu himnu, novi grb, novo povijesno znakovlje – novo povijesno utemeljenje. Kultura je u prošlosti proizvela simbole koje kontrolira, to je početak njezine moći, centar je nametnuo periferiji svoj identitet i to kao fiksirani koji pomno kontrolira (Bjelić, 2002). Periferni bosanski identitet pri tom je izgubio svoju "bitku" bez ikakvog pružanja smislenog otpora. Iz tako shvaćene vlastite uloge nastao je gubitnički povijesni mentalitet. U Evropi se međutim preko gubitka identitarnih svojstava ne prelazi šutke. Nakon što je tokom proteklih stoljeća postojao trend redukcije jezične raznolikosti, odnedavno su mnoge evropske države iskusile "etničko preporađanje", naročito među etničkim grupama perifernih oblasti. Kao glavni problem njihovog dosadašnjeg zanemarivanja i gubitka jezičnog identiteta pokazuje se pitanje političke neovisnosti (Jordan, 1988). Te bi primjere trebalo slijediti da bi, nakon eksternalizacije duže od jednog stoljeća, pristupili saniranju višestrukih raskida: između čovjeka i povijesti, čovjeka i kulture, čovjeka i zavičaja, čovjeka i države –

konačno: između čovjeka i političke kulture. Za takvu jednu akciju već postoje "alati" usvojeni na svjetskoj razini, poput UNESCO-ve "Konvencije o zaštiti i promoviranju različitosti kulturnih izraza" objavljene u Parizu 20. oktobra 2005. godine. Znači to prekinuti zavjeru šutnje, progovoriti iskrenim, čovjeku razumljivim jezikom. Priznati grešku otaca i svoju grešku u duhu Krležine misli: "Priznati svoje nesnalaženje vrhunac je intelektualno-moralne smionosti, a ostalo je uglavnom prevara" (Citirano prema Lasić: 2004). Pogledati, riječima Branka Matana, otvorenih očiju u sablast identiteta. Radi se, kuhnovski rečeno, o odgovoru na krizu: "Odluka da se neka paradigma odbaci uvijek je istodobno i odluka da se prihvati druga, a prosuđivanje koje vodi k toj odluci uključuje usporedbu obje paradigme s prirodom, kao i međusobno" (Kuhn, 2002, 89).

Tu usporedbu već sam napravio i osvjedočio se da je stara paradigma rekla svoju posljednju riječ. Nema jednom zauvijek riješenih problema i datih egzistencijalnih odgovora, postoji samo njihovo trajno rješavanje *secundum loca et tempora*.

Nacionaliziranje/kroatizacija jedne balkanske etnokonfesije – bh. katolika – proizvelo je dihotomiju između kulturnog i državnog identiteta koja od kraja XIX stoljeća prati ovu sastavnicu bh. povijesti. Izvršena u simbiozi romantičarskog pravaštva i političkoga katolicizma kroatizacija bh. katolika zamišljena je u funkciji stvaranja buduće hrvatske države. Tako konstruirana, sve do međunarodnog priznanja Hrvatske i BiH 1991./92. – osim razdoblja kvislinške NDH (1941-1945) – ostala je to bezdržavna nacija. Sa raspadom Jugoslavije i nastankom ovih država našli su se bh. Hrvati u novoj povijesnoj situaciji, između dviju mogućnosti: mitskog tisućljetnog sna o Hrvatskoj kao "matere-zemlje" i Bosne i Hercegovine kao (ne)željenog geopolitičkog realiteta. Zato novi državno-politički kontekst zahtijeva novi nacionalni "tekst", što znači usklađivanje kulturnoga i državnog identiteta. Ratno i postratno iskustvo (1991.-2014.) pokazuje da rješavanje tzv. "Hrvatskog pitanja" putem etnoteritorijalizacije nije u stanju otkloniti postojeću dihotomiju nego da je, naprotiv, samo produbljuje, osim toga otuđujući bh. Hrvate od njihove primarne životne sredine. U tom pravcu usmjereno je konstantno manipuliranje nacionalnim identitetom u režiji određenih političkih stranaka, crkvenih poglavara i etnoznanstvenih krugova. Ostaje međutim neizbježno pitanje: da li i dalje slijediti stoljetni nacionalno-vjerski integralni obrazac kulturnog i državno-političkog identiteta ili ga iznova osmisliti sukladno postojećim okolnostima? Konkretno: da li sve ono što je u međuvremenu imenovano hrvatskim, a što se

manipulativnim tehnikama po svaku cijenu nastoji održati naročito kada su u pitanju povijest, jezik i književnost, i dalje tako imenovati ili ga (pre)imenovati u izvorno – bosansko? Povijesno iskustvo, uz duhovnu otvorenost i spremnost na "herezu inicijative", ne ostavlja puno prostora za to koji put izabrati. Bio bi to jedan od načina suprotstavljanja duhu relativizma neoliberalnog kapitalizma. Sve se u BiH, i ne samo kad je o bh. Hrvatima riječ, vrti oko identiteta. Jednom smo već preimenovani, zašto ne bismo to uradili ponovo, samo u suprotnom smjeru?

Literatura:

Altermatt U (1997) Entonacionalizam u Evropi. Izdavačka kuća "Jež": Sarajevo.

Babić M (2014) Individualni i kolektivni identitet. Concilium: Sarajevo.

Bajrektarević A (2014) 100 godina poslije – Happy EU 2 U! (I ti možeš postati "džirlo država"). Dani: Sarajevo.

Bjelić D (2002) Balkan kao metafora (Interview Tatjana Jovanović). Vreme <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=318403>. (Pristupljeno: 15. VIII 2014.)

Bošković A (2010) Mit, politika i ideologija: neke teorijske pretpostavke. Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti. Istorija Jugoslavije 1918-1991: Sremska Kamenica.

Brubaker R (1996) Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge University Press: Cambridge.

Budak N (2010) Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta. Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: Zagreb.

Van Dijk T (2000) Discourses of domination or diversity. www.discourses.org/pdf. (Pristupljeno: 17. IX 2014.)

Džaja S (1999) Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463-1804. ZIRAL: Mostar.

Fromm E (1984) Autoritet i porodica. Naprijed-Nolit: Zagreb.

Fromm E (1986) Bekstvo od slobode. Naprijed-Nolit: Zagreb.

Haverić T (2014) Bosanski muslimani i (post)modernost, Bosna franciscana: Sarajevo.

Hobsbawm E (1993) Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost. Novi liber: Zagreb.

Išek T (1981) Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature. Svjetlost: Sarajevo.

Jordan G T (1988) The European Culture Area. A Systematic Geography. Second edition. Harper & Row, Publishers: New York.

Kalanj R (2010) Identitet i politika identiteta (politički identitet). Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: Zagreb.

- Katunarić V (2010) Hrvatska kulturna politika i izazovi globalizacije, u: Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: Zagreb.
- Klain E (2009) Šutnja kao fenomen (od velike grupe do male psihoterapijske grupe). Šutnja u psihoterapiji i zajednici. Udruženje psihijatara Tuzlanskog kantona: Sarajevo.
- Klaić B (1978) Rječnik stranih riječi. Matica Hrvatska: Zagreb.
- Komšić I (2014) Vrijeme sjenki (Ethos u politici), Sarajevo Publishing: Sarajevo.
- Kordić S (2010), Jezik i nacionalizam. Durieux: Zagreb.
- Kuhn S T (2002) Struktura znanstvenih revolucija. Naklada Jesenski i Turk: Zagreb.
- Lasić S (2004) Članci, razgovori, pisma. Gordogan: Zagreb.
- Lovrenović D (2012) Bosanska kvadratura kruga. Synopsis: Sarajevo – Zagreb.
- Lovrenović D (2014) Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja). Bosna franciscana: Sarajevo.
- Lovrenović I (2005) Mjesto Ive Andrića u hrvatskoj književnosti. Bosna franciscana: Sarajevo.
- Lovrenović I (2010) Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture. Synopsis: Zagreb – Sarajevo.
- Lovrić S (2000) Bosanska srednjovjekovna državnost u tradiciji Bosne Srebre. Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću: Sarajevo-Fojnica.
- Mršević Z (2002) Coming out: Strategija identitet. Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse (priredila Marina Blagojević). Asocijacija za žensku inicijativu: Beograd.
- Muharemović V (2010) Etno-simbolizam vs. modernizam u debatama o nacionalizmu. SOPHOS – Časopis mladih istraživača. Filozofski fakultet: Sarajevo.
- Poper K (2009) Beda historicizma. Dereta: Beograd.
- Stehlík P (2013) Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. Století. Masarykova univerzita: Brno.
- Sunajko G (2010) Politički identitet i hrvatska socijalna svijest: odrednice političkog identiteta. Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: Zagreb.
- Šarčević F (2014) Partijsko sveučilište dr. Dragan Čović u Mostaru. Prometej.ba. (Pristupljeno: 25. IX 2014.)
- Todorova M (2010) Dizanje prošlosti u vazduh. Oglеди o Balkanu i Istočnoj Evropi. Biblioteka XX vek: Beograd.

Bosnian identity: Croatian trauma

Abstract

The extension of Croat national identity to a particular Balkan ethnic and confessional group, namely the Catholics of Bosnia and Herzegovina, caused a dichotomy between their cultural and political identities, which has followed this integral element in Bosnian and Herzegovinian history since the end of the 19th century. Accomplished in a symbiosis of the Romantic ideology of the Croatian Party of (Historic State's) Right and political Catholicism, the Croat absorption of Bosnia and Herzegovina's Catholics was imagined as being in the service of a future Croatian state. Construed thus, they remained until the international recognition of Croatia and of Bosnia and Herzegovina in 1991 and 1992, with the exception of the period of the Quisling Independent State of Croatia (1941-1945), a nation without state. With the disintegration of Yugoslavia and the birth of the new states, Bosnia and Herzegovina's Croats found themselves in a new historical situations, between two possibilities: the mythic, thousand-year dream of Croatia as the "mother-land" and Bosnia and Herzegovina as an (un)wanted geopolitical reality. Consequently, this new political context of the state required a new national "text," which is to say a harmonisation of cultural and political (state) identity. Experience both during and since the war (from 1991 to 2014) has shown that attempting to resolve the so-called "Croat Question" by promoting an exclusive relationship between ethnic labels and territory (ethno-territorialisation) has not succeeded in removing the existing dichotomy and has, indeed, served only to deepen it, while also alienating the Croats of Bosnia and Herzegovina from their primary living.

Key words: The Bosnian Croats, Croatian and Bosnian national identity, culture Thanatos, Europeanization, nominations and re-nominations

Bosnische Identität: Kroatisches Trauma

Zusammenfassung

Dieser Text ist vor dem Hintergrund entstanden die Dichtomie zwischen kultruellem und staatlicher Zugehörigkeit von bosnischherzegowinischen KroatInnen zu klären, in deren Grundlage" eine tiefes Misstrauen in die Identität" besteht (Fromm, 1986, 176). Es ist notwendig "den Unterschied zwischen den wahren und den lügnerischen Idealen" zu identifizieren, genauso wie "den Unterschied zwischen Waheit und Lüge" (Fromm, 1986, 184). In anderen Worten stellt sich die Frage: Können und sollen die Ideale der letzten

Generationen die Gleichen für die lebenden Generation bleiben? Sind einmal vorgeschlagene und überneommene Lösungen für alle Zeiten gegeben oder sollten sie ab und zu kritisch auf ihre "Verträglichkeit" überprüft werden? Wenn sie ein für alle Mal vorbestimmt sind, dann werden wir schon bereits im Vorhinein mit programmierten Aufgaben, die uns andere vorbestimmt haben, geboren. Empirisch hat sich gezeigt, dass ehemalige Ideale, nicht unserer Realität entsprechen und letztendlich gegen das Leben selbst gerichtet sind. Sie sind tod, vor allem durch die Schuld derer, die sie unkritisch befolgt haben, eine Kultur von Thanatosen produzierend, sind sie ein Albtraum für die Lebenden geworden. Im eigenen Autismus endet jede Kultur, die widersprüchlichen und universellen Postulaten überlegen ist. Dies zeigen Beispiele der sogenannten großen und kleinen Völker.

Schlüsselwörter: *Bosnisch-herzegowinische KroatInnen, koratische und bosnische nationale Identität, Kultur der Thanatosen, Europäisierung, Nominierung und Renominierung*

Kultura zaborava ili sjećanja: konverzija identiteta Banje Luke

Srđan Šušnica

Sažetak

Kulturna memorija se, prema Jensu Brockmeieru, formira zarobljavanjem oralnog narativa u memorijske tekstove i prakse koji nisu samostalni, već su protkani društveno-političkom naracijom, ili su podložni takvoj narativizaciji. Tako nastaju memorijski narativi čiji glavni tekstovi nose sociološke, političke i materijalne postavke zajednice ljudi koji pamte i zaboravljaju, ali i ljudi koji predviđaju, očekuju ili trpe ishode neizvjesne kulturne ili političke budućnosti. Slikovit primjer djelovanja memorijskih narativa u izgradnji kulturne memorije je svakodnevno konzumiranje novih ratnih, prosrpskih naziva banjalučkih ulica i naselja. Ove nove memorijske ceduljice nastale su između 1992. i 1996., kada je iz sjećanja izbrisano 15 naziva mjesnih zajednica i oko 250 ili polovina svih prijeratnih naziva ulica. Cilj ovog rada je da kroz diskurzivnu analizu prikaže intenzitet i osnovne kontekstualne pravce ovih nasilnih promjena; da ukaže koliko se u današnjoj Banja Luci kulturna memorija gradi na nasilnom zaboravu nesrpskih etno-vjerskih, te komunističkih i multietničkih memorijskih narativa. Kao i na popunjavanju "memorijskih praznina" romantiziranim i mitologiziranim istorijsko-političkim konstruktima. Čitanje novih naziva ulica Cara Lazara ili Ravnogorske postavlja ljude današnjice u mnemonički odnos prema preovlađujućoj i nametnutoj kulturnoj i političkoj (re)interpretaciji prošlosti Banja Luke. Vještački spaja vrijednosne i kognitivne horizonte prošlosti i sadašnjosti, piše kulturnu memoriju grada unazad, a građanima daje osjećaj pripadanja neprekidnom, fantomskom lancu poželjnih političkih i etniciziranih tumačenja istorijskih događaja i konflikata. Ta vremensko-prostorna inverzija u tumačenju istorijskih događaja prema prošlosti je bizaran uslov za uspostavljanje kulturno-ideoloških opravdavanja banjalučke sadašnjosti i projektovanja ljudskih očekivanja u budućnosti. Dočim, diskurzivna značenja i memorijski narativi ulica Vahide Maglajlić ili Ferhatpašine ne prolaze filter selektovanog memorijskog okvira "srpske" Banjaluke, ispadaju iz lanca poželjnih tumačenja, te ne smiju biti stavljeni u mnemonički odnos sa savremenim, prosječnim Banjalučaninom. Rad želi osvjetliti faktičko stanje i pokušati odgovoriti na pitanja: da li Republika Srpska sa toliko vještačkog memorijskog narativa može uopšte opstati, i da li se na masovnom nasilnom zaboravu i distorzičnim narativima može graditi

novo kulturno sjećanje, koje strema da dosegne nivo samostalne kulturne memorije "srpske" Banja Luke?

Ključne riječi: kulturna memorija, nazivi ulica, Banja Luka

1. Uvod

U ovom radu želim prezentovati kako i zašto su mijenjani nazivi mjesnih zajednica i ulica u Banja Luci između 1991. i 1995. godine. Cilj mi je odgonetnuti značenja i simboliku tih preimenovanja. Utvrditi koji su to "stari" etno-vjerski, kulturni i ideološki identiteti (i identifikacije) Banja Luke izbrisani, a koji su se "novi" identiteti nametnuli i osvojili javni prostor ulice, trga, naselja i grada? Zašto te promjene, i skoro 20 godina nakon rata, kreiraju etno-vjerski i kulturni identitet grada na Vrbasu, revidiraju individualna sjećanja i kulturnu memoriju zajednice do nivoa raskida svakih memorijskih narativa i veza sa prijeratnim tokom kolektivne memorije Banja Luke, do neprepoznatljivosti sadašnjeg grada za skoro svakoga koje u tom gradu živio prije 1992. godine? Cilj mi je prezentovati relacije između vremena (trenutka) nastanka novih naziva i njihovog trajanja, sa jedne strane, i posljedica rata i etničkog pročišćavanja i homogeniziranja teritorija Banje Luke i Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: BiH), sa druge strane. Pronicanjem u ove promjene i relacije želim ispitati da li je uz konverziju identiteta grada, jednom za svagda promijenjen, odnosno uništen i kulturološki obrazac i memorija o suživotu u jednoj multietničkoj i multireligioznoj sredini kakva je bila Banja Luka. Ili možda još uvijek postoji nada da osjećamo da smo i svoji na svome, ali i humani i tolerantni ljudi, bez obzira na identitete koje u životu preferiramo. Cilj mi je da ukažem na pogubni uticaj folklorne kvazi-ideologije srpske nacionalističke elite na javnu misao i mnjenje i kolektivno sjećanje građana Banja Luke, sjećanje u kojem je sve manje mjesta za preddejtonske i nesrpske banjalučke narative. I one ratne elite Banja Luke i Republike Srpske (u daljem tekstu: RS) koja je brutalno izmijenila etničku, vjersku i ideološku identifikaciju i demografiju grada, i ovih poratnih koje "tolerišu" i zloupotrebljavaju ratni "svesrpski" identitet Banja Luke, pravdajući ga "voljom" većinskog naroda ili "novim pisanjem istorije". Tim prije, jer se ova tema stidljivo iznosi u javni diskurs u RS-u, dok sama etno-politička elita i mediji pod njenom kontrolom ostaju pasivni i podržavaju nove posrbijene javne identitete. Mnogi mediji, pa i oni koji sebe smatraju alternativnim, uvjereni

da je sada sve već "konačno", svode ovo pitanje na nivo poštovanja propisa i opštinskih odluka. Kao da ne postoje ni interes, ni hrabrost, ni volja da se postavi pitanje etičnosti novih naziva ulica i kritički ispituju ove ratne odluke. Baš kao što ih nema ni kada treba priznati počinjene ratne zločine, genocid i etničko čišćenje, koji još traju. Također nema se volje uvidjeti koliko ovaj, vještački iskonstruisan, identitet Banja Luke nanosi štete generacijama koje uz njega odrastaju, čineći njihove obrasce življenja, ideološke vrijednosti i kulturnu memoriju autističnim, ekstremno iracionalnim i apsolutno neupotrebljivim za život u BiH i Evropi. Nema se volje suočiti sa autodestruktivnom prazninom kolektivnog sjećanja koje se današnjim generacijama Srba podmeće kao istorija. U određenom smislu, ovaj rad predstavlja pokušaj razotkrivanja zabluda i mitova koje etno-politička elita nameće građanima, pripadnicima srpskog naroda. Razotkrivanja modela na koji elita zloupotrebljava ljudske emocije, već kreirana nacionalna osjećanja, ratna i kolektivna sjećanja, epsko-mitske narative i istorijska štiva, kako bi radikalizovala plebs do željenog stadijuma. Stadijuma u kojem se želi sakriti odgovor na pravo pitanje: šta se sve uradilo, šta se još treba uraditi i koliko će konačno koštati da Banja Luka dobije i sačuva etiketu "jednonacionalnog, etničkog vlasništva", tj. postane i ostane ono što nikada nije bila "srpski" grad.

2. Konceptualni okvir rada

Jeans Brockmeier tvrdi da je narativ osnovna nit kojom je ispleteno i oblikovano tkivo vremensko-prostornog konitnuuma kulturne memorije, a pod narativom podrazumjeva svaki tekst ili praksu koji nam pričaju neku priču (podtekst). Prema istom autoru, kulturna memorija se formira zarobljavanjem oralnog narativa u memorijske tekstove i prakse, a oni su, od morfema i spomenika do kompjuterske baze podataka i filma, svi protkani naracijom ili su podložni narativizaciji. Ovaj autor ističe da, iako memorijski tekstovi mogu biti čitljivi na prvu, njihov cjelokupan narativ (tekst + skriveni podtekst) nije moguće dekodirati bez analize kulturnih uslova vremena i prostora njihovog nastanka. Jer, kulturna memorija nije prosta psihologizirana gomila individualnih i kolektivnih sjećanja o fizičkom toku događaja i svijesti o fizičkoj neizvjesnosti sutrašnjice. Satkana je od socioloških, idejnih i materijalnih postavki zajednice ljudi koji pamte i zaboravljaju, ali i od predviđanja ishoda i ljudskih nadanja kao željene ili gotovo izvjesne kulturne budućnosti. U formiranju kulturne memorije "prošlost, sadašnjost i budućnost niti imaju jasnu granicu niti su ontološke kategorije", te Brockmeier određuje kulturnu memoriju kao vremenski višedimenzionalni proces koji u društvenim, sazajnim i značenjskim uslovima sadašnjosti svakog dana iznova može da regeneriše kulturno sjećanje i omogući kulturni zaborav zajednice, u stalnoj rekonfiguraciji, selekciji, spajanju i razdvajanju prošlih i sadašnjih događaja, iskustava, znanja, uzroka i posljedica i željenih ishoda. Najslikovitiji primjer djelovanja narativa i procesa regeneracije kulturnog sjećanja je upravo svakodnevna konzumacija i značenjsko doživljavanje naziva ulica i naselja koji spajaju građane i institucije sa dominantnim ideološkim, političkim i kulturološkim postavkama i (re)interpretacijama naše stvarnosti i prošlosti, koji neumitno stoje iza tih naziva. U slučaju naziva ulica i naselja to djelovanje je sveobuhvatnije, učestalije i masovnije nego što je to možda slučaj sa drugim memorabilijama. Nazivi ulica, trgova i naselja svakog grada su javna manifestacije kulturnog ili nacionalnog identiteta građana, etničkih ili vjerskih grupa, ali i lakmus papir dominantnih društveno-političkih i ekonomskih procesa i diskursa u toj zajednici. Oni su javni i formalni simboli u kojima se građani i kolektiviteti prepoznaju i pomoću kojih se sjećaju, pamte ili pak zaboravljaju. Stoga je priča koju pričaju zajedno sa društvenim kontekstom svog nastanka i trajanja, jedan od narativa u formiranju kulturne memorije zajednice. Oni su ustvari memorijske ceduljice na stubovima, kovertama, memorandumima ili zidovima javnih i privatnih kuća našeg grada. Iz njih ne izvire samo

prosti i beznačenski naziv ulice, već mnoštvo kulturnih simbola. Ime i prezime neke osobe ili naziv nekog događaja ima svoju etničku i/ili vjersku, ili historijsko-političku ili ideološku ili kulturnu simboliku. Biografija, nacionalni ili vjerski identitet, profesija, ideologija, historijsko-politička uloga, ideje pa i vrijeme u kojem je živio/živjela osoba čije ime nosi neka ulica ili naselje, najednom se izlivaju u javni prostor aktualne današnjice i postaju dio ulice, adrese, šetača, trga, naselja i naše komunikacije. Sam izbor zajednice i/ili elite da svoj javni prostor označi baš takvim imenima ili događajima ili idejama govori o tome kako vladajuća elita želi oblikovati kolektivna sjećanja i šta im je važno, a šta ne. Ali govori i zašto je nešto nevažno. Obično je "priča" koju pričaju nazivi ulica i naselja komplementarna sa drugim memorijskim tekstovima, koje elita i/ili zajednica "stavlja" u spomenike, školske udžbenke, pozorišne predstave, muzeje ili državne praznike. Nekomplementaran memorijski sadržaj se pri tome često ignoriše, iz etički ispravnih ili neispravnih razloga. Mnoštvo simboličnih memorijskih ceduljica na zidovima i komplementarnih memorijskih narativa u datom društveno-političkom i historijskom kontekstu jedne zajednice vrlo brzo počnu graditi mrežu poželjnog ili nepoželjnog sjećanja. Građani se u javnom prostoru počinju identificirati sa svim ili dijelom tih memorijskih simbola, a njihova predznanja, shvatanja, (re)interpretacije i očekivanja zajedno sa njihovim dominantnim etno-vjerskim, ideološkim ili vrijednosnim settingom počinju te simbole pretvarati u vrijednosna sjećanja koja postaju narativi dominantne kulturne memorije. Ova transpozicija je direktnija ukoliko su memorijski tekstovi i simboli direktniji. Značensko i vrijednosno doživljavanje naziva ulice postavlja javnost u određeni odnos prema željenoj, ili očekivanoj, ili pak nametnutoj ideološkoj ili političkoj (re)interpretaciji prošlosti i budućnosti zajednice. Doživjeti ime ili događaj sa naziva ulice ili naselja vještački spaja vrijednosne i kognitivne horizonte prošlosti i današnjice, te tako građanima piše kulturnu memoriju od naše sadašnjosti pa unazad. Ta vremensko-prostorna inverzija u (re)interpretaciji historijskih događaja prema, a ne od, prošlosti je skoro neizbježna i uslov je za uspostavljanje ideološkog i političkog objašnjenja naše sadašnjosti ili nekog njenog dijela, bez obzira koliko je ono racionalno ili iracionalno. Čitajući naziv svoje kućne adrese, mi u sadašnjosti najednom stičemo kulturno-politički osjećaj da smo dio neprekinutog lanca historijsko-političkih događaja koji neumitno vode do današnjice u kojem baš ja, baš tog etničkog, ideološkog ili vjerskog identiteta, treba da živim tu gdje živim i da budem dominantni etno-politički subjekat, a ne neko drugi. Ova inverzija je zato

legitimizirajuća i koristi memorijske narative kao svoje sredstvo. U nekim zajednicama ona je skoro neprimjetna, a u nekim je ekstremno vidljiva do apsurdnosti. Ova inverzija, tj. čitanje memorijskih narativa od sadašnjosti u prošlost je moguća stoga što način na koji ljudi percipiraju vrijeme i sjećanje nema gotovo nikakve veze sa racionalnijim konceptom fizičkog toka vremena. Naša percepcija toka vremena je uvijek otvorena za manje ili više (i)racionalne memorijske koncepte i intervencije, iz ideoloških ili drugih društveno-političkih razloga, a koji listom imaju korijen u prakticiranju društveno-političke moći zajednice ili elite. Naime, fizičko vrijeme implicira temporalno linearan, jednodimenzionalan način formiranja i tumačenja događaja od uzroka prema posljedicama, od prošlosti ka budućnosti, od stanja manje ka stanju veće entropije – nikako obrnuto. Ali ljudska svijest proizvodi svoju tzv. psihološku strelu vremena. U tom psihološkom percipiranju vremena postoji otklon od principa fizičkog toka vremena, jer je ljudsko sjećanje okrenuto ka evociranju i (re)interpretaciji prošlosti. Naše sjećanje, pri tome, ne mora se pridržavati zakona entropije i može tumačiti događaje od posljedice prema uzroku, tj. birati odgovarajuće ili najpoželjnije uzroke koji su mogli dovesti do nas, danas i ovdje, bez obzira da li su ti uzroci dovoljno logični, kompleksni, kompletni da izazovu našu složenu današnjicu. Zbog takve osobine našeg sjećanja, ni potpuno odsustvo svijesti o fizičkom protoku vremena (npr. odsustvo sata, kalendara, smjene dana i noći) ne bi uticalo na kreiranje ljudske svijesti o prolaznosti, repetitivnosti ili predvidljivosti događaja, na tumačenje posljedica i na nastanak sjećanja. Samo bi formati pamćenja bili drugačiji. Čak i kada bi vrijeme teklo suprotno od fizičke strele vremena našeg spoznajnog svijeta, tj. u pravcu smanjenja entropije, univerzalizam i bezvremenost ljudskog sjećanja bi učinili da se opet sjećamo "budućnosti" isto kao i sada prošlosti, miješajući idejno-ideološke horizonte sadašnjosti i prohujalih događaja, bez obaveze da se pridržavamo zakona entropije. Našim odrastanjem nasljeđujemo dominantne memorijske tekstove, usvajamo kulturna značenja i ulazimo u simbolički tok sjećanja zajednice u kojoj živimo, naše sjećanje se kolektivizira, a važnu ulogu u tome imaju repetitivna doživljavanja, evociranja i (re)interpretiranja historijsko-političkih, idejno-ideoloških ili kulturnih simbola. Onaj ko upravlja tim simbolima, utiče na kolektivizaciju i vrijednosni sadržaj naših sjećanja. U svakoj zajednici postoji određena selekcija sadržaja koje je poželjno doživjeti, evocirati, zapamtiti ili na drugoj strani jednostavno zaboraviti. Sadržaj i selekcija sadržaja su više ili manje racionalizovani, zapisani i vještački, zavisno od zajednice. Tako, individualno sjećanje postaje

miks cerebralne operacije sjećanja i zaboravljanja i selektovanog memorijskog okvira date grupe, zajednice, teritorije, države ili kulture, i ne može samostalno egzistirati van tog okvira. On ovu selekciju naziva mnemoničkom selekcijom simboličkog memorijskog okvira date grupe koji se može preispitivati i dekonstruisati, ali ne i negirati i ignorisati. Ovaj okvir ima funkcije ljepljenja individualnih iskustava, aktivnosti, očekivanja, projekcija i nadanja u jedan simbolički memorijski prostor sadašnjice kojeg individua može nazvati svojom kulturom, jer joj pripada. Tako kulturna memorija postaje vrijednosni, značenjski, idejni i kognitivni kontinuum zajednice ili kulture. I Dewey ističe da tako kulturna memorija djeluje lateralno, dajući velikom broju jedinki na jednom prostoru u istom trenutku, već oblikovani vrijednosni, značenjski, idejni i kognitivni memorijski aparat i kod, izvor smisla i osjećaja zajedništva. Ali djeluje i longitudinalno, dajući sadašnjoj zajednici otpornost na vrijeme i naslage istorije, ali i moć predviđanja, nadanja i kreiranja sigurnosti i budućnosti. Ova Deweyeva lateralnost i longitudinalnost kulturne memorije je najprimjetnija u vremenima burnih društveno-političkih promjena, koja se dešava u raznim zajednicama, kulturama i istorijskim trenucima. Čest je slučaj da se ovakve promjene najprije i najbolje vide u promjenama naziva gradova, naselja, ulica i trgova. Ovi nazivi su najpogodnije sredstvo za to jer su njihove promjene javne, brzo se izvedu, odmah stupaju u dejstvo, imaju dalekometan i dugoročan efekat, a teško se ispravljaju. Promjene ovih naziva, često znače zaokrete, rezove u toku jedne kulturne memorije ili njenu reviziju, te težnju za što bržom promjenom kulturnog identiteta i kreiranjem novog toka kulturne memorije. Ukoliko ove promjene daju efekte, tok kulturne memorije je zauvijek skrenut i revidiran, a ukoliko ne daju, novi tok kulturne memorije će imati konkurenciju u starom toku sjećanja u javnom i kulturnom prostoru. Iz ovih, naizgled malih promjena, mogu se iščitati obim i smjer promjena, njihova idejno-ideološka orijentacija, osobine, intezitet, početne namjere i motivi. U tom smilsu promjene mogu otkriti koji ideološki i socio-politički diskursi stoje u porijeklu "mnemoničke" selekcije poželjnih i nepoželjnih narativa.

3. Promjena naziva ulica i mjesnih zajednica

3.1 Nazivi banjalučkih naselja

U opštini Banja Luka prije rata je postojalo 58 mjesnih zajednica, a u periodu 1991.-1995. godine, gradske vlasti su promjenile nazive njih 15, ukidajući pri tom 6 MZ u užem gradskom području i periferiji, te osnivajući 4 nove MZ uglavnom u prigradskom i ruralnom području opštine. Tako je 1/4 prijeratnih MZ (15 ili 26%) cijele opštine Banja Luka izgubilo svoje stare, pedesetogodišnje, stogodišnje i starije nazive i dobilo nove. U užem gradskom području 17 prijeratnih MZ je reorganizovano u 12 i pri tome je naziv je promjenjen skoro polovini (8 ili 47%). U periferiji oko užeg gradskog područja 10 prijeratnih MZ je reorganizovano u njih 11, pri čemu je naziv promjenjen skoro jednoj trećini (3 ili 30%). Od preostale 31 prijeratne MZ u prigradskom i ruralnom području opštine Banja Luka, gradske vlasti su promjenile naziv u 4 (12,9%). Tako je Mejdan postao Obilićevo, Budžak Lazarevo, Čaire i Hiseti MZ Kočićev Vijenac, Gornji Šeher Srpske Toplice i tako dalje. Proces promjene naziva MZ u Banjoj Luci odvijao se za vrijeme trajanja rata i agresije u BiH, tj. između marta 1992. i decembra 1995. Iz dostupnog istraživačkog materijala vidljivo je da su nazivi MZ u Banja Luci mijenjani odlukama Skupštine opštine "o proglašenju promjene naziva mjesne zajednice". Najveći broj ovih odluka o promjeni naziva MZ donesene su u periodu od 18.2.1994. do 6.10.1994. godine, kada je skupština usvojila 6 odluka u kojima je konstatovala promjenu naziva 11 mjesnih zajednica. Ono što zapanjuje jeste da su svim ovim deklarativnim odlukama skupštine prethodili referendumima. Sama činjenica da se usred agresije, rata i etničkog čišćenja Banja Luke, straha i ratne psihoze koji su vladali u banjalučkim, još uvijek multietničkim naseljima, provode referendumska izjašnjenja o bilo čemu, a naročito o promjeni, tj. "posrbljanju" naziva MZ zvuče nadrealno, a zapravo predstavljaju parodiju, simulaciju i etnizaciju demokratije i cinizam tadašnje elite. Ali i manipulaciju sa većinskim, građanima srpskog etno-vjerskog identiteta. Postavlja se pitanje, ko je uopšte izlazio na referendum i glasao za promjene naziva? Vrlo je vjerovatno da mnogi građani nesrpske etničke pripadnosti (a koji do tada nisu uspjeli bezbjedno napustiti Banja Luku) nisu ni učestvovali na tim referendumima u tim naseljima, jer su živjeli u konstantnom strahu za svoj život, sa vrlo ograničenom slobodom kretanja i ugroženom ekonomskom egzistencijom. Šta više, mnogi od njih, zbog sigurnosti, i nisu živjeli u svojim prijeratnim

naseljima, već su se krili u drugim dijelovima grada, gdje ih je malo ko poznao. Međunarodne humanitarne organizacije su te osobe nazivali "floater-ima". Nakon tako održanih referenduma, rezultate je obrađivala opštinska komisija, a zvaničnu odluku o promjeni naziva MZ donosila je Skupština opštine Banja Luka, i to opet kao rezultat unilateralne volje odbornika srpske etničke pripadnosti koji su tada činili gotovo apsolutnu većinu. Ovi procesi su se odvijali u vrijeme kada niko od građana nesrpske etničke pripadnosti nije bio niti politički subjekat, niti slobodan i bezbjedan građanin u tadašnjoj "srpskoj" Banja Luci. Zanimljivo je i to da su se ovi referendumi i preimenovanja upravo i dešavala u onim MZ u kojima je 1991. živjelo više građana nesrpske etničke deklaracije, Muslimana/Bošnjaka (u daljem tekstu: Muslimana), Hrvata i drugih, nego deklariranih Srba. Može se primjetiti da su se najobimnije promjene naziva dešavale u užem gradskom području, gdje je 47% MZ dobilo novi naziv, a gdje se prema popisu iz 1991. godine od 94.000 građana njih 47% deklariralo kao Srbi, a njih 53% se deklariralo drugačije, a ne kao Srbi. Zatim slijedi periferija, u kojoj je 30% mjesnih zajednica dobilo novi naziv, a gdje se prema istom popisu od 44.000 građana njih 55% deklariralo kao Srbi, a njih 45% se deklariralo drugačije, a ne kao Srbi. Na kraju promjene naziva su bile najrjeđe u prigradskom i ruralnom području opštine, gdje je 12.9% mjesnih zajednica dobilo novi naziv, a gdje se od 57.000 građan njih 68% deklariralo kao Srbi, a njih 32% se deklariralo drugačije, a ne kao Srbi. Korelacija između obima promjena naziva MZ i nacionalne demografije užeg gradskog područja, periferije i prigradskog područja, pokazuje da je srpska etno-politička elita češće mijanjala naziva MZ u onim naseljima u kojima je broj građana koji su se deklarirali kao Srbi bio manji od broja građana koji su se deklarirali drugačije, a ne kao Srbi. To je bio slučaj u MZ Mejdan, Hiseti, Čaire i Budžak 1. Međutim postojale su i MZ koje su ispunjavale ovaj etno-vjerski kriterij, ali se ipak nisu našle pod udarom promjena, kao npr. MZ Borik ili Centar. Ovo upućuje da nacionalni sastav nije bio jedini ili presudni motivacioni faktor za preimenovanje banjalučkih MZ.

Kada se pogledaju stari nazivi preimenovanih MZ, primjećuje se da je postojao i dodatni kriterij za odluku o preimenovanju. Taj kriterij je bio etimološki korijen riječi koja čini naziv MZ. Tako su nazivi nepreimenovanih MZ užeg gradskog područja i periferije sadržavali riječi koje su imali slavensko porijeklo ili su percipirani kao domaće "srpske" riječi (Centar, Borik, Vrbanja, Nova Varoš, Rosulje, Starčevica, itd). S druge strane, nazivi

preimenovanih MZ su sadržavali riječi koje imaju porijeklo u turskom ili arapskom jeziku, a koje su usvojene i potpuno odomaćene u bosanskom ili srpskom ili hrvatskom jeziku, kao tzv. "turbizmi". Ti nazivi nisu percipirani od strane opštinskih vlasti kao domaće "srpske" riječi, te su zamjenjene novim nazivima. To je slučaj sa nazivima sljedećih MZ:

- MZ Čaire - sadrži riječ "čair" koja vodi porijeklo od turske riječi "çayır" - što označava livadu koja se kosi, sjenokošu, pašnjak;
- MZ Hiseti – riječ koja vodi porijeklo od arapske riječi "hisar" – što označava zamak, tvrđavu, grad, dodatno "hisarnik" arapska i turska riječ koja označava gradić;
- MZ Mejdan – sadrži riječ "mejdan" koja vodi porijeklo od turske riječi "meydan" i/ili arapske riječi "mäydän" – što označava pod a) veći prazan prostor u gradu orijentalnog tipa, polje, trg ili pod b) stočni sajam;
- MZ Budžak – sadrži riječ "budžak" koja vodi porijeklo od turske riječi "bucak" – što označava skroviti kut, skrovito mjesto u kući, ono gdje svega može biti;
- MZ Gornji Šeher – sadrži riječ "šeher" koja vodi porijeklo od turske riječi "şehir" i/ili perzijske riječi "šehr" – što označava grad, veliku varoš.

U slučaju preimenovanja MZ Bulevar Revolucije, koja sada nosi naziv MZ Bulevar, primjećuje se još jedan kriterij promjene naziva, a to je ideološki i anti-antifašistički.

3.2 Nazivi banjalučkih ulica

U toku rata 1991.-1995. i poslije, do 1997. godine opštinske vlasti Banje Luke su izvršile masovno preimenovanje naziva ulica. Elita je odlučivala koji "stari" nazivi ulica, čija i koja imena, osobe, djela, događaji, toponimi i drugi simbolički nazivi nisu više opravdani, prihvatljivi ili poželjni u novonastaloj političkoj stvarnosti Banje Luke, BiH i RS. A koja i čija jesu. Tako je iz kulturne memorije grada Banja Luke zauvijek izbrisano više od polovine ili 244 starih naziva ulica (53,42% svih prijeratnih ulica), a najviše tokom 1993. i 1994. godine. Izbrisano je oko 153 nesrpskih, a dodano 193 srpska naziva, narativa, identifikacija i značenja u javnom prostoru grada. Ovi procesi su se dešavali u istim uslovima kao i preimenovanja MZ, ali bez referenduma, javnih debata i diskusija. Kao što primjer referenduma o novim nazivima MZ pokazuje, neka objektivna i suštinska javna

debata ne bi ni bila moguća. Iz dostupnog istraživačkog materijala, vidljivo je da je Skupština opštine Banja Luke u periodu od 27.11.1991. do 10.09.1997. godine usvojila ukupno 7 "odluke o utvrđivanju imena ulica" kojima je izbrisala 244 starih naziva ulica, a najmasovnije čišćenje dešava se za vrijeme najgoreg etničkog čišćenja Banja Luke, od jula 1992. do oktobra 1994. godine. Samo u dvije ratne odluke u februaru 1993. i martu 1994. godine izbrisano je skoro 200 starih naziva ulica. U prvoj i drugoj poslijeratnoj odluci skupština opštine (30.12.1996. i 10.09.1997.) nastavlja da briše 9, odnosno 27 starih naziva ulica. Kulturno čišćenje nepodobnih imena i značenja u nazivima banjalučkih ulica su se desila na nekoliko sljedećih ravni:

1. Na ravni percepcije o etno-vjerskoj identifikaciji i značenju naziva ulice u javnom prostoru i memorijskom narativu, gdje su se desila najindikativnija i najveća prečišćavanja kroz brisanje nepoželjnih etno-vjerskih i kulturnih identiteta. Na ovoj ravni najviše su brisana imena osoba koji su bili Muslimani, odnosno imena koja upućuju da je osoba u nazivu ulica bila muslimanskog vjerskog ili bošnjačkog nacionalnog identiteta odnosno da je od strane "brisača" percipirana kao takva. Prije rata postojalo je oko 98 (20,9% svih naziva) ulica čiji nazivi nose imena muslimanske etno-vjerske identifikacije, a poslije rata svega 5 ulica (1,1% svih naziva). Sljedeći najčešće brisani identitet u nazivima banjalučkih ulica je hrvatski etno-vjerski identitet. Prije rata postojalo je oko 65 ulica (13,9% svih naziva) čiji nazivi su nosili imena hrvatske etno-vjerske identifikacije, a poslije rata je samo 13 ulica (2,8% svih naziva) zadržalo svoje stare nazive. Također, iz naziva ulica su u potpunosti izbrisani slovenski i makedonski etnički identiteti, kojih je prije rata bilo 6 (1,3% svih naziva), odnosno 2 ulice (0,4% svih naziva). S druge strane, broj ulica čiji naziv nosi neku od srpskih etno-vjerskih identifikacija je poslije rata skoro utrostručen. Prije rata oko 133 ulice (28,4% svih naziva) nosilo je srpsku etno-vjersku identifikaciju i reprezentaciju, a poslije rata to je slučaj sa čak 326 ulica (69,8%).

2. Na ravni percepcije o političko-ideološkoj identifikaciji i značenju naziva ulica u javnom prostoru i memorijskom narativu, gdje su pod udarom brisanja i zaborava najčešće bila istorijsko-politička i ideološka identifikacija sa narodno-oslobodilačkom i antifašističkom borbom, komunističkom revolucijom i socijalizmom. Interesantno je da su pri tom izbrisane gotovo sve jugoslavenske, AVNOJ-evske i naravno ZAVNOBIH-ovske identifikacije. Elita je tada brisala ove nazive unatoč vrlo popularnim predstavama prisutnim kod većine građana i srpske političke elite, koja govori o Srbima kao najbrojnijim pripadnicima antifašističke i narodno-oslobodilačke borbe i Srbima koji su jedini štitili i pokušali očuvati SFRJ 90-tih godina. Tako je prije rata oko 24,4% svih naziva ulica (ili 114) nosilo imena osoba, vojnih jedinica, političkih događaja i skupova koji su po svojim ideološkim orijentacijama bili ljevičarski, komunistički ili socijalistički, revolucionarni, partizanski, jugoslovenski ili bosansko-hercegovački. Elita je u ratu izbrisala više od polovine ovih naziva, te je danas samo oko 9,6% ulica (ili 45) zadržalo ove svoje stare nazive. Unutar ove grupe prijeratnih naziva ulica (114), oko 27,2% (ili 31) naziva je imalo srpsku, oko 20,2% (ili 23) hrvatsku, oko 14,9% (ili 17) muslimansku, oko 2,6% (ili 3) slovensku, oko 1,8% (ili 2) makedonsku i oko 0,9% (ili 1) jevrejsku etno-vjersku identifikaciju, a pored toga bilo je i oko 28,1% (ili 32) etno-neutralnih i oko 4,4% (ili 5) internacionalnih naziva ulica. Nakon rata, od 45 preostalih naziva ulica iz ove grupe, njih 57,8% (ili 26) ima srpsku, oko 13,3% (ili 6) hrvatsku, a samo 2,2% (ili 1) muslimansku identifikaciju, dok etno-neutralnih ima oko 22,2% (ili 10), a internacionalnih naziva oko 4,4% (ili 2). Jevrejska, slovenska i makedonska identifikacija su u potpunosti izbrisane u ovoj grupi. I u čišćenjima unutar ove grupe naziva opet je značajnu ulogu imao faktor etničke i/ili vjerske pripadnosti osobe čije ime je nosila ulica. Od etno-neutralnih naziva iz ove grupe, izbrisano je 20-tak ulica koji su nosili nazive vojnih jedinica NOB-a ili političkih događaja, kao npr. SKOJ-a, AVNOJ-a, Bulevar revolucije, ZAVNOBIH-a, Šeste Krajiške brigade, kao i gotovo svi nazivi koji su imali internacionalnu komunističku, socijalističku i revolucionarnu ideološku identifikaciju, kao npr. Lenjinova, Bulevar Marksa i Engelsa i sl. Zanimljivo je vidjeti kako i sa čime je ratna elita Banja Luke zamjenjivala izbrisane prijeratne ideološke nazive u ovoj grupi promjena. Poslije

rata ukupan broj naziva ulica sa eksplicitnom ideološkom, a sada i vjerskom reprezentacijom, povećan je na 129. Pored 45 naziva ulica sa prijeratnim komunističkim i NOB identifikacijama koji je ratna elita zadržala (od čega njih 36 srpske identifikacije), elita je u javni prostor servirala i 84 nova naziva sa političko-ideološkim narativom i značenjem srpskog nacionalizma i srpskog pravoslavnog esencijalizma. Najčešće su dodavani nazivi ulica iz srpskog, pravoslavno-vjerskog diskursa. Tj. nazivi koji ulice Banja Luke označavaju imenima pravoslavnih slava, svetaca, sveštenika, crkava i manastira ili imaju internacionalnu pravoslavnu notu. Takvih je 27 novih naziva, kao što su npr: Vidovdanska, Vasilija Ostroškog, Lazarička, Manastira Gomionice, Visokih Dečana, Carigradska i sl. Sljedeći najprisutniji novi ideološki nazivi ulica nose srpsku monarhističko-vojnu notu, kroz imenovanje ulica imenima srpskih i crnogorskih kneževa, kraljeva, generala, vojvoda, ustaničkog vojvodstva i narodnih hajduka iz posljednja dva vijeka, te imena stranih, uglavnom ruskih monarha. Takav je 21 novi naziv, kao što su npr. Aleksandra I i Petra II Karađorđevića, Careva Romanovih, Vojvode Radomira Putnika, Petra Pecije, Relje Krilatice i sl. Po brojnosti zatim dolaze novi ideološki nazivi ulica iz epsko-mitološke tradicije srpskog etno-vjerskog kulturnog i političkog sjećanja i narativa, i to najčešće epski likovi iz kosovskog i post-kosovskog epskog ciklusa. Takvih je 20 novih naziva, kao što su npr. Miloša Obilića, majke Jugovića, Kraljevića Marka, majke Jevrosime i dr. Nakon ovih slijede nazivi ulica koji nose imena srednjovjekovnih monarha i vladara iz dinastije Nemanjića, njih 10, kao npr: Uroša Nejakog, Bulevar Cara Dušana i sl. Na kraju politička elita je ubacila i imena četvorice vođa i pripadnika kolaboracionog četničkog nacionalističko-monarhističkog pokreta iz Srbije, Bosne i Dalmacije. Pokreta koji je predstavljao heterogeni spoj srpskih oficira bivše kraljeve jugoslovenske vojske (različitog nivoa bliskosti sa srpskim nacionalističkim ekskluzivizmom i etno-fašizmom, njemačkim nacizmom i italijanskim i bugarskim fašizmom), lokalnih srpskih nacionalističkih razbojničko-osvetničkih vođa, grupa i jedinica i pravoslavnih vođa, jataka i simpatizera. Sva 4 četnika, čija imena nose 4 ulice u Banjoj Luci, bila su osvjedočeni kolaboracionisti, ratni zločinci, suratnici italijanskih i njemačkih okupacionih snaga, ali i ideološki pobornici srpskog pan-slavenskog

nacionalizma (Vojvoda Uroš Drenović, Vojvoda Momčilo Đujić, Dragiša Vasić i Rade Radić). Pored ova 4 uveden je i još jedan naziv četničko-nacionalističke provenijencije, koji označava kasnije odomaćen naziv za četnički pokret iz Drugog svjetskog rata: Ravnogorska ulica.

3. Na nivou percepcije o politički (ne)podobnoj geografiji u javnom prostoru. Prije rata 30,98% svih ulica Banje Luke (ili 145) je nosilo etno-neutralan i geografski naziv. U ovoj grupi naziva, 33 ulice su nosile identifikaciju iz NOB-a i komunističko-revolucionarnu ideološku notu, uglavnom nazive vojnih jedinica NOB-a. A oko 112 ulica je nosilo imena geografskih pojmova, uglavnom gradova, planina, jezera u BiH, Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji i cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji, zatim imena banjalučkih naselja i djelova grada. Poslije rata zastupljenost etno-neutralnih i geografskih naziva je smanjena i sada iznosi 20,34% svih ulica (ili 95). Sada unutar ove grupe 84 ulice nose imena geografskih pojmova, ali uz prečišćavanja na ravni "nepodobne" i "nedovoljno srpske" geografije i uvođenja poželjnije "srpskije" geografije. Tako su izbrisani nazivi ulica Bihaćka, Mostarska, Travnička i dr., vjerovatno jer je ta geografija previše bosansko-hercegovačka. Zatim su brisani nazivi ulica Bosanska, Halilovac, Tabaci, Bana Kulina, Maglajlića sokak, Mejdan i dr., vjerovatno jer su imali bosansko-hercegovačku istorijsku i nadnacionalnu notu ili muslimansku kulturnu identifikaciju. Također su često brisani nazivi ulica Triglavska, Bledska, Pohorska i dr. jer su postali dio "tuđe" geografije ili npr. nazivi ulica Dalmatinska, Zagorska, Zagrebačka, Osječka i dr., jer su preko noći postali dio "neprijateljske" geografije. S druge strane, u ovoj grupi su zadržavani ili uvođeni novi nazivi ulica, samo ako adekvatnije stoje uz srpsku etno-vjersku i istorijsko-geografsku identifikaciju, memoriju i percipirani "Srpski grunt". Tako su zadržani nazivi: Kupreška, Moslovačka, Moravska, Kosovska i dr., a dati su i novi nazivi: Trg Krajine, Plitvička, Ravnih Kotara, Kninska i sl.

4. Umjesto zaključka

Ova masovnost u brisanju implicira da je srpskoj eliti izuzetno važno bilo da javni prostor, kulturni identitet i memoriju multietničke Banja Luke prvo dekonstruiše zaboravom i selektivnim sjećanjem. A zatim da je u potpunosti osvoji i okupira novim srpskim etno-vjerskim i nacionalističkim pan-srpskim identitetima i identifikacijama, te pravoslavnim, monarhističkim i epsko-mitološkim predstavama i značenjima od kojih treba da se skroji paradržavni narativni konstrukt. A odlučna bitka se vodila za centar grada kao politički centar odlučivanja. U tom smislu, svi novi nazivi ulica i mjesnih zajednica u Banjoj Luci nastali u toku rata idu u pravcu revizije, distorzije i "posrbljavanja" kulturnog identiteta i memorije grada, u smjeru jednodne, mononacionalne kolektivizacije javnog prostora ka svesrpskoj pravoslavno-političkoj sabornosti u kojoj nema mjesta za različitosti. Ovo "posrbljavanje" javnog prostora najčešće se pravda demografskim činocima, tj. da je u opštini Banja Luka, prema popisu iz 1991. godine većinsko stanovništvo bili Srbi, kao i argumentom da je u toku rata Banja Luka dodatno naseljena izbjeglim i raseljenim Srbima sa prostora Hrvatske i BiH, a da je broj nesrpskog stanovništva smanjen usljed njihovog "spontanog iseljavanja" iz grada. Sa ova dva argumenta želi se predstaviti da su nazivi ulica "spontano" mijenjani kako se "spontano" mijenjala i demografska slika Banja Luke. Ali u ovoj "spontanosti" primjećuju se, najblaže rečeno, izvjesne nelogičnosti. Što se tiče prvog argumenta, istina je da je cijela opština Banja Luka bila većinom naseljena stanovništvom koje se 1991. godine nacionalno deklariralo kao Srbi, ali taj argument otpada za uže gradsko područje opštine jer je u centru živjelo manje od polovine građana koji su se deklariralo kao Srbi. Kada se uporedi etno-vjerska identifikacija u nazivima banjalučkih ulica i etnički sastav centra Banje Luke prije rata 1991. godine, primjećuje se da su stari nazivi ulica pokazivali izvjesnu korelaciju sa tadašnjim multietničkim sastavom stanovništva centra Banja Luke, ali i izvjesnu težnju tadašnjeg sistema da nacionalna slika jednog multietničkog javnog prostora bude izbalansirana. Što se tiče drugog argumenta, o doseljavanjima srpskog stanovništva u Banja Luku i iseljavanjima, odnosno protjerivanjima nesrpskog stanovništva iz grada u toku rata, definitivno se može zaključiti da je doseljavanja i protjerivanja bilo, ali ne i da je takva promjena demografije bila inicijator ili motiv preimenovanja ulica i konverzije identiteta grada. Jedan broj stanovništva srpske nacionalnosti se zaista trajno naselilo u Banja Luku između maja 1991. i decembra 1995. godine. Međutim, u vrijeme najbrojnijih preimenovanja ulica početkom 1993. i

početkom 1994. godine, ti brojevi doseljenog srpskog stanovništva i prognanog nesrpskog stanovništva još uvijek nisu bili toliki da bi se opravdalo skoro potpuno "spontano" brisanje nesrpskih etno-vjerskih identifikacija u nazivima ulica. I na kraju krajeva, nema nikakve spontanosti da se samo u dvije odluke skupštine opštine izbriše skoro 200 starih nesrpskih ili nedovoljno srpskih naziva i uvede više od 200 novih srpskih naziva ulica i tako masovno "posrbi" javni prostor. To više govori o namjeri i svjesnom osvajanju grada, nasilnom političkom konstruisanju kulturnog identiteta i reviziji memorije javnog prostora Banja Luke. Tim prije jer su se "konačne" demografsko-političke promjene desile tek godinu i po dana kasnije. U ljeto i jesen 1995. godine Banja Luka je primila značajan broj izbjeglih i raseljenih lica srpske nacionalnosti sa teritorija bosansko-krajiških opština, ali i sa područja Republike Hrvatske, tj. iz tzv. Republike Srpska Krajina. Od proljeća do jeseni 1995. godine desio se posljednji masovni val progona nesrpskog stanovništva iz Banja Luke, naročito zahvaljujući djelovanjem međunarodnih humanitarnih organizacija i njihovom saradnjom sa vjerskim zajednicama i političko-bezbjednosnom elitom RS. Što je bila svojevrsna, politički dogovorena i krajnje nehumana "razmjena" stanovništva kao "politički" nastavak brutalnog vojno-kriminalnog etničkog čišćenja nesrba iz Banja Luke, koji se od protjerivanja na početku rata razlikovao samo po jačem prisustvu humanitarnih organizacija. Čak su i metode ostale iste, uprkos prisustvu "humanitaraca": rušenja vjerskih objekata, zastrašivanje, brutalno izbacivanje nesrba iz stanova i kuća uz premlaćivanja, torturu i izvjestan broj ubistava i nestanaka, još uvijek nerasvjetljenih i neprocesuiranih. Zato se ne može reći da je Banja Luka tokom rata, kada su se desila masovna preimenovanja ulica, bila etnički čist srpski grad. Ona je to postala tek krajem 1995. i početkom 1996. Tako je vršeci etno-vjerska i ideološka čišćenja naziva ulica, elita iskonstruisala nešto što će dvije, tri, četiri godine kasnije biti egzaktna demografska realnost na terenu. Naime, prvim poslijeratnim procjenama etničkog sastava stanovništva BiH i njenih novonastalih entiteta koje je grupa sudskih vještaka Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju objavila 2003. godine, utvrđeno je na uzorku od 43 post-dejtonske opštine u RS (uključujući i Banja Luku) da je broj muslimana na teritorijama ovih opština između 1991. i 1997-98. opao za 95,5%, a broj Hrvata za 82,5%. Kada se ovi postotci uporede sa postotcima pada broja naziva ulica sa muslimanskom i hrvatskom etno-vjerskom identifikacijom u Banja Luci, dolazi se do uznemirujućeg i zapanjujućeg zaključka, da se ova dva postotka u potpunosti poklapaju. Broj naziva ulica sa

muslimanskom etno-vjerskom identifikacijom se smanjio za 94,9% (a stanovništva za 95,5%), a broj naziva ulica sa hrvatskom etno-vjerskom identifikacijom se smanjio za 80,0% (a stanovništva za 82,5%). Također, izvjesnu podudarnost pokazuju i proces porasta broja srpskog stanovništva u Banjoj Luci između 1991. i 1997-98. godine (za 70,1%) i istovremeni proces povećanja naziva ulica koji nose srpsku etno-vjersku identifikaciju (za 145,1%). Ova poređenja dodatno ruše argument koji govori u prilog "spontanim" promjenama naziva ulica, kao "prirodnom" političkom rezultatu demografskih promjena u gradu. Ono što se sa visokom sigurnošću može tvrditi je da ratna elita nije imala nikakvu sliku o etničkom sastavu, ni predstavu o demografskim posljedicama etničkog čišćenja Banja Luke od nesrba kada je u februaru 1993. i martu 1994. godine izvršila masovna brisanja muslimanskih i hrvatskih etno-vjerskih identifikacija iz naziva ulica, niti je mogla imati tu sliku do 1995. i prvih poslijeratnih godina. Elita je mogla imati određena saznanja o broju prognanog i doseljenog stanovništva u maju 1993. kada je Centar službi bezbjednosti Banja Luka sastavljao spiskove građana koji su se iselili i uselili u Banju Luku. Ili u februaru 1995., kada je Resor državne bezbjednosti napravio pregled o broju i nacionalnoj strukturi stanovništva po opštinama na području RDB Banja Luka za 1991. i 1995. godinu. Presude Haškog tribunala u predmetu Brđanin govore da je politička elita Banje Luke i RS cijelo vrijeme rata bila upoznata sa činjenicom da se Muslimani i Hrvati terorišu i proganjaju i da njihov broj opada i u centru i u prigradskim i ruralnim naseljima Banja Luke, još od vojno-političkog puča u Banjoj Luci u drugoj polovini marta 1992. godine. Jedan dio te elite je čak bio aktivno uključen u kreiranje atmosfere straha i terora, u huškanje i pravdanje etnički motivisanog nasilja, ubistava i pljački, te u stvaranje uslova u kojima je odlazak nesrba iz Banje Luke bio njihov i biološki i psihološki spas. Ali tek će prvih nekoliko poslijeratnih političkih izbora i konačni bilansi izbjeglog i raseljenog stanovništva u inostranstvu i BiH pokazati pravu strukturu i razmjere etničkog čišćenja Banja Luke i genocida u cijeloj RS. Svi ovi podaci govore da je konačna demografska promjena etničkog sastava grada (sa kojom elita pravda preimenovanje ulica) nastala tek godinu i po dana nakon masovnih brisanja muslimanskih i hrvatskih etno-vjerskih identifikacija u nazivima ulica, tj. da je kulturocid u Banja Luci prethodio genocidu i najavio konačno rješenje srpsko-muslimanskih odnosa u ovom gradu, potpunim brisanjem jednih. Ono što se da izvući kao zaključak sa vrlo visokim stepenom istinitosti jeste da je etno-politička elita krenula u brisanje nesrpskih identiteta i identifikacija u nazivima ulica i mjesnih

zajednica sa vrlo jasno izraženim motivom, željom i vizijom da obim, omjer i struktura etničkog čišćenja budu onakvi kakvi su se na kraju, zapravo, i desili, a koji su i izmjereni poslije rata. To govori u prilog tezi da je masovno "posrbljavanje" javnog prostora i brisanje gotovo svih muslimanskih i hrvatskih etno-vjerskih identiteta u nazivima ulica tokom rata, predstavljalo:

1. čist nacional-politički konstrukt i znak osvajačke iracionalne političke volje bez racionalne političke i bilo koje druge podloge, osim oružane-kriminalne-ratne,
2. čistu projekciju konačnog etno-vjerskog sastava grada i sliku o tome kako treba da izgleda budući željeni politički ishod sukoba u Banja Luci i BiH,
3. indiciju o prvobitnim namjerama, željama, motivima i eventualnim strategijama sa kojima je srpska ratna politička elita započela oružani sukob u BiH.

Ovo malo istraživanje je pokušalo i nadam se uspjelo pokazati da je masovnim preimenovanjem naziva MZ i ulica Banje Luke u periodu rata izvršen kulturocid i konverzija etno-vjerskog, ideološkog, prije svega kulturnog identiteta i sjećanja prijeratne Banje Luke. Ta konverzija identiteta Banje Luke iz bosansko-hercegovačkog multietničkog grada u srpski jednonacionalni, etnički gotovo čist grad, išla je djelom istovremeno sa, a djelom je prethodila stvarnom etničkom progonu, ali je i tačno "prognozirala" konačni rezultat tog progona. U tom progonu opština Banja Luka je izgubila oko 30% a centar grada više od 55% svojih prijeratnih građana ili najmanje 60.000 ljudi, koji su spas i život pronašli vani. Više od 100, a prema novijim istraživanjima oko 300 građana - civila je ubijeno u samom gradu, u okolnim logorima i na radnoj obavezi na prvim linijama fronte, samo zato što su bili nesrbi i stoga nisu bili zaštićeni od kriminalaca, pljačkaša i ekstremista, ali ni od cjelokupnog etno-fašističkog sistema RS-a. Sa ovim progonom i etničkim čišćenjem Banja Luka je izgubila svoju vjekovnu, priznatu i cijenjenu kulturološku raznolikost i veliki dio svoje kulturne multietničke i multikonfesionalne memorije. Izgleda kao da je krajnji cilj bio homogenizacija pretendovanog srpskog etno-teritorijalnog vlasništva u BiH i pretvaranja svega što nije dovoljno srpsko u "vječni" srpski grunt. Vrijeme nakon rata snažno demaskira i ratnu i poratnu srpsku političku elitu u njihovim pokušajima da ovu ratnu konverziju "multietničke" u "srpsku" Banju Luku opravdaju ratnim stanjem ili većinskom zastupljenošću Srba i raspoloženjem većine. Svi ratni nazivi MZ i ulica su još uvijek tu, gotovo 20 godina od kraja rata, a najavljuju se i novi nazivi ulica koji će nositi imena kreatora RS-a, ratnih zločinaca

Ratka Mladića i Radovana Karadžića. Ustvari, sadašnja i sve poratne srpske političke elite smatraju izbrisana sjećanja, presječenu i negiranu kulturnu memoriju grada i izbrisan identitet prijeratne Banja Luke jednom od glavnih stečevina rata. Toj eliti je važno da se taj ratni status quo, prvobitna vizija i simboličko upisivanje Banja Luke u srpske gradove održi i ne poremeti. Jer, borba za ulice i toponime je borba za javni politički prostor, bez obzira da li je formalna kao na primjeru naziva ulica ili neformalna kao u primjeru uličnih grafita.

Literatura, istraživački materijal i izvori:

Barry B (2006) *Kultura i jednakost: egalitarna kritika multikulturalizma*. Jasenski i Turk: Zagreb.

Brockmeier J (2002) "Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory". *Culture Psychology*.

Dewey J (1938) *Experience and education*. Macmillan: New York.

Eco U (1995) *Vječni fašizam*. Review of Books: New York.

Kellner D (1995) *Media culture: Cultural studies, identity, and politics between the modern and the postmodern*. Routledge: London and New York.

Tabeau E, Žotkowski M, Bijak J i Hetland A (2003) Izveštaj veštaka u predmetu Slobodan Milošević (IT-02-54) - Etnički sastav i interno raseljena lica i izbeglice iz 47 opština u Bosni i Hercegovini, od 1991. do 1997-98., Hag.

Odluka o utvrđivanju imena ulica i trgova (broj 12-012-335/91 od 27.11.1991., SG BL br. 13/91 str.9; broj 12-012-188/92 od 16.07.1992., SG BL br. 09/92 str.12; broj 12-012-21/93 od 26.02.1993., SG BL br. 01/93 str.6; broj 12-012-73/94 od 30.03.1994., SG BL br. 02/94 str.16; broj 12-012-153/94 od 06.10.1994., SG BL br. 07/94 str.30; broj 12-012-182/96 od 30.12.1996., SG BL br. 07/96 str.7 i broj 12-012-154/97 od 10.09.1997., SG BL br. 04/97 str.6.

Odluka o proglašenju promjene naziva MZ Gornji Šeher (u Srpske Toplice) broj 12-012-7/94 od 18.02.1994., SG BL br. 1/94 str.27; Odluka za MZ Hiseta II (u Kočićev Vijenac) broj 12-012-91/94 od 25.05.1994., SG BL br. 4/94 str.9; Odluka za MZ Šargovac (u Srpski Milanovac) broj 12-012-113/94 od 20.07.1994., SG BL br. 5/94 str.3; Odluka za MZ Mejdan, Mejdan I i Mejdan II (u Obilićevo I, II i III) broj 12-012-114/94 od 20.07.1994., SG BL br. 5/94 str.3; Odluka za MZ Budžak I, Budžak II, Budžak III i Budžak IV (u Lazarevo I, II, III i IV) broj 12-012-115/94 od 20.07.1994., SG BL br. 5/94 str.4 SG BL i Odluka za MZ Debeljaci (u Bijeli Potok) broj 12-012-125/94 od 06.10.1994., SG BL br. 7/94 str.29.

Rezultati popisa stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u SRBiH 1991. godine, Zavod za statistiku Republike BiH: Statistički bilten br. 219 (maj 1991.), Statistički bilten br.220 (maj 1991.), br. 221 (maj 1991.) i br. 233 (oktobar 1993.).

Registar ulica grada Banja Luke po poštama 78102, 78103, 78214 i 78211 u izdanju javnog preduzeća Pošta Srpske iz juna 1997. godine.

Statut Opštine Banja Luka (SG BL br. 5/87, 1/90, 8/90, 2/91 i 7/91), te Statut opštine Banja Luka (SG BL br. 6/96) i Statut Grada Banja Luke (SG BL br. 7/98).

Odluka o određivanju i obilježavanju imena ulica i trgova i označavanju zgrada brojevima (SG BL br. 8/79, 17/89, 5/90, 10/91, 1/93, 3/93, 2/94 i 2/00);

Izveštaj veštaka u predmetu Slobodan Milošević (IT-02-54) - Etnički sastav i interno raseljena lica i izbeglice iz 47 opština u Bosni i Hercegovini, od 1991. do 1997-98., Tabeau, E., Žółtkowski, M., Bijak, J., i Hetland, A., 2003;

Spisak građana koji su se iselili sa i uselili na područje Banje Luke, Centar službi bezbednosti, Banja Luka, maj 1993. ERN: B009-8148-B009-8153;

Pregled podataka o broju i nacionalnom sastavu stanovništva po opštinama na području RDB Banja Luka /Resor državne bezbednosti/ za 1991. i 1995., Banja Luka, Februar 1995. ERN: B003-1169-B003-1183;

popisi stanovništva BiH dostupni na stranici Zavoda za statistiku Federacije BiH www.fzs.ba;

građa o sudskim postupcima i presudama u Hagu, dostupna na <http://www.icty.org/> i <http://hague.bard.edu/>

Culture of oblivion or remembrance: conversion of identity of Banja Luka City

Abstract

For author Jens Brockmeier, a culture memory is forming by capturing of oral narrative within memory texts and practices which are not independent, but significantly intertwined with socio-political narration or they are susceptible to such narratives. In such manner the memory narratives are created, which main texts carry main social, political and material settings of community of people who are remembering or forgetting, as well as people who are predicting, expecting or endure the outcomes of precarious cultural or political future. A picturesque example of agency of such memory narratives toward creation of culture memory is everyday consummation of new, wartimes, pro-Serbian names of streets and settlements in Banja Luka. These new memory notes had been put in place between 1992 and 1996 when authorities have erased from memory the names of 15 settlements and around 250 or half of pre-wartimes streets. Goal of this review paper is to present intensity and basic contextual directions of these violent changes, through discursive analysis of street names. To point out, how much indeed a culture memory in today's Banja Luka is built up on violent oblivion of non-Serbian ethnic or religious, as well as of leftist and multhy-ethnic memory narratives. As well as, on fulfilling the "memory gaps" with romantic and mythological historic and political constructs. By reading the new street names such as King Lazar Str. or Ravnogorska Str., people of today are placed in mnemonic relations toward prevailing and imposed cultural and political (re)interpretation of Banja Luka's past. It factitiously connects the value and cognitive horizons of past and presence, writes cultural memory of the city backward, and gives to the citizens a sense of belonging

to the ceaseless and simulacrum chain of politically lucrative and ethnically desirable explications of historic events and conflicts. Such time-space inversion in interpretation of historic events toward past is bizarre condition for the establishment of cultural and ideological justifications of Banja Luka's presence and for the setting of people's expectations into the future. Whereas a discursive meanings and memory narratives of street names such as Vahide Maglajlić Str. or Ferhatpaše Str. don't pass the filter of selected memory frame of "Serbian Banja Luka", so they are expelled from the chain of desirable explications, and therefore are not allowed to be placed in the mnemonic relation with average citizen of Banja Luka. This review paper with its empirics and approach wants to illuminate facts and to contribute to the answers on questions such: whether today's RS can even survive with such quantity and intensity of artificial memory narratives on which it's created and whether a new cultural remembrance which aim to reach a level of independent cultural memory of "Serbian Banja Luka" can be built up on massive and violent oblivion and distortion of narratives?

Key words: memory narratives, cultural memory, street names, Banja Luka

Kultur des Vergessens oder Erinnerns: Konversion der Identität Banja Lukas

Zusammenfassung

Das kulturelle Gedächtnis entsteht laut Jens Brockmeier durch das Festhalten mündlicher Überlieferungen in Form von Gedächtnistexten und anderen Gedächtnispraktiken, die nicht für sich alleine stehen, sondern gesellschafts-politische Narrative widerspiegeln oder für diese leicht anfällig sind. So entstehen Gedächtnisnarrative, deren Haupttexte Ausdruck der soziologischen, politischen und materiellen Einstellungen einer Gemeinschaft von Menschen sind, die sich erinnern und vergessen, die aber auch die Folgen einer unvorhersehbaren kulturellen und politischen Zukunft vorhersehen, erwarten oder schlicht dulden. Eine bildhafte Darstellung des Einflusses der Gedächtnisnarrative auf die Schaffung des kulturellen Gedächtnisses ist der tägliche Konsum neuer kriegerischer, proserbischer Straßennamen in Banja Luka und seinen Stadtteilen. Diese neuen Gedächtnisnotizen sind zwischen 1992 und 1996 entstanden, als die Erinnerung an 15 Namen von Ortsgemeinschaften und rund 250 bzw. die Hälfte aller Straßennamen aus der Vorkriegszeit ausgelöscht wurde. Ziel dieser Arbeit ist es, mittels diskursiver Analyse die Intensität und die grundlegende Entwicklung dieser gewaltsamen Veränderungen aufzuzeigen. Es soll

erkennbar werden, wie sehr das kulturelle Gedächtnis im heutigen Banja Luka auf dem erzwungenen Vergessen nichtserbischer ethnoreligiöser sowie kommunistischer und multiethnischer Narrative beruht. Ebenso wie auf romantisierten und mythologisierten historisch-politischen Konstrukten, die etwaige "Gedächtnislücken" füllen. Die heutigen Straßennamen wie die des Zaren Lazar oder der Ravnogorska stellen die Menschen in ein mnemonisches Verhältnis gegenüber der vorherrschenden und auferlegten kulturellen und politischen (Re-)Interpretation der Vergangenheit Banja Lukas. Werte- und geistig-kognitive Horizonte der Vergangenheit und Gegenwart werden künstlich verbunden und das kulturelle Gedächtnis der Stadt retrospektiv erschaffen. Der Bevölkerung wird dadurch ein Gefühl der Zugehörigkeit zur einer ununterbrochenen Phantomkette erwünschter politischer und ethnisierte Deutungen historischer Ereignisse und Konflikte vermittelt. Diese Raum- und Zeitinversion in der in einen Kontext des Vergangenen eingebetteten Geschichtsdeutung ist eine bizarre Voraussetzung für die Rechtfertigung der kulturideologischen Gegenwart Banja Lukas und für die zukünftige Steuerung von Erwartungen. Die diskursive Bedeutung und die Gedächtnisnarrative der Straßen "Vahid Maglajlić" oder "Ferhatpašina" passieren den Filter des selektiven Gedächtnisrahmens des "serbischen" Banja Luka nicht, sie fallen aus der Kette der erwünschten Interpretationen heraus und dürfen in kein mnemonisches Verhältnis zum Durchschnittsbewohner Banja Lukas gesetzt werden. Die Arbeit möchte den Stand der Tatsachen beleuchten und Antworten geben auf die Frage, ob die Republika Srpska mit derart vielen künstlich erschaffenen Gedächtnisnarrativen überhaupt fortbestehen kann und ob angesichts des massiven und zwanghaften Vergessens und der verzerrten Narrative ein neues kulturelles Gedächtnis geschaffen werden kann, das schlussendlich zu einem eigenständigen kulturellen Gedächtnis des "serbischen" Banja Luka heranwächst?

Schlüsselwörter: kulturelles Gedächtnis, Straßennamen, Banja Luka

Procesi pomirenja u BiH: rodna/e perspektiva/e

Zlatiborka Popov Momčinović

Sažetak

U radu se sa feminističkim uklonom analiziraju interpelacije roda i praksi pomirenja u kontekstu bh. društva, a sa pozicije aktivističko-teorijskog otpora sa poststrukturalističke margine. Rad se bazira na istraživanjima kako same autorice, tako i recentnih istraživanja i teorijskih elaboracija o mestu i ulozi žena u procesima pomirenja, njegovih dometa, inicijativa i kontroverzi u kontekstu etnonacionalističke proizvodnje "znanja" kroz etnonacionaliziran (novo)govor, kao i postojećih praksi "pomirljivosti". U radu se posebno apostrofiraju doprinosi žena mirovnjačkim aktivnostima u periodu pre, tokom i nakon rata, a koji su sistematski skrajnuti na margine sistematskim reduciranjem femininog na pasivitet. No kao takvi, oni predstavljaju niše i tačke otpora i otklona čija moć leži u nemogućnosti kooptiranja "odozgo".

Ključne reči: pomirenje, rod, aktivizam, feminizam, Bosna i Hercegovina

1. Uvod

Pomirenju, kao procesu koji se dešava kako na razini svakodnevnice tako i na nivou različitih inicijativa koje se sprovode, a i iznova proizvode u kontekstu bh. društva, svakako treba prići i sa tzv. rodnog aspekta. Za takav jedan pristup ima više razloga, pogotovo ako imamo u vidu da žene nisu bile glavne akterke ratnih i konfliktnih zbivanja, da su se angažirale u različitim mirovnjačkim aktivnostima i da su njihovi glasovi sistematski ućutkivani i skrajnuti na margine. Pogotovo ako imamo u vidu da žensko i feminino, kao ono "nešto" koje uzmiče maskulinoj proizvodnji i hijerarhiji (ne)znanja, sputano u ideološke okvire etno-nacionalističke hegemonije, predstavlja alternativne niše otpora ne samo ratu, nasilju, već i ideologiziranim praksama "pomirljivosti".

- Pre same analize uloge žena u diskurzivnim pregovaranjima koji čine sastavni deo performativnih praksi pomirenja, ukazaćemo na temeljne postulate od kojih polazimo:
- Pomirenje pretpostavlja involviranost različitih društvenih aktera/ki (Wilkes et al, 2013) i ne dovodi nužno do statičnog stanja zaokružene pomirljivosti koja ima svoj diskurzivni završetak "brisanjem" antagonizama (v. Jansen, 2008, 45);
- Pomirenje je performativni proces kretanja kroz i između forenzičnih, narativnih i (pred)usetljivih susreta s onu stranu ideologiziranih toponima (kao što su katarza, izvinjenje, statističke brojke o nastradalima i sl.) i hegemonističkih diskursa;
- Pomirenje kao široko postavljen proces otvara prostor za preispitivanje ne samo mesta i uloge žene u procesima tzv. pomirenja, već i tzv. ženskog principa uopšte. Samo sa takve jedne šire pozicije, ne samo doprinos žena procesima pomirenja već i njegove stvarne i potencijalne artikulacije mogu doći do punog izražaja;

Da bi to potkrepili i osnažili, ne samo proces pomirenja već i mesto i uloge žene u istom, referirat ćemo se ne samo na referentne feminističke postulate već i na recentna istraživanja, uključujući i akademska i aktivistička istraživanja i angažman autorica usmerenih ka transformativnom delovanju i stvaranju alternativnih, rodno senzibilnih prostora i foruma.

2. "Femina i etnonacionalizam"

Kao što je uočila feministička teoretičarka Judith Butler, žena nije rod, već nedostatak roda. Muško je "opšti princip" ljudskosti i humaniteta, te stoga ne postoji ni ženski rod kao njegov opozit (Butler, 2012). Kao ono nepostojeće, žene, kako primećuje Svetlana Slapšak predstavljaju neriskantne nosioce značenja i pogodne su za upisavanje značenja odozgo (2000, 131). U kontekstima predratnih, ratnih i poratnih zbivanja, ova značenja su hijerarhijski ustrojena, propatrijarhalna i etno-nacionalizirana. Nasilje, silovanje, i svaki oblik destrukcije femininog kao principa koji nosi u svojim nedrima antimilitarizam, solidarnost, mutualizam, predstavlja oblik strukturiranog nasilja s ciljem uništenja svakog postulata i vrednosti koji se ne uklapaju u arheologiju gradnje zdanja poznatog pod nazivom etnonacionalizam a koji ne vidi ništa izvan sebe sama. Potreba za nasilnim ukorenjavanjem u tlo nakon sloma jednog drugog sistema vrednosti je proizvela etnonacionalizirane označitelje i označene. No, etnonacionalizam ne može do kraja da sve označi i uvuče u svoj hegemonistički projekat, čije je glavno obeležje "monumentalizam bez ukusa" (Vukašinović, 2011) te je kao takav ranjiv budući da je isključujući (Strega, 2005, 214) i okrenut jedino samom sebi. Kao što ne postoji meta-jezik u lakanovskom smislu (Asun, 2012, 60), još manje postoji etnonacionalizirani meta-jezik. Iako je cilj post-socijalističkog etno-nacionalizma da obori još ne-oboreni komunizam (Vlaisavljević, 2009, 18), on je u principu vulgarno-staljinistički. Kao što je Staljin "primetio" da je čovek preširok, pa ga je potrebno suziti, istu logiku koristi i etnonacionalizam iako se predstavlja kao opozit socijalizmu, komunizmu i svakom obliku političkog "levičaranja"...I tzv. emancipacija žena je shvaćena kao preširoka, i uzrok socijalnih zala kao što su nepotpune i disfunkcionalne porodice, nedovoljna briga za starije članove, popustljivost i permisivnost prema deci, maloletnička delinkvencija i sl. (Marsch, 1998, 82). Na pleća žena su natovareni brojni "smrtni" gresi (real)socijalizma, ne bi li se one efektivnije upregnule u etnonacionalističke projekte i olako zaboravile neka od postignuća socijalističke verzije emancipacije žena. I kao takve, lakše podnele ulogu žrtve koju im je etnonacionalizam pripremao, imajući u vidu njegovu maskulinu, herojsku mitologiju (Rener & Ule, 1998, 108). Iako su žene u etnonacionalističkom projektu nevidljive, pogotovo kada je reč o ženama koje dolaze iz reda etnički Drugog i Drugačijeg, one se često koriste u svrhu simboličke reprezentacije s ciljem vizualnog osnaživanja političkih poruka. Kako se u patrijarhalnom društvu najviše veruje muškarcu koji govori (Majstorović &

Turjačanin, 2007), one se pojavljuju kao "govorobiće-parletre (sintagma Lakana) isključivo u svrhu repeticije već rečenog, već viđenog, da ga "ukrase" i oboje patrijarhalno svhaćenom ženstvenošću, brigom, familijarnom moralnošću. Drugačiji glasovi, pogotovo ako su ženski, feministički su sistematski sputavani u smislu prodiranja u javni eter, a opozicioni muški tu i tamo "puštani" da bi se stvorila lažna slika kakve takve pluralnosti koja nam je "podarena" nakon sloma socijalizma. Prakse ne/mešanja međunarodne zajednice i njene bio-kratije (Husanović, 2013) u punom kapacitetu u balkanska zbivanja kao evropskog liminalnog Drugog i u dešavanja u Bosni koja utelovljuje dislociranu, traumatsku jezgru liminalnog Balkana (v. Husanović, 2008, 65), uticale su na to, kao što je primetila Rada Iveković, da se ovdašnji rat posmatrao kao "porodična" svađa koja se dešava u sferi balkanizirane poluprimitivne privatnosti (2000, 24). Mačoizam balkanštine tako dobija svoju potvrdu, i "evropeiziran" legitimitet koji sada ima adut više da sebe predstavi kao "najbolji od svih mogućih svetova". To se da očitovati i u evropskom medijskom spinu o ratu u BiH, naročito u njegovoj vizualizaciji koja je bila prepuna slika prevashodno ruralnih žena koje sakrivaju svoja lica i komuniciraju ćutnju. To upućuje na reduciranje žene na kolateralnu štetu rata i na praksu tzv. hijerarhije zločina u kojima oni koji su počinjeni nad ženama imaju niži ontološki status (Halilovich, 2013, 156 - 157). Time se ujedno i odražava muški princip poimanja politike kao besomučne kompeticije, a koji je u ovom slučaju per se šmitovski: srž politike je odnos prijatelj-neprijatelj kao "čisto" politička kategorija. Neprijatelj pri tome ne mora biti ni ružan ni zao - to su estetske i etičke kategorije, ali je neprijatelj samim tim što "ugrožava" određeni politički projekat. Neprijatelj je utoliko opasniji, ukoliko je više etnokolektiviziran i homogeniziran. A žena je puka telesnost, potrebna radi vizualizacije imaginarne pripadnosti etnički čistom i "pročišćenom kolektivu". Iz tog razloga, kao što primećuje Rada Iveković, žene treba staviti pod kontrolu da bi se "pročistilo" vlastito poreklo (2000, 239).

3. "Rat i mir": re/kontekstualizovani rodni otpori

Sa izbijanjem rata, ono feminino je korišteno u svrhu telesne reprezentacije bestijalnosti balkanskog primitivizma. Slike osakaćenih tela, najčešće bez organa kao što su oči, uši, polni organ, ukazuju na sve strahote kastracije od strane nekontrolisanog falusa etnički Drugog (Rener & Ule, 1998, 111). Nacionalizam, pogotovo etnonacionalizam kao

nešto "prirodnjačko", je tako nužno povezan sa seksualnošću, ono je njegova nodalna tačka (v. Friedland, 2001, 134). Ne čudi stoga što su npr. u srpskim medijima mirovnjaci prikazivani kao homoseksualci, zlo seme čistunstva nacije pojmljene kao proširene (patrijarhalne) porodice, što potvrđuje značaj feminističkih uklona o važnosti roda i seksualnosti za tumačenje i analizu sukoba (Cenan, 2005, 60). Tako je etnonacionalna homogenizacija srpskog korpusa praćena narativima o bestijalnim Albancima koji siluju aseksualna tela sprskih devojčica i monahinja. A silovanje žene koja "pripada" onom drugom deo je sistematskog plana njegove degradacije i oskrnavljenja čistote patrijarhalne porodice odn. etnonacije shvaćene kao proširene porodice. Stoga se u feminističkim interpretacijama i ne govori o seksualnom već o seksualiziranom nasilju - njegov cilj nije seksualno zadovoljstvo, već poniženje i degradacija svetosti svetog onog Drugog. No ono što je iznenadilo mirovotvorce i "čudotvorce" projekta pomirenja koji su zašli u ove krajeve tokom i nakon izbijanja konflikta, je činjenica da su bh. žene već imale podlogu i zaleđe za vlastite mirovnjačke aktivnosti, čime su sebe potvrdjivale kao političke subjekte a ne puke objekte seksualiziranog nasilja koji je ujedno i metafora i živuća slika brutalnosti rata kao takvog. U to zaleđe svakako spadaju projekat emancipacije socijalističke provinijencije koji je, uprkos ograničenjima, dao stanovite rezultate; potom, rađanje i artikulacija kontekstualnog feminizma nakon legendarne konferencije "Drug-arica žena: žensko pitanje novi pristup" 1978. godine koja je okupila značajne teoretičarke iz svih krajeva Jugoslavije; spajanje aktivizma i teorije kroz različite naučne, umetničke i aktivističke artikulacije kroz sintagmu "Lično je političko" odn. "Političko je lično" u periodu pre izbijanja konflikta. Na tragu tog nasleđa, žene su tokom rata najpre gradile tačke otpora za pomoć ugroženom stanovništvu i sebe potvrdjivale kao participirajuće subjekte i progresivnu snagu u zalag budućnosti. Iako su ovakve aktivnosti često tumačene kao propatrijarhalne (tzv. etika brige o drugome kao oblik proširenog kućnog rada), i one su u kontekstu rata bile neophodne i pružale prostor za susrete mimo nametnutih etnopolitika i međusobnu podršku i osnaživanje, čiji je kontekst bila borba za goli život ali i očuvanje njegove svetosti. Kao što je jedna aktivistkinja ukazala:

"Rat je za mene počeo i završio 2. juna '92. Prvo sam bila u čudu šta nam se događa jer ja sam verovala u to bratstvo i jedinstvo.... To kad sam prebolovala, tad sam izašla i postala aktivistkinja i sve se završilo u tom jednom danu..."

Ova jedna her-story ukazuje na čin samoosveščivanja i autorefleksije koja je istu aktivistkinju pratila ne samo u mirovnjačkom radu i brizi za ugrožene, već i na fonu samoosnaživanja kroz čine vlastitog samopovezivanja. I dalje, dok veliki broj aktivistkinja ukazuje da je njihov angažman u ratu i post-ratnom periodu uglavnom motivisan brigom o drugome, on je nosio i notu očuvanja bosanskohercegovačkog suživota na koji se obrušila mašinerija susednih republika sa tzv. titularnom nacijom. BiH je tako "svedena" na telo bez društvenosti jer nema titularno naciju ni muškarca predatora koji će je zaštititi i odbraniti - ona nije ni muslimanska ni srpska ni hrvatska. Ona je "prazan" pojam koji se može popunjavati različitim sadržajima, poput Balibarovog egaliberte. A popunjavanje se tribalistički najlakše ostvaruje prodiranjem neprijateljskog semena u žensko telo. Ovo prodiranje semena onog drugog upućuje na pasivnost ženskog, ako ga pojmimo kao "nedovršenog" muškarca/čoveka, odn. frejdovski rečeno kao kastriranog muškarca. No, kroz svojevrzni i provokativni salto mortale ova se "kastiranost" može pojmiti i kao nenasilni, inkluzivni princip "otvorenosti" za onog Drugog a ne kao frejdovski kompleks manjkavosti. Receptivnost ženskog kao "materije" (u aristotelijanskoj tradiciji i njenim teološkim interpretacijama) zapravo dovodi do inkarnacije a time i perfekcije kroz principe davanja i primanja (D' Costa, 2007, 272). Ova inkluzivnost se jasno očitovala u kontekstima rata, ali kasnije i mira (iako se pre može govoriti o tzv. "zamrznutom" konfliktu). Aktivistkinje ženskog pokreta su na to indirektno upućivale:

"Mi smo se najprije okupile tokom rata neformalno jer smo pomagale građanima našeg grada koji su odlazili iz Banja Luke kao i izbjeglicama i raseljenim licima koje su pristizale. Onda sam '96. sa svojom prijateljicom Lidijom Živanović organizirala grupu žena iz Banja Luke pa smo išle u Zenicu gdje su već djelovale kao NVO. Naš glavni motiv je bio da pomognemo ženama u okruženju u kojem žive, a koji je nepovoljan po žene..."

"Užok je multietnička organizacija koja je uvijek bila takva i hvala Bogu da je tako. Mnogi Hrvati su otišli ali su naše članice sem jedne ostale, a ja sam se hrabro borila da ne odu." Iako se ovakvim aktivnostima često upisuju propatrijarhalna značenja etike brige o drugome i tzv. proširenog majčinstva (v. Popov Momčinović, 2013, 171), ona su nadilazila ovakve okvire budući da su se susreti, pomoć i humanost svake vrste dešavali mimo etnonacionaliziranih podjela. Aktivistkinje su odmah nakon rata organizovale prostore za susrete (Rooms for Conversations) u Zenici i Banja Luci (v. Thomasson, 2006) a što predstavlja i prvi oblik međuentitetskog susreta i to u periodu kada je isti nosio sa sabom različite, uključujući i sigurnosne rizike.

4. Poraće

U postratnom periodu ženski aktivizam, uključujući i mirovnjački, dobija na snazi i poticaju. Posebno sa dolaskom stranih donatora koji su poticali i podsticali različite aktivnosti civilnog društva, uključujući i rodne. Aktivnosti ženskih organizacija su bile bogate i raznovrsne, ali ne predstavljaju "puk svežanj razlika" već bogatstvo pristupa i susreta. Prosta činjenica da je žena daleko više u civilnom društvu nego u formalnoj politici, i da žene nisu zauzimale ključne pozicije u ratno-huškačkim politikama, uticalo je na vizure stranog faktora da žene mogu i trebaju doprinositi procesu pomirenja, a ujedno i sebe osnaživati i doprineti razvoju rodno-ravnopravnog društva kao bitne odrednice demokratizacije. No, ovakav jedan pristup je imao i svoja stanovita ograničenja. Često se polazilo od tzv. rodnog esencijalizma i afirmativnog ideala onog femininog, da su žene po prirodi benevolentnije i senzibilnije (v. Helms, 2005) a što, kao i svaki esencijalizam nosi stanovite nedostatke i pretenzije na definiranost i zaokruženost. To naravno ne negira povezanost rata sa patrijarhatom i isključujućim praksama "izbacivanja" žena iz javne sfere, a što se može npr. videti i u saopštenju Žena u crnom da "Militarizam, nacionalizam i seksizam uvek idu zajedno (Žene u crnom, 1995, 20). No, ne sme se prevideti da miroljubivost i žene nisu u nužnoj vezi (Perković, 2012, 377 - 381). Pogotovo ako imamo u vidu da je sa ratnim zahuktavanjem došlo do kooptiranja nekih, doduše u manjem broju, ženskih i protofeminističkih glasova za potrebe legitimizacije "domovinskog rata" (Homadić, 2007, 170 - 171; Helms, 2005, 81). I dalje, u postojećem kontekstu se sve ono što ima prizvuk feminističko brižljivo i bar naizgled nenametljivo potiskivalo iz aktivizma. Naime, budući da je društvo izrazito propatrijarhalno imajući u vidu trend retradicionalizacije, smatralo se da je termin feminizam bolje ne upotrebljavati da ne bi došlo do otpora u javnosti spram aktivnosti koje sprovode žene (uključujući i one koji se odnose na pomirenje), a kojima je svakako mesto u kući. No, ovakav jedan pragmatičan, da ne kažemo oportunistički pristup je ugrozio principe civilnog društva kao sfere slobode i antihijerarhije, kao i dublje zahvate i intervencije "pravo u lice moći" (sintagma Jasmine Husanović). Feminizam, kao spoj teorije i prakse zadire u dublje strukture i slojeve društvene nepravde a koji su uzajamno isprepleteni. Stoga, bez feminističkog uklona, i ženski mirovnjački zahvati ostaju na ravni površi jer im nedostaje ovakav jedan dublji uklon i otklon. I ne retko, ostaju imuni na upotrebu i zloupotrebu onog ženskog - ona je bila prisutna i u ratnom periodu, pa se sad "logički" nadovezuje i na postratni. To se može

primetiti na nekoliko ravni. Naime, kroz maternalističku struju u kojoj žene prepoznaju jedna u drugoj sapatnice, žrtve, koje su izgubile svoje "sinove" u ratu (Jansen, 2008, 47). Iako i ovaj koncept ima društvenu relevanciju, on ne zadire dublje u patrijarhalne strukture kojima je militarizam "middle name". Jer, da bi dale puni doprinos pomirenju, žene moraju iskoračiti iz ovih propatrijarhalnih uloga. Time se ne negira činjenica da su žene majke, već se ukazuje na opasnost svođenja njihovih aktivnosti na maternalistički princip budući da je on u biti "privatiziran". Takođe, on nosi u sebi opasnost idealizacije majčinstva po sebi, sputavajući druge ženske kapacitete i može sadržati potisnuti zov povratka u ideologiziranu viziju "toplog porodičnog doma".

Potom, kroz upotrebu onog ženskog u mirovnjačkim susretima, a koji se jasno mogu primetiti na ravni simbolizacije, kao što je npr. slučaj u filmu Danisa Tanovića *No Man's Land*. U Istoimenom filmu feminino ima ulogu telesnog prostora pomirenja, svačijeg i ničijeg, a na šta sugestivno ukazuje i naziv filma. Kako primećuje Stephen Jansen, kroz "međunacionalna prepoznavanja muškosti poslije rata", dva muškarca se "upuštaju u interakciju izvan kategorija nametnutih ratom - sjećanjem na 'jednu treću' iz Banja Luke" (2008, 44). Ona je, lakanovskom terminologijom rečeno, i realni i imaginarni objekt muškog uživanja (jussance). Uprkos "opštosti" onog muškog, oba muškarca su "umetnuta" u simbolički poredak etnonacionaliziranog (novo)govora iz kojeg posmatraju ono Realno, koje nikad ne može biti objektivno budući da stvar po sebi ne postoji izvan simboličkog. Žena pak kao objekt uživanja, plavokosa Sanja iz Banja Luke, ukazuje na činjenicu da se subjekt konstituiše u pozivanju na Drugog kroz koji, u hegelovskom smislu, dolazi do samosvesti i priznanja (Asun, 2012, 85). "Sećanjem" na Sanju, dva muškarca, prikazana kao dva pomalo izolovana i rascepljena (split) ratna subjekta, stupaju "preko" Sanje u odnos intersubjektivnosti, bez čega zapravo i nema subjekta, a da mi, "gledaoci", o Sanji kao ličnosti, subjektu, ne moramo znati ništa. Feministička-alternativna struja, za razliku od maternalističke, zadire dublje u ove procese i podležeće strukture. Ona ih performativno povezuje sa proizvodnjom različitih oblika nejednakosti i podčinjavanja a koja nastaju, paradoksalno ili ne, upravo sa modernim društvom i njegovom politikom naučnog standardizovanja norme (v. Zaharijević, 2010, 76). "Naša postmoderna moderna" upravo ukazuje na protivrečja koja prate modernitet i koja racionalistički teže da saniraju posledice i nedaće koje su same proizvele (v. Agamben, 2014). Kroz takav jedan modernistički i uprošćeni linearni okvir se upravo i sprovode određene

politike pomirenja kao vid upravljanja i administriranja života nakon rata kroz ideološko-represivne aparate države/a (Husanović, 2013, 19). Stoga se u feminističkoj struji mirovnjačke aktivnosti promovišu i kroz neposlušnost državi, vojsci, policiji. Tako je parola *Žena u crnom* bila *Uvek neposlušne, uvek nelojalne*. Ovakva jedna pozicija predstavlja poststrukturalistički otpor sa margine koji izmiče bilo kakvoj kooptaciji. Iako mu se ponekad spočitava antipolitičnost i nemogućnost većeg uticaja na same institucije pa i društvo u celini (Bilić, 2013: 19), on je itekako simbolički snažan i prenapučen: ćutnja u crnini na vidljivim javnim prostorima kao oblik otpora, kao vid opomene, kritike, iskazivanja i stida i saosećanja (Žene u crnom, 1995). Na taj način se otvaraju kontrakulturalna jezgra i "mrlje" (Butler, 2007, 154) koja odbacuju srozavanje empatije prema Drugom na par suza i jeftinog saosećanja. Time se ujedno i odbacuje ničeanski pojam resentimana onih nemoćnih koji, budući da nemaju nikakvu moć, ne preostaje im ništa drugo nego da lamentiraju nad Drugima i sebi sličnima. No, pri tom se zaboravlja da se moć harentovski proizvodi (a ne poseduje!) kroz zajednički angažman u kreiranju pravedne političke zajednice. Na osnovu vlastitih i drugih recentnih istraživanja, može se ukazati da se ženski aktivizam performativno kreće i oscilira između ovih fonova pokušavajući da iznađe ono što je najbolje u različitim kontekstima. Jer, strategija uništenja u BiH se uglavnom bazirala na razaranju lokaliteta kao zajednice (Gemeinschaft) od kojih je svaka na specifičan način negovala svoje multikulturalne specifičnosti (Halilovich, 2013, 11, 22-23). Žene aktivistkinje su se trudile da ih obnove, "zakrpe", ili bar sačuvaju uspomene u sudaru sa nasilnim istorijskim revizionizmom. Za takav jedan angažman je bila potrebna itekako velika civilna hrabrost, koja se ne sme zaboraviti. Tako su npr. aktivistkinje iz Istočne Bosne, područja u kojem su počinjeni najstravičniji ratni zločini nad bošnjačkim stanovništvom, u svojim aktivnostima nailazile na brojne probleme, šikaniranja, strahovale su za svoju sigurnost i sigurnost svoje porodice. No, ustrajavši u ovakvim aktivnostima, dokazale su da i feministički moto *Insiste, Resiste, Persiste* itekako živi u društvu koje se stalno i iznova pokušava dodatno "potrgati".

"Mi smo od prvog dana radile mirovne akcije, sastajale se sa ženama iz Federacije jer smo to stvarno htjele. Željele smo da izađemo iz geta, ranije smo svi živjeli normalno a sad ne možeš kao žena ovo, ne možeš kao žena ono... Kad se desio prvi povratak mi smo dočekale prve povratnice i tad je nastao kamen spoticanja, neki u opštini su se bunili šta će one nama, ali nekako smo išle, radile i borile se."

5. Umesto zaključka

Ženske aktivnosti u procesima pomirenja predstavljaju jedno raznovrsno pletivo koje je teško i nemoguće jednostavno i sistematski prikazati. U tome leži njihova moć i snaga, potencijali koji se stalno otkrivaju... U svaku aktivnost ugrađena je i lična priča koja obogaćuje ovo pletivo vlastitim šarama a ujedno stvara i topli pokrivač koji nas ujedinjuje (Magezis, 2001, 33). Svaka aktivnost, svaki narativ nam otkriva nešto novo i predstavlja bogatstvo u pokušajima obnove potrganog bosanskohercegovačkog ćilima. Ova pletiva mogu imati i propatrijarhalnu dimenziju - kao što je Nataša Rostova u Tolstojevom *Ratu i miru* nemo sedela kraj umirućeg tela svoje prve mladalačke ljubavi, koja je od početka bila izgubljena zbog aristokratske hladne udaljenosti knjaza Balkonskog, kao ideala tadašnje muškosti, da mu pruži utehu i mir u njegovim poslednjim trenucima i vrati mu sećanje na majku koja je isto tako nemo plela. No, ona mogu biti radikalnija, zadiruća i de(kon)struktivna. Ali predstavljati i dekonstruktivan i poststrukturalistički otpor sa margine (Strega, 2005). U ovakvim interpelacijama pomirenje se ne svodi na seminarske susrete, toleranciju pojmljenu kao trpljenje Drugog, političku korektnost, već problematizuje sam modernizacijski projekat tretiranja prirode kao stvari koja se može saznati, osvojiti, i njome ovladati (v. Despot, 1995), a sličnom logikom "ovladavanja" doći i do pomirenja. Time se ujedno i problematizuje svođenje žene na telesnost, puki prostor za muškocentrične susrete koji ne dovode do pomirenja, već do balkanizirane (polu)pomirljivosti. Pri tome svakako treba imati u vidu i širi kontekst nepostojanja jasnog i artikulisanog mirovnjačkog pokreta u BiH (Bavčić i Delić, 2014, 234).

Literatura:

Asun P-L (2012) Lakan. Karpos: Loznica.

Bavčić, E i Delić, Z (2014) Granice milenija, sadašnjost. Zabilježene- Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20 vijeku (Čaušević, J, ur). Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE: Sarajevo.

Butler J (2007) Univerzalnosti koje se natječu. U: Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici (Butler, J., Ernesto, L, Žiček, S.). Naklada Jasenski i Turk: Zagreb.

Batler DŽ (2012) Problemi sa rodnom. Feminizam i subverzija identiteta. Karpos: Loznica.

Bilić B (2013) OPIRANJE ZLU: jedno (sociološko) promišljanje post(jugoslovenskog) antiratnog angažmana. Republika.

- Cenan D (2005) Konstruktionen von Weiblichkeit, Männlichkeit und Etnizität im kriegerischen Konflikt des ehemaligen Jugoslawien. Institut für Vergleichende und Internationale Beziehungen (Abschlussarbeit): Frankfurt am Main.
- D'Costa D (2007) Queer Trinity. Queer Theology. Rethinking the Western Body (Laughlin G, ur.). Malden, Oxford and Carlton. Blackwell Publishing: Oxford.
- Halilovich H (2013) Places of Pain. Forced Displacement, Popular Memory and Trans-Local Identities in Bosnian War-Torn Communities. New York and Oxford: Berghan Books
- Husanović J (2008) Feministički aspekti postkolonijalnog imaginarija Bosne. Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi s poslijediplomskog seminara (Jambrešić Kirin, R i Prlenda, S, ur) IUC Dubrovnik. Institut za etnologiju i folkloristiku & Centar za ženske studije: Zagreb.
- Husanović J (2013) Kultura traume i identitetarna politika u BiH: Kritika ideologije pomirenja. Diskursi: Društvo, religija, kultura: Sarajevo.
- Helms E (2003) Gendered Visions of the Bosnian Future. Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia. Pittsburgh: University of Pittsburgh (Doctoral Dissertation): Pittsburgh.
- Friedland, R (2001) Religious Nationalism and Problem of Collective Representation. Annual Review of Sociology 27.
- Homadić A (2007) Challenging the Discourses of Bosnian War Rapes. Living Gender After Communism (Johnson, JE, Robinson, JC, ur.). Indiana University Press: Bloomington.
- Iveković R (2000) (Ne)predstavljenost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989. godine. Žene slike izmišljaji (Arsić, B. prir.). Centar za ženske studije: Beograd.
- Jansen S (2008) Frajer i otac: Međunacionalna prepoznavanja muškosti poslije rata u Bosni i Hercegovini. Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi s poslijediplomskog seminara (Jambrešić Kirin, R, i Prlenda, S, ur) IUC Dubrovnik. Institut za etnologiju i folkloristiku & Centar za ženske studije: Zagreb.
- Magezis J (2001) Ženske studije. Magistrat: Sarajevo.
- Majstorović D & Turjačanin V (2007) Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: Rodna i etnička podvojenost društva. Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi (Bamburać NM et al ur.) Mediacentar: Sarajevo.
- Marsch R (1998) "Women in Contemporary Russia and the former Soviet Union". Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition (Wilford R., Miller RL, ur). Routledge: London and New York.
- Perković M (2012) Ženska mirovna politika. Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka (A. Zaharijević prir.) Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina, Fondacija CURE: Sarajevo.
- Popov Momčinović Z (2013) Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture. Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH i Fondacija CURE: Sarajevo.

- Rener T & Ule M (2009) Back to the future: Nationalism and gender in post-socialist societies. Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition. Routledge: London and New York.
- Strega S (2005) The View from the Poststructural Margins: Epistemology and Methodology Resistance. Research as Resistance: Critical, Indigenous and Anti-Opressive Approaches (Brown, L & S. Strega, S ur.). Canadian Scholar Press : Toronto.
- Torring J (2005). Poststructuralist Discourse Theory: Foucault, Laclau, Mouffe, and Žižek. The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization (Janonski, T et al, ur.) Cambridge University Press: Cambridge.
- Thomasson J (2008) To Make Room for Changes. Peace Strategies from Women Organization in Bosnia and Herzegovina. Kvinna til Kvinna: Johanneshov.
- Vlaisavljević U (2007) Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma. Maunagić: Sarajevo.
- Zaharijević A (2010) Postajanje ženom. Rekonstrukcija ženski fond: Beograd.
- Žene u crnom (1995) Žene za mir. Žene u crnom: Beograd.
- Wilkes et al (2013). Factors in Reconciliation: Religion, Local Conditions, People and Trust. The University of Edinburgh/Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace, and the Center for Empirical Research on Religion in Bosnia and Herzegovina.
<http://www.diskursi.com/uploads/2013/dec/Edinburg%20Eng.pdf>. Pristupljeno 12.08.2014.

Peacebuilding Processes in B&H: gender perspective/s

Abstract

This paper analyzes from the feminist position the interpellation of gender and practices of reconciliation in the context of B&H society, within the framework of research as resistance from the poststructuralist theory of margins. This paper is based on researches conducted by the author herself, as well as recent researches and theoretical elaborations concerning the place and role of women in reconciliation processes, their achievements, initiatives and controversies in the context of ethno-nationalist production of "knowledge" through ethnonationalized (new) speech, as well as existing practices of shallow pacification. The paper lays special emphasis on contribution of women in peacemaking activities in the period before, during and after the war, and who were systematically sidelined to the margins by systematic reducing of feminine to passivity. But as such, they represent the niches and points of resistance and deflection whose power lies in the impossibility of their top-down cooptation.

Key words: reconciliation, gender, activism, feminism, Bosnia and Herzegovina

Friedensprozesse in Bosnien und Herzegowina: Gender perspektive/n

Zusammenfassung

In der Arbeit werden einerseits aus feministischer Sichtweise Genderinterpretationen und Praxen der Versöhnung im Kontext der bosnisch-herzegowinischen Gesellschaft und andererseits aus der Position des aktivistisch-theoretischen Widerstandes der poststrukturalistischen Margine analysiert. Die Arbeit basiert sowohl auf Untersuchungen der Autorin sowie auf neueren Forschungen und theoretischen Ausarbeitungen über den Ort und die Rolle von Frauen in Friedensprozessen, seinen Angeboten, Initiativen und Kontroversen im Kontext ethnonationalistischer Produktion von "Wissen" durch ethnonationalisierte (neue)Reden, sowie bestehende Praxen der "Versöhnung". In der Arbeit werden besonders die Beiträge von Frauen bei Friedensaktivitäten in der Phase vor, während und nach dem Krieg betont, welche systematisch auf die Marginen systematischer Reduktion des Femininen auf Passivität bei Seite geschoben worden sind. Als solche, repräsentieren sie Nischen und Widerstandspunkte der Ablenkung, deren Macht darin liegt, dass sie unmöglich von "oben" kooptiert werden können.

Schlüsselwörter: Versöhnung, Gender, Aktivismus, Feminismus, Bosnien und Herzegowina

Tuđa zemlja i tuga golema (ratne udovice i porodice bez očeva u bosanskohercegovačkoj dijaspori)

Hariz Halilović

Sažetak

Ovaj rad je rezultat antropološke studije o utjecaju prisilnog raseljavanja, genocida i politički motiviranog nasilja na socijalne identitete preživjelih žena, njihovih porodica i lokalnih zajednica. U prvom dijelu rada, izneseni su statistički i historiografski fakti vezani za nedavna ratna stradanja u BiH te se ukazuje na nedostatke kvantitativnog istraživačkog pristupa u donošenju zaključaka o suštini, karakteru i posljedicama ratnih dešavanja na različite demografske i rodne grupacije u BiH. U drugom dijelu — kroz etnografski opis života jedne od ratnih udovica i majke koja je izgubila dva sina, a koja danas živi u dijaspori — autor opisuje teškoće koje prate ratne udovice, kako na psihološkoj tako i na socio-kulturološkoj razini, kao i razloge zbog kojih su se mnoge od njih odlučile na migracije u treće zemlje. Rad potom opisuje kako je medicinska i forenzička DNK biotehnologija pomogla u rehumaniziranju nestalih i pobijenih, dok je poslijeratna birokracija u BiH dobrim dijelom imala drugačiji, dehumanizirajući efekat na ratne udovice i preživjele, što je nerijetko bio jedan od razloga njihove emigracije. U zaključku, autor se zalaže za aktivistički pristup društveno-humanističkih istraživanja vezanih za problematiku koja prati ratne udovice, a s ciljem zaštite i promicanja njihovih ljudskih prava i dostojanstva.

Ključne riječi: ratne udovice, rod, migracije

1. Uvod

Migranti iz Bosne i Hercegovine danas predstavljaju jednu od najnovijih ali i najrasprostranjenijih iseljeničkih zajednica s područja Balkana. Tako postoje već brojne oformljene zajednice Bosanaca i Hercegovaca u Australiji, Evropi i diljem Sjeverne Amerike. Većina useljenika koji su emigrirali na ova tri kontinenta su tamo završili zbog rata (1992.–1995.), u toku kojega je oko 2,2 miliona ljudi — ili polovina od ukupnoga stanovništva — bilo prisiljeno napustiti svoje domove i mjesta življenja, a od kojih je oko 1,6 miliona utočište potražilo izvan zemlje (Halilovich, 2012). U tom stihijskom procesu spašavanja golih života i traženja sigurnog krova nad glavom, stotine hiljada ljudi koji nikada nisu pomišljali ni na

selidbu u obližnje veće gradove, postali su globalni nomadi, izbjeglice i emigranti na destinacijama diljem svijeta. Mnogi su stanovnici bosanskih sela, zaselaka i kasaba, zbrisanih s lica zemlje u toku etničkog čišćenja, tako neplanski postali stanovnici metropola poput Melbuornea, Beča, Stockholma i St. Louisa. Nimalo manje dramatične promjene uključile su gubitak statusa, identiteta i tradicionalnih uloga u izbjegličkim porodicama. Antropologinja Nadje Al–Ali (2002) je svojevremeno opisala kako su žene iz BiH, u većini slučajeva, bile bolje u stanju nositi se s migrantskom stvarnošću i brže se adaptirati novonastalim situacijama nego muškarci. Slično njoj, Barbara Franz (2008) zaključuje kako nove uloge bosanskih žena u migrantskom kontekstu često uključuju repliciranja starih uloga — kao supruga, majki i domaćica — uz preuzimanje novih uloga kao uposlenica, a nerijetko i kao jedini izvor zarade u porodici. Cilj je studije, na kojoj je baziran ovaj članak, sagledati okolnosti vezane za porodice u kojima su žene postale glava prodice usljed gubitka muževa i drugih muških članova obitelji. Centar za dokumentaciju i istraživanje (RDC, 2011) je dokumentirao oko 100.000 ubijenih u ratu u BiH. Po etničkoj pripadnosti, najveći broj, tj. 65,88%, ubijenih su bili Bošnjaci, slijede Srbi sa 25,62%, Hrvati sa 8,01% i ostali s 0.49%. Prema statistici ovog izvora, samo 10% — odnosno 10,000 žrtava — čine žene. Bitno je međutim naglasiti da su 96% žena ubijene kao civili. Po etničkoj pripadnosti 75,5% ubijenih su bile Bošnjakinje, 16% Srпкиnje, 8% Hrvatice i 1% pripadnice Ostalih.

2. Rod i broj — ili šta statistika ne pokazuje?

Istraživačima koji su se bavili istraživanjem utjecaja rata na žene je jasno da statistički podatak od 10% žrtava jednostavno ne pokazuje težinu, kompleksnost i dugoročnost patnji žena izazvanih ratom, a s kojima se mnoge žene u BiH i u dijaspori svakodnevno suočavaju. Također je trend, kao što Catherine Nolin (2006, 32) insistira, da su donedavno žene bile statistički nevidljive u migracijskim istraživanjima te ignorirane u imigracionim uredbama, istraživanju i akciji, kao da ih migracije manje pogađaju nego muškarce. Stvarnost s kojom se susrećem u okviru svojeg istraživanja pruža sasvim drugu sliku: žene jesu višestruko pogođene i prisilnom migracijom, i direktnim, i indirektnim nasiljem protiv njih i njihovih porodica; njihova patnja izgleda veća od bilo kojeg broja ili statističkog grafikona. Temeljeno na kvantitativnim podacima i surovoj statistici — izraženoj brojevima, tabelama, grafikonima,

kategorijama i izvještajima — rat u BiH, od 1992. do 1995. godine, skoro da izgleda kao konvencionalni oružani sukob, u kojem su većinom muškarci bili žrtve, dok se žene mogu smatrati kolateralnom štetom. Ovo, kao i slična kvalitativna, društveno-humanistička istraživanja pak potvrđuju kako je pun obim patnje žena, za vrijeme i nakon rata, i dalje nedovoljno priznat, te da su veliki dio ratnog i poratnog tereta iznijele i još nose upravo žene (cf. Hunt, 2005, Wagner, 2008 i Halilovich, 2011). Kao što su presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu već potvrdile, žene u ratu u BiH nisu bile kolateralna šteta, nego vrlo često primarne žrtve nasilja naoružanih muškaraca (ICTY, 1996). Pored 10,000 ubijenih, također se procjenjuje da je između 20,000 i 50,000 žena i djevojčica planski silovano i zlostavljano (cf. Beverly, 1996, Stiglmayer, 1994, Hunt, 2005, Drakulić, 1999 i Mertus, 2000). Međutim, čak i najstrašniji zločini protiv žena počinjeni u zloglasnim logorima u Zvorniku, Višegradu, Foči i Prijedoru — za koje je veći broj zločinaca osuđen u Haagu — ostaju "nevidljivi", nedovoljno istraženi i nedokumentirani, a rezultat toga je nijemo "kolektivno poricanje" i potiskivanje u zaborav zločina protiv žena. Ovi zločini stoga i nisu dio memorijalizacija i komemoracija kao neki drugi zločini. U kolektivnom pamćenju viktimiziranih grupa, postoji hijerarhija događaja i patnji koje se pamte i memorijaliziraju; očito, u toj hijerarhiji, zločini protiv žena nemaju istaknuto mjesto. Kao što Xavier Bougarel (2007, 171) ističe, "image heroja muškarca koji brani svoj narod i svoju familiju je često nadopunjen slikom pasivne i nemoćne ženske žrtve".

3. Mjerenje ljudske patnje

Osnovni nedostaci tzv. objektivnog, naučnog pristupa, izraženog ratnim statistikama, je što taj pristup ulitmativno nastoji ljudsku patnju izmjeriti i prikazati kvantitativnim rezultatima te se u tom procesu, na koncu, svodi na puko prebrojanje mrtvih. Međutim, u traženju cijele istine, što god da je krajnji rezultat ovakvog prebrojavanja i statističkog profiliranja, krajnji numerički rezultat bi se morao pomnožiti višestruko kako bi se obuhvatili svi preživjeli čiji su životi nepovratno oštećeni gubitkom članova rodbine, prijatelja i lokalne zajednice. Kao što su rezultati Komisije za nestale osobe i drugih organizacija koje su se bavile dokumentiranjem, ekshumacijom i identifikacijom žrtava potvrdili, u ratu u BiH uglavnom su nestali, tj. pobijeni, muškarci; njihove egzekucije su bile sistematski planirane i

izvršene u Srebrenici, Prijedoru, Zvorniku, Višegradu i diljem zemlje, koji je u ratu okupiran i proglašen Republikom Srpskom. Ubijanjem muških članova, pripadnika specifične nacionalne i vjerske skupine, je imalo za cilj uništenje "u potpunosti ili djelimično" ne samo dijela toga naroda, nego i vrlo konkretnih lokalnih zajednica, a što je u mnogim slučajevima djelimično ili potpuno i postignuto (Halilovich, 2013). Iako su većina pobijenih u ovom genocidnom nasilju bili muškarci, ne treba smetnuti s uma da su žene bile višestruko vezane za te muškarce: kao supruge, majke, kćeri, sestre, snahe, djevojke... Adam Jones (2006), kanadski istraživač genocida, naziva ovakva masovna ubijanja pripadnika jedne rodne skupine *gendercide*, što je forma genocida. Kao što je Raphaël Lemkin (2002, 27) svojedobno definirao, "genocid predstavlja koordinirani plan različitih aktivnosti usmjerenih ka narušavanju esencijalnih temelja života nacionalnih grupacija a s ciljem njihovog potpunog ili djelimičnog istrebljenja". Kroz fizičku eliminaciju muškaraca, u kampanjama etničkog čišćenja u BiH, upravo su esencijalni temelji zajednica — naime, porodice kao primarne jedinice komunalne strukture — bile najteže pogođene i u mnogim slučajevima potpuno uništene (Gendercide Watch, 1996, ICTY, 1996).

4. Obezglavljene porodice, uništene lokalne zajednice

U prijeratnoj BiH, uloge u okviru porodice su, na različite načine i u mnogim varijacijama, bile definirane rodnim odnosima, s nuklearnom obitelji kao dominantnom formom domaćinstva, iako su u mnogim slučajevima tzv. proširene porodice uključivale i roditelje supružnika, najčešće muževe roditelje. U nekim ruralnim područjima, pored nuklearne i proširene porodice, još su postojali i ostaci porodičnih zadruga, tradicionalnih obiteljskih formi u regionu, koje su uključivale tri do četiri generacije jedne familije koje su živjele po principima jedne velike obitelji, nerijetko i pod istim kućnim krovom ili s kućama u istoj avliji (Erllich, 1964). Mnoge ruralne zajednice su u ratu izgubile većinu svojih muških članova te su kroz fizičku eksterminaciju i prisilno raseljavanje u potpunosti izbrisane kao mjesta življenja. U seriji planskih kampanja nasilja, lokalne zajednice su uništavane prvenstveno kroz uništavanje porodica. Da bi se postigao taj cilj, nije bilo potrebe za ubijanjem svih članova svake porodice: glave porodice i viđeniji ljudi u lokalnim zajednicama su bili primarne mete za likvidaciju, dok su žene bile predmetom "moralnog uništenja" kroz fizičko i psihičko

nasilje, silovanja i poniženja. Kao što Lynda Boose (2002, 73) ističe, "[silovanje] kao sistematsko planirani srpski instrument zločina nije imao za cilj samo da pospješi iseljavanje svih ne-Serba nego i da uništi veze između roditelja i djece i odnose među supružnicima te da mnoge žene u reproduktivnoj dobi učini "kontaminiranim" i nepoželjnim za brak". Posebno je u bosanskohercegovačkim ruralnim zajednicama, koncept kolektivne časti, obraza i srama vezan za čast žene reflektirao situaciju u ostatku regiona te se kao takav nije bitno mijenjao u zadnjih barem pola stoljeća. Tako, naprimjer, Tone Bringa (1995, 85–118) piše "u BiH se muškarci smatraju hraniteljima porodice i moralnim čuvarima svojih porodica i zajednica, dok su žene utjelovljenje porodične moralnosti, odgovorne za unutarjni prostor i granice socijalne intime, tj. doma". Taj unutarjni prostor je više nego simbolično narušen u toku etničkoga čišćenja, a u mnogim slučajevima je i potpuno fizički uništen kroz rušenje i paljenje domova. Ultimativni cilj ovoga politički motiviranog nasilja upravo bio je uništenje porodičnih i lokalnih identiteta. Kao što je Bringa primjetila, "kada izgube svoje kuće, [Bosanci] izgube sve za što su radili u prošlosti i zašto bi živjeli u budućnosti" (1995, 86). Cilj etničkog čišćenja jeste bio kreiranje "etnički čistih" teritorija — očišćenih od "drugih" — što je u mono-etničkim selima često značilo "očišćenih" od svake forme ljudskog života (Suljagić, 2010 i Bećirević, 2009). Tako je rat ostavio mnoga nekada gusto naseljena područja — posebno sela uz slivove rijeka Drine i Save — u cjelosti nenaseljenima (Halilovich, 2011). Dok su oni koji su ubijeni postali dio ratnih statistika — proglašeni mučenicima svojih etno-nacionalnih grupa — preživjeli članovi pogođenih porodica su se morali suočiti kako s izazovima sopstvenog preživljavanja, tako i s rekonstrukcijom svojih fragmentiranih porodica i zajednica. Mnoge takve fragmentirane porodice danas čine ratne udovice, samohrane majke i djeca bez očeva. Mnoge porodice su ostale bez ijednog muškog člana. Tako je tipična porodice iz prijeratne Srebrenice danas reducirana na ratnu udovicu s djecom rođenom prije ili u toku rata, a nerijetko i majku bez sinova i mnogih drugih muških članova familije. Neka srebrenička djeca su rođena nakon jula 1995. pa su tako već po rođenju postali siročad bez očeva. Uzimajući u obzir jaku patrijahalnu tradiciju u najvećem dijelu BiH, kao i činjenicu da su najčešće muškarci bili hranitelji porodica, može se pokušati sagledati ukupni socijalni, psihološki i ekonomski utjecaj sistematskog ubijanja muškaraca. Gubitak rodbine, prisilna raseljenost, psihološka trauma, čekanje na vijest o "nestalima" i pokušaji rekonstruiranja fragmentiranih porodica i zajednica dio su dugoročnih efekata etničkog čišćenja na preživjele

u BiH i u bh. dijaspori. Nerijetko, socijalne veze ovih zajednica su ireparabilno uništene, s domaćinstvima bez očeva i osobama bez porodica. U mnogim slučajevima, te osobe koje su ostale bez potpunih porodica su žene: majke bez djece i supruge bez muževa. U toku svog terenskog istraživanja, konstantno se susrećem s odsustvom očeva, muževa i sinova iz porodica — u Tuzli, Sarajevu, Beču, St. Louisu, Melbourneu... Njihovo odsustvo je skoro redovno memorijalizirano u formi fotografija, postavljenih na zidove i police u dnevnim sobama: slike vjenčanja, školske slike, slike sa služenja vojnog roka u JNA, s odmora na Jadranu i druge slike u kojima su uhvaćena neka sretnija vremena, kada su obitelji bile kompletne. Ove fotografije ne pričaju samo priče o onima koji su nestali, nego također podsjećaju preživjele na njihove prošle živote kao supruge, majke i članove porodica. Fotografije služe kao fotografska sjećanja koja nadopunjuju diskurzivne narative o takvoj prošlosti i barem u toj formi i u datom trenutku naracije rekonsturiraju osjećaj pripadnosti i izgubljenog doma.

5. Fatimin put

Fatimina dnevna soba u predgrađu Bevo, u St. Louisu, izgleda prilično slično većini drugih dnevnih soba u bosanskim domovima koje sam posjećivao u proteklih petnaestak godina — kako u BiH tako i u bh. izbjegličkoj dijaspori: u Australiji, Švedskoj, Austriji i SAD-u.

Ono što Fatiminu dnevnu sobu čini prepoznatljivo bosanskom nije samo prisustvo fildžana, džezvi, kristalnih čaša i ukrasnih figura u velikom kredencu koji dominira dnevnim sobom, nego i uramljene slike njezinih članova porodice. Na jednoj fotografiji se vidi mladić, tinejdžer, odjeven u sivomaslinastu košulju, s "titovkom" na glavi, u uniformi Jugoslavenske Narodne Armije. Mladi regrut je zauzeo ozbiljnu pozu, njegov pogled usmjeren negdje u daljinu, ali se ispod te stroge poze lako može prepoznati adolescent koji je vjerojatno tek nedavno završio srednju školu i još uvijek uči kako izgledati kao odrasla osoba, kao JNA vojnik. Na drugoj uramljenoj fotografiji, brkati muškarac, otprilike u srednjim tridesetim godinama, je u zagrljaju s dječakom u dobi učenika osnovne škole; obojica su razvukli lica u velike, sretne osmjehe. Naslonjeni su na crveni auto, nekada popularna Zastava 101 ili stojadin, koji je izgleda bio glavni razlog nastanka ove fotografije. Obje fotografije su napravljene u toku osamdesetih, kada je Fatimin život izgledao poprilično uobičajen, čak i relativno prosperitetan, i kada je protagnostici ove priče bilo nemoguće zamisliti da će nekih dvadeset godina kasnije postati izbjeglicom i imigranticom u Americi, dok će sve tri osobe na slikama, njen muž i njena dva sina, biti mrtvi, ubijeni u srebreničkom genocidu 1995. godine. Njen najmlađi sin i njena kći, koji su tada imali 12 i 14 godina, su preživjeli. Skoro ispričavajući se, Fatima objašnjava da je jedino zbog njih, svoje preživjele djece, odlučila emigrirati u Ameriku 1999. godine, nadajući se da će njena djeca ovdje imati bolju budućnost nego u ratom razorenoj Bosni. Fotografije u njenoj dnevnoj sobi samo su neki od materijalnih dokaza o Fatiminom prošlom životu. Priča, kako je 1992., prije nego je pobjegla u najbliže sigurno selo, iz svoje kuće uspjela ugrabiti porodični foto album i najvažnije osobne dokumente svoje porodice. Među spašenim slikama su i ove što stoje na policama kredenca u njenom domu u St. Louisu. Dokumente koje je stigla spasiti uključili su školske svjedodžbe njene djece i njihove zdravstvene knjižice. Vjerovala je tada kako će im ovi dokumenti biti neophodni čim nastalo ludilo stane. Ali ludilo nije tada stalo, i dan-danas utječe na Fatimin svakodnevni život. Privrženost fotografijama i identifikacija starih slika s domom nije ograničeno samo na Fatimina iskustva. Kao što Melanija Belaj (2008) piše, porodične fotografije mogu se shvatiti kao svojevrsan ritual kulta doma u kojem je obitelj istovremeno i objekt i subjekt. Fotografija tako postaje materijalni dokaz da se nešto stvarno desilo i da je postojalo kao dio ljudskog iskustva; kao takva fotografija služi kao sjećanje i arhiviranje stvarnosti. Za Fatimu, porodične fotografije održavaju imaginarnu vezu, kroz vrijeme i

prostor, između članova njene porodice i pružaju joj platformu na kojoj kreira oralnu historiju o egzodusu i tragediji njene porodice. Oralne historije su bitna forma i izvor informacija za kvalitativne istraživače. U nedostatku arhivskih materijala, kao što Ellen Swain (2003) ističe, oralne historije su jedini preostali način da se saznaju informacije o nekim konkretnim događajima i tako kreiraju komunalni arhivi bazirani na svjedočenjima svjedoka i preživjelih. Njena dva sina i muž "nisu prešli preko šume" — kazuje Fatima frazom koja je postala sinonim za "marš smrti" a odnosi se na put kojim su krenuli muškarci i dječaci iz Srebrenice jula 1995., pokušavajući spasiti se od pokolja srpskih vojnih formacija. Po padu Srebrenice, jula 1995., sa svoje dvoje djece, Fatima je postala interno raseljena osoba te premješšana iz jednog u drugi privremeni smještaj i izbjeglički centar, prolazeći kroz sve teškoće ratne udovice, samohrane majke i majke koja je izgubila dvoje svoje djece. Četiri godine kasnije, na nagovor žena koje su bile u situaciji sličnoj njenoj, odlučuje se na emigriranje u Ameriku.

6. Od "privremih" rodnih listova do "vjenčavanja" mrtvih muževa

Fatima se prisjeća kako je, među mnogim teškoćama kroz koje je prolazila u poraću kao interno raseljena osoba u BiH, posebno teško bilo izvaditi osobne dokumente, kao što su rodni listovi (za njene žive i nestale članove porodice), vjenčani list (iako je sada bila udovica), potvrdu o radnom stažu (kako bi dobila muževu radničku mirovinu), potvrdu o nestalima (za dva sina i muža), dokaz o privatnom vlasništvu (za imovinu koju su ona i njen muž imali prije rata), iskaznicu raseljene osobe (kako bi ostvarila pravo na socijalnu i zdravstvenu skrb) i mnoge druge papire koji su potvrđivali da je nekada stvarno postojala i da je ta koja tvrdi da jeste. Za Fatimu, kojoj su nedostajali svi ovi dokumenti a koji su izgorjeli zajedno s njenom kućom, ili pak bili uništeni u lokalnom matičnom uredu kada je njeno mjesto zauzeto od strane srpskih vojnih formacija, stalno "ganjanje papira" — od jedne do druge institucije, s jednog na drugi kraj zemlje, pronalaženje dva voljna svjedoka koji će potpisati zakonom obavezujuće izjave kako bi dobila barem privremene dokumente s važnošću od šest mjeseci — je došlo uz sve druge mnogobrojne brige i probleme. "Bila su to stalna poniženja ... i nikoga nije bilo briga za nas i naše muke", tvrdi, i nastavlja: "Najgore mi je bilo kada sam morala vjenčati svog mrtvog čovjeka [muža, op.a.] kako bih dobila penziju kao ratna hudovica. Osjećala sam se isto kao da sam stavila cijenu na njegovu glavu, kao da ga

prodajem... mrtvog ga iskorištavam". "Vjenčavanje nestalih muževa" je bila standardna procedura po prestanku rata kojoj su bile izložene mnoge ratne udovice zbog nedostatka pisanih dokaza da su bile udate za muškarce koji su se vodili kao nestali ili mrtvi". Administrativna procedura je ustvari zahtijevala od udovica da se pojave u matičnom uredu s dva svjedoka (kao na vjenčanju), koji će potvrditi njihovo bračno stanje, nakon čega bi se izdao privremeni vjenčani list. "Ganjanje papira", kako to Fatima naziva, nije samo zahtijevalo dosta vremena i strpljenja, nego je također iziskivalo i finansijske troškove za razne administrativne takse i transport. U isto vrijeme, Fatima se morala brinuti o svojoj djeci, pomagati bolesne svekru i svekra, koji su također bili smješteni u izbjegličkom centru, ali i tragati za istinom o svojim nestalim članovima porodice, koji su bili na listi od skoro 40.000 nestalih osoba na kraju rata (Jennings, 2013). Nada da su njeni nestali sinovi i muž te veći broj muškaraca iz njene bliže i daljnje rodbine negdje živi, i da će se pojaviti jednoga dana, naglo je presahla kada su se pojavili prvi dokazi o masovnim strijelanjima srebreničkih Bošnjaka i otkrivene prve masovne grobnice, koje su potvrdile najcrnje slutnje o sudbini Fatiminih najbližih. Kada su nestali, u julu 1995., jedan od njenih sinova je imao 24 godine, drugi 21. Njen muž je imao 47 godina.

7. DNK i posthumno krvno srodstvo

Potruga za nestalima se tako vrlo brzo po njihovom nestanku pretvorila u potragu za njihovim tijelima. Zbog nedostatka zubnih i zdravstvenih kartona te ostalih anti-mortem informacija o Fatiminom mužu i sinovima, njihovi biografski podaci i detalji o fizičkom izgledu koje je Fatima mogla pružiti, kao i uzorci DNK nje i njene preživjele djece dati Međunarodnoj komisiji za nestale osobe, pomogli su u kreiranju prvih poratnih "kartona" o identitetu njenih nestalih članova obitelji. Ovo je osjećala kao svoju zadnju dužnost i jedino što je još mogla učiniti za svoje nestale, prije nego se pridružila stotinama hiljada drugih raseljenih građana BiH koji su tražili sigurnije mjesto pod suncem, četiri godina nakon što je rat u njihovoj domovini oficijelno bio završen. Za Fatimu se pokazalo puno lakše izganjati svu dokumentaciju potrebnu za useljenje u Sjedinjene Američke Države nego nastaviti prolongirati mnoge "privremene" statute u BiH: kao interno raseljena osoba, ratna udovica, "šehidska porodica", samohrani roditelj, majka koja je izgubila dva sina, civilna žrtva rata i

mnoge druge potvrde za birokratske kategorije nametnute ljudima koji su izgubili svoje domove i svoje članove porodice, i od kojih se sada zahtijevalo da svako malo obnavljaju dokumente potvrđujući ove znane činjenice. "Nisam imala vremena ni da ih ožalim, niti su me ikad na šalterima upitali kako mi je", s tugom govori Fatima. Cijeli proces migracije je trajao oko tri mjeseca i išao je preko susjedne Hrvatske, gdje je Fatimina daljnja rodica posredovala oko logističke podrške. Službenici američke ambasade koji su je intervjuirali u Zagrebu su pokazali puno više razumijevanja za njen slučaj nego bh. službe i uredi, dajući Fatiminim riječima barem isto toliko važnosti koliko i njenim privremenim dokumentima. Tako je Fatima 18. novembra 1999., zajedno sa svoje dvoje djece sletjela u Ameriku. Došla je u St. Louis, grad za koji nije bila sigurna ni gdje se tačno nalazi, ali je znala da su se desetine hiljada ljudi poput nje tu naseljavali. Kliše o migrantima i izbjeglicama i njihovom početku novoga života u novoj zemlji samo je djelimično bio istinit u Fatiminom i slučaju mnogih drugih bosanskih izbjeglica koji su se uselili u ovu i mnoge druge zemlje; posljedice rata, sa svim socijalnim, kulturnim i emocionalnim teretom i onim što znači biti ratnom udovicom, nisu nestale preko noći, niti deset godina kasnije, kada sam prvi put sreo Fatimu na njenoj adresi u St. Louisu, u migrantskom predgrađu Bevo. Zahvaljujući DNK biotehnologiji, 2004. godine, identificirani su posmrtni ostaci Fatiminog najstarijeg sina, pronađeni u jednoj od masovnih grobnica u Podrinju. U pratnji svoje kćeri i sina, Fatima je po prvi put nakon iseljenja u Ameriku bila na putu nazad za Bosnu, kako bi pronađenog sina, zajedno s nekoliko stotina drugih identificiranih žrtava genocida, pokopala na memorijalnom groblju Potočari, istom mjestu s kojeg je protjerana iz svog zavičaja devet godina ranije. Dvije godine kasnije, Fatima je bila obaviještena da su i posmrtni ostaci preostala dva člana njene porodice, njenog mlađeg sina i muža, pozitivno identificirani putem DNK analize. Fatima i njena sada već odrasla djeca su opet posjetili mjesto svojih bolnih uspomena, kako bi pokopali svoje mrtve. Od tada Fatima više nije putovala u Bosnu. Upotreba biomedicinske DNK tehnologije u identifikaciji nestalih, odnosno ubijenih, u BiH je pokazala kako je nasilje također rekonstruiralo rodbinske veze, kako su kategorije osoba redefinirane i veze između njih uspostavljene na jedan novi način. Ukoliko je krv zajednička supstanca kroz koju se krvno srodstvo definira i veze između osoba predstavljaju, onda DNK tehnologija povezuje ne samo roditelje i djecu te braću i sestre u direktnu krvnu vezu, nego također i supružnike. Naime, nije neuobičajeno da se nestali/ubijeni muževi identificiraju upravo zahvaljujući DNK uzetoj

od njihovih supruga. U procesu upoređivanja DNK i identifikacije, DNK njihove zajedničke djece (žive ili mrtve) je ključna komponenta. Na ovaj način, tijela žena i supruga, tj. njihova krv, služe kao svojevrsna posthumna "lična karta" njihovih nestalih muževa (Wagner 2008, Halilovich, 2014).

8. Život (ne) ide dalje?

Dok su nestali muškarci i njihova ekshumirana tijela prošli kroz razne privremene faze identifikacije i ušli u ratne statistike, te u tom procesu bili rehumanizirani, kako to Nettelfeld i Wagner (2011) nazivaju, dotle je najveći broj ratnih udovica, poput Fatime, permanentno ostao "fiksiran" u njihovim ratnim i poratnim "privremenim" identitetima. S obzirom da Bošnjakinje, odnosno Muslimanke, čine najveći broj ratnih udovica u BiH, u ratu i poraću su nazvane "šehidskim porodicama" i "šehidskim udovicama". Koncept šehida je islamska vjerska kategorija za mučenika, odnosno one koji su "ubijeni na božijem putu" ili su ubijeni nevini, "na pravdi boga", te kao takvi u zagrobnom životu, "na onome svijetu", tj. Ahiretu, bivaju nagrađeni Džennetom (rajom). Dok je za mnoge vjernice ovo barem neka utjeha i priznanje njihovim ubijenima, a vjera im služi kao važno sredstvo u ublažavanju njihove duševne boli i posljednje utočište nakon što se sve raspalo (Spahić-Šiljak, 2013, 178), ovakvo poimanje ratnih žrtava također sa sobom nosi i određena očekivanja od udovica; da kao "šehidske supruge" i "šehidske porodice" svoju bol podnose sa stoicizmom te budu moralno-vjerski uzor široj (vjerskoj) zajednici, a da žalovanje za svojim najmilijima pokazuju kroz vjerske rituale i interpretacije. Tako je nivo ožalošćenosti i boli nerijetko mjereno nivoom performativne religioznosti, a udovice poistovjećene s paćenicama, čiji su životi određeni njihovim gubitkom muževa uz potpuno ignoriranje njihovih individualnih posebnosti i potreba. Najveći broj bošnjačkih ratnih udovica se nisu preudale, niti imaju te namjere i mogućnosti, kako zbog niza socio-kulturnih i demografskih faktora, tako i zbog nedostatka potencijalnih muških partnera za brak. Od socio-kulturnih faktora svakako su bitni oni koji se tiču percepcije ratnih udovica od strane njihove porodice, zajednice i društva. Ponovna udaja ili započinjanje novih ljubavnih veza se općenito gleda kao sknavljenje uspomene na pale muškarce/šehide i njihovu žrtvu. Dok su ovo duboko intimne stvari za svaku pojedinačnu ženu, u poslijeratnoj BiH, kao što je opisano u ovom radu, njihova privatnost je postala

birokratizirana, kontrolirana i izložena monitoringu kroz kompleksan — i često dehumanizirajući — sistem socijalne kontrole, kojim se vrši invazija najintimnijih životnih sfera ove ranjive populacijske grupe. 'Monitoring' se odnosi na fakt da najveći broj preživjelih žena, koje su izgubile muževe i djecu u ratu, dobija neku vrstu penzije, odnosno socijalne pomoći: vojnu penziju, radničku mirovinu, novčanu pomoć za nestale ili porodičnu penziju. Ova primanja su najčešće i jedini izvor prihoda ovim ženama i njihovim porodicama. Sve vrste penzija imaju rigidne kriterije za odobravanje i uključuju kompleksne birokratske procedure. U mnogim slučajevima, isti stupanj gubitka članova porodice je priznat različito. Naprimjer, ratna udovica koja je živjela na selu i čiji se muž bavio poljoprivredom, a koji je ubijen kao civil ili je "nestao" nakon što je odveden, ima pravo samo na novčanu nadoknadu za nestale osobe i porodičnu penziju, ukoliko ima maloljetnu djecu. S druge strane, ratna udovica s maloljetnom djecom, čiji je muž bio u radnom odnosu u nekom poduzeću i koji je ubijen kao vojnik ima pravo na sve četiri vrste penzija. Zbog toga su mnoge žene prikazale — ili bile savjetovane da prikažu — pogibije članova svojih porodica koji su bili civili kao vojne gubitke, kako bi dobile "vojne penzije", koje pružaju dodatne privilegije kao što su prioritarno rješavanje stambenog pitanja, stipendije za učenike i studente te časniji status za porodice. Međutim, čak i kombinacija različitih penzija je jedva dovoljna da pokrije osnovne troškove života prosječne porodice u poslijeratnoj BiH. Kao što su nedavna istraživanja pokazala, prosječna potrošačka korpa za četveročlanu porodicu u BiH iznosi oko 1800 KM, dok su prosječna penzionerska primanja tek 340 KM (Zelenika, 2014). Kada je jednom "penzija" odobrena, to ne znači da je taj egzistencijalni problem dugoročno riješen za udovice. Svakih šest mjeseci, državna birokracija provodi tzv. revizije, zahtjevajući od ratnih udovica dokaze da se njihova porodična situacija u međuvremenu nije promijenila. Revizijama se prvenstveno provjerava da li su udovice započele živjeti u bračnoj, "naizgled bračnoj" ili "vanbračnoj" zajednici, i u slučaju da se dokaže da jesu automatski gube pravo na "šehidske penzije". Ovo daje mogućnost raznim zlonamjernicima da prijave ratne udovice nadležnim službama, a kao "došljaci" u mjestima i komšilucima u kojima su se nastanile u toku i nakon rata, ratne udovice su često predmet ogovaranja i širenja glasina od strane starosjedilačkog stanovništva o tome s kim i kojim povodima se viđaju s muškarcima. U slučaju revizija, od žena se traži da izvade nove rodne listove kako bi dokazale da se njihovo bračno stanje nije promijenilo. Ovo nije samo bespotrebno ponižavanje žena, nego također

iziskuje vrijeme, novac i psihičku energiju vezanu za stres i retraumatizaciju. Da bi dobile nove rodne listove, žene moraju osobno otići u svoje prijeratne općine i matične urede i tamo zatražiti izdavanje potrebnih dokumenata. Ovo nekada uzme i po nekoliko dana, kako zbog putovanja u udaljene dijelove zemlje tako i zbog svih kompliciranosti, a nerijetko i neprikrivenog neprijateljstva lokalne administracije. Za mnoge protjerane žene iz etnički očišćenih dijelova zemlje, tj. današnjeg RS, ovo bukvalno znači suočavanje s onom istom administracijom, tj. sistemom koji je proizveo njihove patnje. Pored rodnih listova, također je potrebno obnoviti i veći broj drugih dokumenata, kao što su potvrde o redovnom pohađanju nastave za učenike i studente, potvrda o nezaposlenosti, prijava boravišta i potvrda o nestalim osobama. Uz sve teškoće vezane za raseljenost, traganje za nestalim članovima porodice, odgajanje djece i sl., od ratnih udovica se traži da kroz obnavljanje raznih dokumenata dokažu svoje postojanje kako bi mogle održati minimum egzistencije. Zakon koji regulira radne mirovine nalaže da udovice moraju biti stare najmanje 45 godina kako bi mogle ostvariti pravo na mirovine muževa. Uzimajući u obzir da su mnoge udovice bile u ranim dvadesetim godinama kada su izgubile muževe, ovo znači da moraju čekati decenije do tih mirovina. Čak i u slučajevima kada nemaju "starosni problem", udovice moraju prezentirati umrle listove kako bi dobile radne mirovine nestalih muževa. Kao u Fatiminom slučaju, posebno je bolno kada žene moraju proglasiti svoje muževe mrtvima prije nego se pronađu, identificiraju i pokopaju njihova tijela. U slučaju dokazivanja vlasništva ili prodaje porodične imovine, pravne procedure uključuju kompliciranu birokraciju, pošto je vlasništvo nekretnina uglavnom uknjiženo na ime muža. Osim toga, u ruralnim krajevima, vlasništvo zemlje se obično vodi na najstarijem članu šire porodice, djedu ili čak pradjedu, ponekad i godinama nakon njihove smrti. Zbog toga se veliki dio zemljišnog posjeda često nije formalno dijelio "kroz papire" između braće i bliskih srodnika, iako su oni znali ko je vlasnik koje parcele, njive, voćnjaka, šume. Uzimajući sve ovo u obzir, možemo samo zamisliti koliko pravnih prepreka stoji na putu ratne udovice koja pokušava riješiti svoja imovinsko-pravna pitanja i uknjižiti imovinu na svoje ime. Ovo podrazumijeva dug i skup pravni postupak u kojem udovica mora dokazati da je ona (is)pravna suvlasnica ili nasljednica muževe imovine. Mnoge žene kažu da su odustale na pola puta pošto nisu mogle sakupiti sve potrebne dokumente, potvrde, izvode iz katastra i grunta, sudski ovjerene izjave svjedoka i punomoći

od svih onih koji eventualno imaju veze s datom porodičnom imovinom, a koji su danas ili mrtvi ili raseljeni diljem svijeta (Halilovich, 2014).

9. Na kraju puta

Osim što je pokopala svoje članove porodice, Fatima nije trajno riješila niti jedan od mnogih problema i statusa u poslijeratnoj BiH. Zgarište njene kuće, kao i selo u kojem je nekad živjela, već odavno je nestalo pod bujnim rastinjem. Niko od preživjelih se nije za stalno vratio u njeno mjesto, a više od polovice ih je na kraju završilo u Americi. Imovinsko-pravni odnosi vezani za porodično imanje (i kuću koje više nema), ako još negdje postoje zabilježeni, onda su onakvi kakvi su bili i prije 1992. Fatima nije imala ni novaca, ni znanja, ni snage ganjati još jedan komad papira od kojeg nije imala nikakve praktične koristi. "Kad su mi uzeli sve, uništili mi život, džaba im i zemlja..." govori s izrazom gorčine na licu. U Americi je uspjela u onome zbog čega je ovdje i došla, izvela je djecu na put, "na salamet": oboje djece su već završili škole i rade. Za sada još žive skupa, ali to izgleda neće dugo potrajati — i kćer i sin su joj već odavno zreli za udaju i ženidbu. Fatima još ne zna da li će do kraja života ostati u ovoj tuđoj zemlji ili ne. Kaže, nedostaju joj ljudi, riječi, mirisi rodnog kraja. Još na kraju reče kako najviše razgovara sama sa sobom, a u mislima je uvijek s onima koji su joj ostali u Bosni — sa svojim mrtvima. Fatimina priča po mnogo čemu je priča desetina hiljada ratnih udovica i žena koje su u ratu izgubile bliske članove porodice. Njihovi životi i identiteti su trajno obilježeni i određeni gubitkom najmilijih, bez obzira gdje danas živjele. Kao što je opisano u ovom radu, patnja ovih žena je nemjerljiva statističkim pokazateljima, a uz to je također i dobrim dijelom ostala nevidljiva i zaboravljena u poratnim socijalnim, političkim i ekonomskim tranzicijama fragmentiranog bosanskohercegovačkog društva. Cilj ovoga rada međutim nije puko opisivanje patnji ratnih udovica i njihovih porodica niti lamentiranje nad njihovom zlehudom sudbinom, nego doprinijeti razumijevanju njihove situacije i učiniti ih vidljivijima u javnom i akademskom diskursu. Istovremeno, ovaj tekst je odavanje priznanja snazi i istrajnosti ovih žena koje, unatoč svim teškoćama kroz koje su prošle i još prolaze, uporno i istrajavaju u borbi, kako za sopstvenu egzistenciju i dostojanstvo svojih porodica, tako i u borbi da njihovi mrtvi muževi, sinovi, braća i očevi ne (po)ostanu samo brojevi i dio mrtve ratne statistike.

Literatura:

Al–Ali N (2002) Trans– or a –national: Bosnian Refugees in the UK and The Netherlands'. *New Approaches to Migration: Transnational Communities and the Transformation of Home* (Al–Ali N i Koser K, ur.). Routledge: London/New York.

Bećirević E (2009) *Na Drini genocid*. Baybook: Sarajevo.

Belaj M (2008) *Obiteljska fotografija kao kreiranje i arhiviranje (poželjne) stvarnosti*. Narodna umjetnost: Zagreb.

Beverly A (1996) *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia–Herzegovina and Croatia*. Minnesota Press: University of Minneapolis.

Boose LE (2002) *Crossing The River Drina: Bosnian rape camps, Turkish impalement and Serb cultural memory*. Signs.

Bougarel X (2007) *Death and the Nationalist: Martyrdom, War Memory and Veterans' Identity among Bosnian Muslims*. *The New Bosnian Mosaic: Social Identities, Collective Memories and Moral Claims in a Post–war Society* (Bougarel, X, Duijzings, G, i Helms, E, ur.).

Bringa T (1995) *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton University Press: Princeton.

Centar za dokumentaciju i istraživanje (2011) *Human Losses in Bosnia and Herzegovina 1991–1995 (DVD)*. RDC: Sarajevo.

Erich V (1964) *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Naprijed: Zagreb.

Franz B (2008) *Misplaced Masculinities: Status Loss and the Location of Gendered Subjectivities amongst "Non–transnational" Bosnian Refugees*. *Anthropological Theory* 8(2).

Gendercide Watch (1996) *Case Study Srebrenica Massacre, July 1995*. http://www.gendercide.org/case_srebrenica.html. Pristupljeno 10. augusta 2014.

Halilovich H (2011) *Beyond the Sadness: Memories and Homecomings among Survivors of "Ethnic Cleansing" in a Bosnian Village*. *Memory Studies* 4.

Halilovich H (2012) *Trans-local communities in the age of transnationalism: Bosnians in diaspora*. *International Migration* 50.

Halilovich H (2013) *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-Local Identities in Bosnian War-Torn Communities*. Berghahn Books: New York/Oxford.

Halilovich H (2014) *Reclaiming erased lives: archives, records and memories in post-war Bosnia and the Bosnian diaspora*. *Archival Science* 14 DOI: 10.1007/s10502-014-9227-z.

Hunt S (2005) *This Was Not Our War: Bosnian Women Reclaiming the Peace*. Duke University Press: Durham.

ICTY (1996) *Gang rape, torture and enslavement of Muslim women charged in ICTY's first indictment dealing specifically with sexual offences*. ICTY: The Hague. <http://www.icty.org/sid/7334>. Pristupljeno 10. augusta 2014.

- Jennings C (2013) *Bosnia's Million Bones: Solving the World's Greatest Forensic Puzzle*. Palgrave: New York.
- Jones A (2006) *Genocide: A Comparative Introduction*. Routledge/Taylor and Francis Publishers: New York.
- Lemkin R (2002) *Genocide*. U: *Genocide: An Anthropological Reader* (Hinton A, ur.). Blackwell: Oxford.
- Mertus J (2000) *War's Offensive on Women: The Humanitarian Challenge in Bosnia, Kosovo and Afghanistan*. Kumarian Press: Bloomfield.
- Nettelfield LJ i Wagner S (2011) DNA, Mladic and the science of justice in the former Yugoslavia. *The Baltimore Sun*. http://articles.baltimoresun.com/2011-06-06/news/bs-ed-mladic-20110606_1_srebrenica-victims-mass-graves-forensic-science. Pristupljeno 10. augusta 2014.
- Nolin C (2006) *Transnational Reptures: Gender and Forced Displacement*. Ashgate: Aldershot.
- Spahic Siljak, Zilka, "Do it and Name It: Feminist Theology and Peace-building in Bosnia and Herzegovina", *Journal for Feminist Studies of Religion*, Indiana University Press, November 2013.
- Stiglmyer A (1994) *The Rapes in Bosnia–Herzegovina*. U: *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia–Herzegovina* (Stiglmyer, A ur.) University of Nebraska Press: Lincoln.
- Suljagić E (2010) *Ethnic Cleansing: Politics, Policy, Violence*. Nomos: Baden-Baden.
- Swain ED (2003) Oral history in the archives: its documentary role in the twenty-first century. *American Archivist* 66.
- Wagner S (2008) *To Know Where He Lies: DNA Technology and the Search for Srebrenica's Missing*. University of California Press: Berkeley.
- Zelenika P (2014) Obitelj s prosječnom plaćom izdrži pola mjeseca. *Večernji list* 14.04.2014. <http://www.vecernji.ba/obitelj-s-prosjecnom-placom-izdrzi-pola-mjeseca-932764>. Pristupljeno 10. augusta 2014.

New land and old sorrow (war widows and fatherless families in Bosnian refugee diaspora)

Abstract

This paper is based on an anthropological study exploring the effects of forced displacement, genocide and politically motivated violence on social identities of women survivors and their families and local communities. In the first part of the paper, a summary of the main statistics and an overview of the historic facts about the recent war in Bosnia-Herzegovina are presented, followed by a critique of the limits of quantitative research data when drawing conclusions about the quality, character and consequences of the war and its

effects on different socio-demographic and gender groups in the country. By offering an ethnographic description of everyday life of a war widow in diaspora (who also lost two her sons), in the second part of the paper, the author provides insights into psychological and socio-cultural issues affecting war widows and highlights the reasons for their emigration to third countries. The paper then goes on to discuss how forensic and biomedical technologies have assisted in rehumanising the missing and the dead, while the post-war bureaucracy in BiH has, to a great extent, had an opposite, dehumanising effect on the war widows, often leaving them no other option than to migrate to other countries. In conclusion, the author advocates for an activist approach of social science and humanistic disciplines involved in researching issues affecting war widows and their families, with the ultimate aim to protect and advance the human rights cause and women's dignity.

Key words: war widows, gender, migration

Fremdes Land und tiefe Trauer (Kriegswitwen und Familien ohne Väter in der bosnisch-herzegowinischen Diaspora)

Zusammenfassung

Diese Arbeit ist das Resultat einer anthropologischen Studie über den Einfluss von Zwangsumsiedlung, Genozid und politisch motivierter Gewalt auf die sozialen Identitäten von Frauen, die den Krieg überlebten, ihren Familien und lokalen Gemeinden. Im ersten Teil der Arbeit werden statistische Daten und histographische Fakten über die Opfer des vergangenen Krieges in Bosnien und Herzegowina vorgestellt. Des Weiteren wird auf die Mängel des quantitativen Forschungsansatzes hinsichtlich der Erkenntnisgewinnung über das Schweigen, den Charakter und die Folgen der Kriegsgeschehnisse für diverse Bevölkerungs- und Geschlechtergruppen in BuH. Im zweiten Teil erläutert der Autor – mittels ethnografischer Beschreibung des Lebens einer Kriegswitwe und Mutter, die zwei Söhne verlor und heute in der Diaspora lebt – die Schwierigkeiten, mit denen sich Kriegswitwen konfrontiert sehen, sowohl auf psychologischer als auch auf soziokultureller Ebene und führt Gründe an, wieso sich viele von ihnen für die Auswanderung in Drittländer entschieden. Die Arbeit beschreibt außerdem den Nutzen der medizinischen und forensischen DNK-Biotechnologie in der (Re-)Humanisierung vermisster und ermordeter Personen, während die Nachkriegsbürokratie in BuH einen mehrheitlich anderen, dehumanisierenden Effekt auf Kriegswitwen und Überlebende hatte, was nicht selten einen

Auswanderungsgrund darstellte. Der Autor plädiert in seiner Schlussfolgerung – zum Schutze und der Förderung der Menschenrechte und der Menschenwürde – für einen aktivistischen Zugang der Sozial- und Humanforschung im Hinblick auf die Problematik, von der Kriegswitwen betroffen sind.

Schlüsselwörter: Kriegswitwen, Geschlecht, Migration

Šutnja u velikoj grupi u BiH

Alija Sutović

Sažetak

Šutnja je sveprisutan fenomen u ljudskom životu i javlja se u vrlo velikim grupama, kao što su države, nacionalne zajednice, plemena i sl. Najčešće se šuti zbog straha, užasa, nerijetko zbog stida i mržnje. Šutnja često prethodi konfliktu ili je njegova posljedica; može trajati danima i godinama, a u okolici izaziva znatiželju, strah i ljutnju. Bosna i Hercegovina, njen narod, predstavlja veliku grupu. Trenutno u BiH dominiraju partikularističke etnonacionalne politike na osnovu kojih je nemoguće donositi važne odluke za opće dobro, a nedostaje i konsenzus o bitnim istorijskim pitanjima. Prostor u kojem nema tog konsenzusa biva ispunjen - šutnjom. Šutnja je tako tipičan bosanski proizvod u kojem bujaju emocije i mitovi. Na taj način se razvija i održava začarani krug. Na temelju mržnje, straha, želje za osvetom, stida, krivnje, poniženosti...razvijaju se mitovi, koji u "pogodnim" istorijskim okolnostima rezultiraju krvavim ratnim pohodima. Ratovi stvaraju nove cikluse mržnje, osvete i dovode do stvaranja – novih/starih mitova.

Ključne riječi: šutnja, BiH, velika grupa

1. Uvod

U relevantnoj literaturi i na svim simpozijima, konferencijama, seminarima i kongresima koji obrađuju pitanje grupne analize i psihoterapije traume, u iskustvenoj i supervizijskoj komunikaciji u upotrebi je pojam *silence*. Za taj pojam mi imamo riječ tišina.

1. Tišina je stanje bez zvučnih poruka unutar ukupnog funkcioniranja prirode. Pojam *hush* također znači tišinu i šutnju i, prema mom mišljenju, više bi semantički odgovarao problemu o kojem se toliko govori u grupnoj analizi. *Hush* znači: tišina, šutnja; glagol: ušutjeti se, umiriti se;
2. stišati, ušutjeti, umiriti se; to hush up - prešutjeti, zataškati, skriti, zatajiti...

Šutnja ima subjektivni karakter i komunikacijsko značenje. Ona znači nemogućnost verbalne komunikacije ili nesposobnost verbalne komunikacije. No, ona ne sprečava pokazivanje i

protok neverbalne komunikacije; štaviše, ona je dio neverbalne komunikacije. A upravo veliki dio emocionalne komunikacije neverbalnog je karaktera. Obzirom na interdisciplinarnost ove otvorene učionice, treba ukratko objasniti ne samo pojam šutnje u grupi već i pojam 'grupe' kao takav.

2. Grupa, šutnja, grupna psihoterapija

Grupna psihoterapija, prema pravilima Foulkesove grupne analize, predstavlja jednu od najvažnijih psihijatrijskih revolucija u dosadašnjoj istoriji psihijatrije. Porijeklo grupne analize nalazi se u psihoanalizi i sociologiji, odnosno socijalnoj komunikaciji. Foulkes je, u stvari, još jedan važan Siegmund u psihijatriji: Siegmund Henrich Fuchs (1898-1976), njemački Jevrej koji je 1933. prebjegao u Englesku, gdje dobija novo ime Foulkes, i općepoznati nadimak Michael. On je 1939. godine u Londonu, u svojoj čekaonici, u nemogućnosti da individualno primi sve pacijente, postavio stolice u krug i... ostalo je istorija. Toga dana je došao kući i uzbuđeno rekao svojoj supruzi: "danas se u psihijatriji zbio povijesni događaj ali o tome još niko ništa ne zna".

U grupi se redovno događa šutnja. Šutnja može trajati kraće ili duže, minutu, pet minuta,

pola sata, a imaiskusnih grupnih analitičara koji kažu da je šutnja trajala tokom cijele seanse (90 minuta). Isto tako, u velikoj grupi, šutnja je izrazito značajna, indikativna, ima svoje uzroke i često se nakon šutnje 'porode' neki sasvim novi sadržaji i spoznaje, i onda grupna dinamika krene nekim novim i neočekivanim tokom. U maloj grupi svi grupni fenomeni, pa i šutnja, imaju individualni značaj, tj. producirani su iz strahova i frustracija pojedinca koji je član grupe. Naravno da svi ti fenomeni imaju veze sa svim onim što pojedinac jeste, sa njegovom ličnom, porodičnom i kolektivnom istorijom, ali u maloj grupi je u fokusu pojedinac koji se u grupnom procesu mijenja (nabolje), osim što su mu uklonjeni eventualni simptomi neurotskog psihičkog poremećaja. Zbog toga se kaže da se, gledano sa psihodinamskog aspekta, šutnja nesvjesno izjednačava sa ništavilom, strahom od smrti, anihilacijom i ultimativno je povezana s duboko ukorijenjenom tjeskobom. Istovremeno, ona je duboko determinirana, znakovita i može izražavati sve osjećaje: od žalosti, bola, tuge do uzbuđenja, radosti, veselja, zahvalnosti. Ona je istovremno i most i kontejner, ali i štit i svojstveni element svih verbalnih komunikacija. Šutnja na kraju može predstavljati svojevrsni oblik verbalne anoreksije, verbalne konstipacije, verbalne impotencije, kao i verbalne trudnoće.

Šutnja se u načelu javlja pod utjecajem emocija: strah, ljutnja, bijes, žalost, tuga itd. Također, ona se javlja u vrlo velikim grupama: to su države, nacionalne zajednice, plemena i sl. Najčešće se šuti zbog straha, vrlo često zbog užasa, nerijetko zbog stida i mržnje. Šutnja često prethodi konfliktu, ili je njegova posljedica. Tada može trajati danima, ali i godinama. Šutnja u okolini izaziva znatiželju, strah, ljutnju. U velikoj grupi je u fokusu upravo kolektivitet, grupa u kojoj pojedinac egzistira, društvo, narod, transnacionalna grupa...

Svakako, pojam šutnje je u upotrebi kako u teoriji tako i u praksi grupne analize kao psihoterapijskog pravca. U grupnom setingu, u svakodnevnoj praksi, kada u krugu sjedi desetak pacijenata i voditelj, odvija se proces koji ima ozdravljajući učinak. Taj isti učinak, ne nužno terapijski, ali doživljaj 'korektivnog emocionalnog iskustva' (nakon čega pojedinac ima osjećaj da je bolja osoba i da mu je lakše i ljepše živjeti), grupa ima na sve članove. To se događa i u procesu edukacije, kada već iskusni diplomirani psihijatri, psiholozi i drugi profesionalci u oblasti mentalnog zdravlja, uključeni u klinički rad, sjede u grupi prema određenom programu i proživljavaju tzv. 'iskustvenu grupu', tj. rade 'na sebi'. Mala grupa, bilo terapijska ili edukacijska, reprezentira bio-psiho-socijalni, ali i etički i duhovni univerzum.

Velika grupa reprezentira društvo u cjelini i nepogrešivo otkriva sve aktuelne ali i transgeneracijske frustracije, strahove, agresivne fantazme, ljutnju, bijes, osvetničke težnje, zaborav, oprost...

3. Umjesto zaključka

Bosna i Hercegovina sa svim svojim narodima predstavlja jednu veliku grupu. Sada je Hrvatska već članica EU, a Crna Gora, Srbija, Makedonija, pa i Kosovo odmakli su prema toj heterogenoj zajednici država. Bosanskim političarima se poručuje da se moraju dogovoriti, a zapravo je na sceni blokada i nefunkcioniranje pogrešno i nemoguće koncipirane države. Većina bošnjačkih političara, lišeni državotvorne svijesti, ostrašćeni stranačkim interesima i oduševljeni iznenadnim i nezaslužnim pozicijama moći, urođeno, skotomski, nemaju predstavu o opasnosti od uništenja. Većina bošnjačkih političara šuti iz neznanja, gluposti, oholosti i bahatosti. Konačno, svijet šuti. Šutnja Evrope i Svijeta u vezi sa sudbinom Bosne je jednim dijelom vjerovatno produkt iracionalne ksenofobije i straha: od klice nove funkcionalne zajednice na ovom višestruko interesantnom geopolitičkom prostoru, koja bi mogla biti klica novih državnih koncepata, straha od terorizma, od prodora islama... Breivik na psihopatsko-paranoidni način, ubistvom na desetine djece na otoku Utoja u Norveškoj 'upozorava' Evropu da će postati 'Eurabija' i svojim činom želi oživjeti mit o Templarima i spasu kršćanske zapadne civilizacije.

Zaboravljeni građani Bosne i Hercegovine šute o prethodnim 'jadima'. Trenutno se za BiH može reći da ima izrazito slabu državu u kojoj dominiraju partikularističke etnonacionalne politike na osnovu kojih je nemoguće donositi važne odluke za opće dobro (Spahić-Šiljak, 2012). Dakle, u samoj je Bosni, i oko Bosne, šutnja sve glasnija...Šutnja je bosanski brand. Nažalost, BiH predstavlja prostor u kojem nedostaje konsenzus o bitnim istorijskim pitanjima. Kada nema tog konsenzusa, prostor biva ispunjen upravo ovakvom šutnjom, koja predstavlja idealnu podlogu za bujanje emocija i mitova. Tako se razvija i održava začarani krug. Na temelju mržnje, straha, želje za osvetom, stida, krivnje, poniženosti...razvijaju se mitovi koji u "pogodnim" historijskim okolnostima rezultiraju krvavim ratnim pohodima. Ratovi stvaraju nove cikluse mržnje, osvete i dovode do stvaranja – novih starih mitova.

PRIKAZ SLUČAJA

Prije 8 godina primio sam na liječenje u grupu 27-godišnjeg mladića. Djelovao je stidljivo, smušeno, usiljeno se smješkao i svako malo bi pocrvenio. U grupi se predstavio i onda je mjesecima šutio. Članovi grupe su mu to povremeno prebacivali ali on bi se, smješkajući, branio: "...kasnije ću ja...poslije ću ja govoriti, samo vi pričajte...". Grupa je saznala da on studira i, otkako je u grupi, postao je u tome uspješniji, efikasniji. Nakon 3-4 mjeseca njegove uporne šutnje jedna je članica grupe, u dramatičnom razvoju dinamike na toj sesiji, napravila acting-out koji se nije dogodio ni prije ni poslije u mojem 10-godišnjem vođenju grupe: ustala je, prišla tom mladiću, uhvatila ga za ramena i počela drmati iz sve snage vičući – "...ti si mrtav...živi mrtvac u grupi, oživi već jednom, čuješ li, moraš živjeti...". Naravno, do toga dana niko nije znao šta se tom mladiću dogodilo. Ispričao je, u nastavku seanse, nešto što je zaledilo cijelu grupu, pa su nepomično sjedili, sa užasom na licima, skoro 5 minuta nakon isteka vremena za tu seansu. On je u julu 1995. godine, kao sedamnaestogodišnjak, pošao s ocem i hiljadama drugih 'preko šume' iz Srebrenice. U nekom granatiranju došlo je do pometnje i panike i on se razdvojio od oca, kojeg više nikad neće vidjeti. Otac je bio civil i nije bio uključen u odbranu, nije imao ni uniformu ni oružje. Grupa u kojoj je ostao ubrzo je bila opkoljena i zarobljena. Nakon dva dana, u noćnim satima, iz Bratunca su kamionima odveženi negdje, zatim izvođeni po trojica vezani žicom i strijeljani. Kroz njegovo tijelo su prošla tri metka. Kada su kamioni otišli po 'novu turu', čuo je kako ga neko doziva i moli da se pokuša osloboditi i da onda oslobodi njega, jer je taj bio čvrsto vezan, zatrpan tijelima i nikako se nije mogao osloboditi. Mladić je tada bio izrazito mršav, izgledao kao dijete od 12 godina. Nakon što je prikupio malo snage, zaista je uspio izvuci jednu ruku iz žice te se oslobodio i dovukao do tog čovjeka, kojeg je takođe uspio osloboditi. Taj je bio u dobroj snazi te ga je narednih 5 dana i noći praktično nosio. Mladiću su se rane već gnojile i 'ucrvale', imao je groznicu i gubio svijest. Oporavljao se u bolnici 2-3 mjeseca, gdje su ga posjećivale majka i sestre. Nakon par godina pronašli su ga istražitelji Tribunala. Bio je zaštićeni svjedok u Hagu na najvažnijim suđenjima. Bio je i na suđenju Miloševiću koji mu je, u jednom momentu, nekako neformalno, jedva čujno, dobacio da prestane lagati o tom strijeljanju i svemu tome, da se on u stvari igrao očevom puškom pa se upucao...

Od tog momenta mladić je zanijemio, ali bukvalno; nije progovarao danima i služba za svjedoke ga je vratila u Tuzlu. Iz Haga su me kontaktirali telefonom i zamolili da ga uzmem na liječenje. U grupi je proveo 5 godina. Za to vrijeme je završio fakultet, identificirao očeve posmrtno ostatke i još jednom šokirao grupu kada je odlučio da čim dobije diplomu ode u Srebrenicu, da se zaposli. Sada tamo i radi, oženjen je i ima dvoje djece. Dobro se slaže sa Srbima, a od šefa Bošnjaka trpi neku vrstu mobinga. Odupire se insistiranju supruge da odu odatle i žive negdje drugdje.

Literatura:

Andrić I (1924) Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine. Biblioteka Klasici; Zadužbina Petar Kočić Banja Luka – Beograd.

Avdić KY. Bosna u historijskoj perspektivi, Editor:Kamil Y Audich, Beč,1973.

Bašagić SBR. Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. Vlastita naklada, Sarajevo, 1900.

Bojić M (2001) Historija Bosne i Bošnjaka (VII – XX vijek) TDK Šahinpašić – Sarajevo.

Gregurek R (2009) Šutnja između individualnih i socijalnih sinapsi; Govor u šutnji ili govor koji stvara šutnju. Prekrasno je slušati šutnju. Prvi psihoterapijski simpozij Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem Hotel "Tuzla", Tuzla, 25. i 26. septembar/rujan 2009: Šutnja u psihoterapiji i zajednici. Zbornik Simpozija.

Handžić MH (1940) Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana. Islamska dionička štamparija, Sarajevo.

Klain E (2009) Šutnja kao fenomen (od velike grupe do male psihoterapijske grupe). Prvi psihoterapijski simpozij Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem Hotel "Tuzla", Tuzla, 25. i 26. septembar/rujan 2009: Šutnja u psihoterapiji i zajednici. Zbornik Simpozija.

Kulenović M. Takvim 1416-1417. H.G. 1996, Zagreb, str.132-141 U: Hikmet, list za vjersko- teološka i kulturno-istorijska pitanja, period IX br 2(98) Tuzla, 1996.

Mlinarević G, Čaušević J, Gashi A, Hrelja Hasečić DŽ, Fetahagić S (2012) Konteksti BiH i Kosova. U: Propitivanje ženskih feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu (Spahić-Šiljak Z, ur.).

Moro Lj (2009) Šutnja, tišina i njihova jeka u psihoterapiji (analitičkoj psihoterapiji i grupnoj analizi) – fenomenologija i dinamika šutnje u psihoterapiji. Prvi psihoterapijski simpozij Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem Hotel "Tuzla", Tuzla, 25. i 26. septembar/rujan 2009: Šutnja u psihoterapiji i zajednici. Zbornik Simpozija.

Muminović R (2000) Nacionalizam kao negacija Andrićeve umjetnosti. El-Kalem.

Urlić I (2008) Proces u grupi. U: Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija(Klain E,ur) Medicinska naklada: Zagreb.

Silence in a large group in B&H

Abstract

Silence is a ubiquitous phenomenon in human life and occurs in very large groups, such as state, national communities, tribes, etc. Most often people are silent out of fear, horror, as well as out of shame and hate. Silence is often preceding the conflict or represents its consequence; it can last for days and years, leading to curiosity, fear and anger in the surrounding. Bosnia and Herzegovina, its people, represents a large group. Currently, BiH is dominated by particularistic ethno-national politics, on the basis of which it is impossible to make important decisions for the common good, and there is a lack of consensus on important historical issues. The room lacking the consensus is fulfilled with silence. Silence is so typical Bosnian product, characterized with the overflow of emotions and myths. In this way a vicious circle develops and is maintained. On the basis of hate, fear, wish for revenge, shame, guilt, humiliation ... the myths are developing, which under "appropriate" historical circumstances result in a bloody military campaigns. The wars create new cycles of hatred, revenge and lead to creation of the new/old myths.

Keywords: silence, Bosnia and Herzegovina, a large group

Jugend und genozid – Jugend und Tod

Zusammenfassung

Die Jugend schlägt eine Brücke zwischen Kindheit und Erwachsenenalter. Sie geht mit einer Reihe von physischen und psychischen Veränderungen einher, die man im Laufe der Jugend durchlebt. Die Identitätsfindung stellt die zentrale Aufgabe des Jugendalters dar. Aber was geschieht, wenn dieser turbulente Zeitraum geprägt ist von Krieg und Kriegsleid, Nachkriegsunsicherheit und dem Aufwachsen in einer Familie, in der sich Kriegstraumata tief und unauslöschlich eingepägt haben? Wie versöhnt man die gegensätzlichen Gedanken und ambivalenten Gefühle, die eine junge Person in sich spürt, die aber auch Teil der Umgebung sind, in der sie aufwächst? Krieg, Verlust, Tod, Vertreibung, transgenerationale Weitergabe, Hass, Rache, Angst, aber auch Versöhnung, Liebe, der Wunsch nach Kommunikation und einer Beziehung mit dem Anderen und den anderen, damit ein Gleichgewicht in unserer nicht allzu großen, aber turbulenten Region entsteht, in der sich Phasen des Verfalls und des Wiederaufbaus sowohl des Einzelnen als auch der Gesellschaft im Gesamten kontinuierlich abwechseln.

Schlüsselwörter: Krieg, Jugend, Vergebung

Adolescenti i genocid – mladost i smrt

Nermina Kravić

S a ž e t a k

Adolescencija predstavlja most između djetinjstva i odraslog doba i povezana je sa nizom fizičkih i psihičkih promjena kroz koje osoba prolazi na tom putu. Formiranje identiteta predstavlja jedan od ključnih zadataka adolescencije. Ali šta se dešava kada taj burni razvojni period bude suočen sa ratom i ratnim stradanjem te poslijeratnom nesigurnošću i odrastanjem u porodici u kojoj su posljedice ratne traume duboke i neizbrisive, kako pomiriti suprotstavljene pulsije želje za životom i oblaka sjećanja na smrt i stradanje koji su preživjeli članovi porodice prošli tokom rata. Rat, gubitak, smrt, razaranje, transgeneracijski prijenos traume, osjećanja mržnje, osvete, straha, ali i mogućnost oprosta, ljubavi, želje za uspostavljanjem komunikacija i veza sa drugim i drugačijim je put koji prolazi mlada osoba sa ciljem uspostavljanja ravnoteže u samome sebi i u sredini u kojoj živi.

Ključne riječi: rat, adolescencija, suprotstavljena osjećanja

1. Uvod

Adolescencija – mladenaštvo je specifičan životni period koji se razlikuje od djetinjstva s jedne strane, i ranog zrelog doba s druge strane. Mlada osoba izložena je stalnoj borbi vlastitog Ega sa fiziološkim nagonima iz Ida, na jednoj strani, i društvenim obzirima i normama, na drugoj. Ta borba uvijek je praćena osjećanjem nemira, poremećajem u ponašanju i raspoloženju zbog čega ovo životno doba nazivamo razdobljem "bure i oluje". Mladenaštvo je period kada započinje formiranje identiteta. Identitet ličnosti mogli bismo definisati kao osjećanje unutrašnjeg jedinstva; osoba je zadovoljna sobom, svojim osjećanjima, svojim radom, sigurna je i istrajna u svojim opredjeljenjima i saznanjima kuda u životu treba stremiti da bi se postao čovjek za sebe (Erić, 1989). Otkriti ko sam, naći svoj vlastiti mentalni prostor i uspostaviti vlastiti identitet središnji je zadatak adolescencije. Nema područja u životu osobe koja prolazi kroz adolescenciju, a da nije dotaknuto promjenama. *Ne samo da svijet nikad neće biti isti, nego ni ja više nikada neću biti isti.* Međutim jezgra djetinjeg selfa i rani odnos sa drugima na neki su način nepromjenjivi. U

tome i leži najveći izvor napetosti jer ovaj dio nikad ne želi napustiti najranije želje i načine njihovog zadovoljenja, a u adolescenciji je suočen sa promjenama koje su više nego ikad u sukobu sa tim djetinjim svijetom (Rudan, 2004). U pubertetu infantilni nagoni mogu prijetiti da prevladaju nad ovladavanjem stvarnosti u sadašnjosti i prevladavanjem nad odgovarajućim prilagodbama. Zato rani adolescent traži kontrolu nad okolinom, ali i traži od okoline da ga kontroliše (Rudan i sar., 1999). U ponašanju često preovladavaju osjećaj stida, straha ili agresivnosti i lažnog samopouzdanja, te osjećaj krivice koji tokom pravilnog psihološkog sazrijevanja treba da se prevlada i omogući osobi da sa suprotnim polom uspostavi odnos koji se zasniva na toplim emocijama, prijateljstvu, toleranciji i ljubavi. Moralno zrenje koje predstavlja suštinski dio mladenačkog razvoja može biti otežano nestabilnim sistemima vrijednosti odraslih jer mladi dolaze pred dilemu: kako ići u svijet odraslih kada u njemu ne postoje obrasci koji su sasvim pouzdani i istiniti (Pajević, 1999). Adolescenti ponekad traže ventil svom strahu od vlastitih nagonskih pulzija u fizičkoj aktivnosti kao što su sport, agresivno iskaljivanje sile i snage mišića, destruktivnim ponašanjem koje je usmjereno prema okolini, a nekad i prema sebi. Pokušajem samoubistva mladi ljudi kao da žele skrenuti pažnju na sebe, uputiti poziv za pomoć. Uzrok obično leži duboko u njima samima. U potrebi za afirmacijom mladi se čovjek obično suočava sa jednim dijelom svoje ličnosti koju smatra lažnom – to je sve ono što od njega traže roditelji, sredina, što mu je usađeno odgojem, ali što ga ograničava da potpuno iskaže ono što smatra svojom pravom ličnošću. Kada to stanje ne želi prihvatiti, a ne vidi izlaza, može pokušati samoubistvo. Možda zvuči paradoksalno, ali kada se adolescent želi ubiti on i nesvjesno želi uništiti pravu i lažnu, dakle sadašnju ličnost i pronaći mogućnost da stvori novu ličnost koja ne bi bila u procjepu između stvarne i lažne. Adolescent mora prežaliti gubitak i tek onda izvršiti dobru reparaciju premještanjem aspekta roditeljske brige, roditeljskih vrijednosti i zabrana na svoj unutarnji intrapsihički plan te tako "kompenzirati gubitak". Kako bi se odbranio od toga da samom sebi mora priznati vrijednosti koje za njega imaju roditelji i od priznanja svoje ovisnosti prema njima, adolescent često pokazuje izvjesnu pobunu i prijezir prema roditeljskim stavovima, te veću ili manju potrebu za kontrolom objekta. Kontrola je način poricanja ovisnosti, ne priznati ovisnost a prisiliti objekt da ispuni potrebu za njim. Prilikom različitih strašnih događaja u kojima dolazi do brojnih stradanja i gubitaka adolescenti često djeluju kao oni koje takva zbivanja "najmanje diraju", što vjerovatno nije

stvarna istina nego istina koja samo proizilazi iz određenog razvojnog trenutka kada su neke od maničnih odbrana zaposlene u samom razvojnog procesu – "manična reparacija" (Anderson i Darlington, 1989). Manična odbrana i reparacija neophodne su u smislu prevladavanja depresivnosti i procesa daljeg sazrijevanja. Mogućnosti i naponi da se nosi sa traumom razlikuju se u odnosu na razvojnu i iskustvenu zrelost djeteta i u skladu su sa otpornošću roditelja, odraslih koji o njima brinu, braći i sestrama, prijateljima vršnjacima. Unutarnji odgovor uključuje ne samo autonomne ili afektivne reakcije, nego i uznemirujuće attribute simboličkog značenja i psihoseksualne interpretacije. Povezanost specifičnog traumatskog događaja sa specifičnom psihoseksualnom fazom i narcističkim preokupacijama mogu stvoriti intenzivan osjećaj krivnje, srama i utjecati na razvoj super ega (Pynoos i sar, 1995).

2. Ratna trauma

RAT uzrokuje razaranje, smrt i ranjavanje velikog broja ljudi, dešava se od neprijateljske ruke i povlači za sobom osjećanje bespomoćnosti, gubitka povjerenja u druge i osjećaj poniženosti. Mržnja, predrasude i negativna osjećanja javljaju se kao masovne reakcije na ratnu traumu. Ratna trauma udružena je sa "transgeneracijskim prijenosom traume", gdje žrtve izaberu neprežaljenu traumu koju će prenositi na svoju djecu i tako je držati živom za generacije koje dolaze. Te mentalne slike postaju "etnički markeri". Pod stresom i nepovoljnim socijalnim uslovima manjinske razlike postaju smrtonosne, počinje se vidjeti stvarna opasnost u drugome i osobe se ponašaju tako da moraju štititi "granice", što stvara osnovu za novi rat (Volkan, 1997). Utjecaj ratne traume se prenosi s generacije na generaciju kroz historiju. U prijenosu ne učestvuju samo usmena predanja, pisani dokumenti, slike, filmovi... Zavjet šutnje ima moćno rezonirajuće i duboko destruktivno djelovanje na osobu i njeno okruženje. Preživjeli trauma često imaju dojam da nisu dovoljno shvaćeni, izbjegavaju govorenje o teškim iskustvima i gubicima, želeći da poštede okolinu užasa koji su preživjeli. Na taj način stvara se okruženje sa zavjetom šutnje u kojem je prevazilaženje trauma još teže. Masivna trauma oblikuje unutarnju reprezentaciju realnosti u nekoliko generacija, postaje nesvjesni organizacijski princip koji se prenosi od roditelja i biva

internaliziran od njihove djece, stvarajući matriks u kojem se uporedo odvijaju i normalni razvojni konflikti (Danieli, 1985).

3. Krivnja preživjelog

Preživjeli su često suočeni sa sveprisutnim mitom da su aktivno ili pasivno participirali u njihovoj vlastitoj sudbini ponašajući se kao "ovce koje vode u klaonicu". Preživjele ponekad prati sumnja da su vjerovatno uradili nešto nečasno, dok su preživjeli. Takve reakcije uvjeravaju preživjele traume (holokausta, genocida...) da je bolje ćutati o svojim užasnim iskustvima. Ponovnim pričanjem užasa kojima su bili izloženi povrijedili bi i sebe i onoga kome pričaju. Ali, tišina (zavjet šutnje) je duboko destruktivna, djeluje na samu osobu, kao i na njenu porodicu, društvo, zajednicu, te na nacionalnu sposobnost da se integriše trauma. Ne mogu se naći riječi kojima bi se opisao proživljeni užas. Ne mogu se naći riječi kojima bi se započeo konstruktivan dijalog. Jedna od najkonzistentnijih tema tokom dvadesetog vijeka bilo je poricanje psihičke traume (Lifton, 1979). Naročito u područjima smrtonosnih konflikata koji nalaze svoje višegeneracijske korijene u historiji, gdje nerazriješeni sukobi osiguravaju ponovno ponavljanje zločina. Međunarodna dimenzija zavjeta šutnje može se vidjeti po sporosti svjetske zajednice da prizna i djeluje u slučaju užasnih dešavanja kod nas i u svijetu. Izloženost traumi uzrokuje rascjep, moguću regresiju i stanje u kojem se osobe osjećaju kao da su "zapele" na životnom putu – fiksiranost za traumau. Ova fiksiranost može učiniti osobu naročito ranjivom na sljedeće traume koje joj se dešavaju tokom životnog ciklusa.

4. Kompleksnost posljedica višegeneracijskog prenošenja ratne traume

Preživjeli torture holokausta nesposobni da potpuno shvate svoju tragediju, da izraze žalovanje ili bijes, bili su suočeni sa zadatkom da ponovo izgrade svoje živote. Obnavljanje porodice bio je konkretan čin kompenzacije za gubitke, u suprotnosti masovnom uništavanju, poništavao je dehumaniziranost i usamljenost koju su doživjeli. Najzamršenije ispunjenje nade i želje za kontinuitetom i obnavljanjem života bilo je rođenje djeteta, koje je često dobivalo ime po voljenom koji je pogubljen tokom nacističkih progona. Djeci iz

porodica preživjelih holokausta sjećanja roditelja o ratu i izgubljenim članovima porodice prenošena su "u djelićima", verbalno ili neverbalno tako da je prisustvo holokausta u kući stalno prožimalo njihove živote. To je bilo dodatno breme koje je utjecalo na formiranje identiteta i slike selfa kod djece i transgeneracijski prenosilo traumu (Danieli, 1985). U radu sa preživjelima ratne traume i genocida/holokausta mogu se prepoznati četiri osnovna tipa porodica preživjelih:

Porodice žrtve:

- Prožimajuća depresija, briga, nepovjerenje i strah od vanjskog svijeta;
- Simbiotska privrženost porodici;
- Katastrofizacija svakodnevnih promjena;
- Somatizacija - nesvjesno izražavanje hroničnog žalovanja i bijesa;

Porodice borci:

- Potreba da grade i stiču,
- Slabost i samosažaljevanje nisu dozvoljeni;

Zanimile porodice:

- Karakteristika: šutnja i odsustvo emocija
- Roditelji su teško podnosili i radost i žalost
- Djeca ponekad izražavala ljutnju da bi dobili makar i negativnu emociju, što je bolje nego nikakvu

Porodice "koje su uspjele"

- Uspjeh je način da se pobijedi doživljeno zlo (Danielli, 1988).

Psihoanalitička objektna relacija objašnjava mehanizam transgeneracijskog prenošenja traume i daje duboki uvid u patogenezu druge generacije. Osnovni mehanizmi obrane su poricanje, razdvajanje, identifikacija, projekcija i projektivna identifikacija (Hardtmann (1998), Becker i Diaz (1998)). Interakcije između djeteta i traumatiziranog roditelja mogu postati ponavljanje dijade agresor – žrtva iz traumatske prošlosti. Ovi procesi su slični originalnoj viktimizaciji i postizanju viktimizacijskog procesa, čiji oblik prenošenja je sirovi,

neintegrisani afekat koji nikad nije bio procesuiran u generaciji roditelja i posljedično tome, postao je internaliziran u djecu, u nekom drugom vremenu i prostoru.

PRIKAZ SLUČAJA

Sedamnaestogodišnji je mladić primljen na pregled zbog ozbiljnog pokušaja samoubistva vješanjem. Ne živi mu se jer ne može da izdrži pritisak mame i tetke koje ga stalno kontrolišu. Rođen je u Srebrenici 1993. godine. Sa roditeljima i rodbinom boravio je u opkoljenoj Srebrenici tokom rata, a padom Srebrenice 11.7.1995. dječak sa majkom dolazi na slobodnu teritoriju Tuzle. Otac je pokušao "preći preko šume", ali nikada više nije viđen živ. Njegovi su posmrtni ostaci identifikovani 2006. godine. Sahranjen je u memorijalnom centru Potočari. Dječak je jedini preživjeli muški član porodice s majčine i očeve strane. Majka se sa svekrvom vratila nakon rata u mjesto prijeratnog življenja u okolini Srebrenice. O dječaku je uglavnom brinula tetka, kao i mamina majka, koje žive u okolini Tuzle. Tog ljeta je sa prijateljima učestvovao u *Maršu spasa i užasa*, prešao je put kojim su prolazili muškarci Srebrenice - i njegov otac, pri pokušaju da se dokopaju slobodne teritorije. O ocu se u porodici skoro nikada ne govori, dječak ga ne spominje jer se plaši da bi rasplakao mamu, nene, tetku, one ga ne spominju zato što ne žele rastužiti dječaka. Penzija koju primaju nakon očeve smrti jedini je izvor prihoda za porodicu. U priči se koristi uzrečica da trebaju biti zahvalni jer "njih hrane očeve kosti" (introjeksija). Pretjerano zaštitnički stav porodice prema mladiću, otežana separacija, idealizirajuća slika oca, u momentu su djelovale opterećujuće i pridružiti se u smrti ocu bio je pokušaj da se identificira sa njegovim idealiziranim likom, ali i da se prekine pojačana kontrola ženskog dijela porodice i konačno ostvari separaciju i individuaciju.

Da bi se postiglo pomirenje sa samim sobom i s drugima nužno je u ličnosti uspostaviti kapacitet za sadržavanje putem procesa žalovanja. Pomirenje kao terapijski cilj može se dostići samo prethodnim razvojem kulture opraštanja. Time se otvara mogućnost za humaniju budućnost za nas i one koji dolaze (Urlić, Berger, Berman, 2014).

Potencijal ličnosti mladih u poslijeratnom periodu nosi rizične, ali i protektivne faktore za formiranje njihovih ličnosti i pojavu psihičkih tegoba (Kravić, 2013). Roditelji, nastavnici, ljekari i društvo treba da budu svjesni toga; potrebno je potaknuti i podržati pozitivne

potencijale radi prevazilaženja traume, nepovjerenja spram otvaranja dijaloga i bolje budućnosti pojedinca i društva u cjelini.

Literatura:

Anderson R, Dartington A (1989) Facing it Out: Clinical Perspectives on Adolescente Disturbance. London: Duckworth.

Anonymous (2013) Diagnostic and satistical manual of mental disorders. Fifth edition. Washington. American Psychiatry Association: DC.

Becker D, Diaz M (1998) The social process and the transgenerational transmission of trauma in Chile. In:International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma (Danieli Y, Ed.). Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation: New York.

Danieli Y (1985)The treatment and prevention of long-term effects and intergenerational transmission of victimization: A lesson from Holocaust survivors and their children. In:Trauma and its wake (Figley CR, Ed.). Brunner/Mazel: New York.

Danieli Y (1988) The heterogeneity of postwar adaptation in families of Holocaust survivors. In:The psychological perspectives of the holocaust and of its aftermath (Braham RL, Ed.) Columbia University Press: New York.

Danieli Y (1981) Matching interventions to different adaptational styles of survivors. InMassuah: A yearbook on the Holocaust and heroism (Vol. 9). Tel-Aviv.

Erić Lj (1989) Adolescentna psihijatrija. U: Psihijatrija tom II (Kecmanović D, ur.). Medicinska knjiga: Beograd – Zagreb.

Hardtmann G (1998) Children of Nazis: A psychodynamic perspective. In:International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma (Danieli Y, Ed.). Kluwer Academic/ Plenum Publishing Corporation: New York

Kravić N, Pajević I, Hasanović M (2013) Surviving genocide in Srebrenica during the early childhood and adolescent personality. Croat Med J.: Zagreb.

Pajević I (1999) Islamski način života kao faktor psihičke stabilnosti [magistarski rad]. Medicinski fakultet Univerziteta u Tuzli: Tuzla.

Pynoos RS, Steinberg AM, Wraith R (1995) A Developmental model of Childhood Traumatic Stress. U: Developmental Psychopatology (Cicchetti D, Cohen DS, Eds.).Willey: New York.

Rudan V (2004) Normalni adolescentni razvoj. Medix: Zagreb.

Rudan V i sar. (1999) Početna faza psihoanalitičke psihoterapije u ranoj adolescenciji. Psihoterapija:

Urlić I (2014) Žrtva, osveta i kultura oprost. Medicinska naklada: Zagreb.

Volcan V (1997) Bloodlines. Farrar, Straus and Giroux: New York.

Adolescents and Genocide – youth and death

Abstract

Adolescence is the part of life which represents the bridge between childhood and adulthood and it is characterized with numerous physical and psychological changes which young person is going through. Forming of identity is one of the key goals of adolescence. But what if that stormy life period is faced with war terror and disaster, as well as post war insecurity and growing up in family where war wounds are deep and inerasable, how to make a peace between confronted drives and ambivalent feelings which young personality have, which are part of his/her surrounding too? The war, loss, death, destruction, transgenerational trauma transmission, hate, revenge, fear, opposite feelings of forgiveness, love, wish to establish relationship and contacts with others to achieve balance in themselves as well as with the surrounding where they live.

Key words: War, adolescence, forgiveness

Jugend und genozid – Jugend und Tod

Zusammenfassung

Die Jugend schlägt eine Brücke zwischen Kindheit und Erwachsenenalter. Sie geht mit einer Reihe von physischen und psychischen Veränderungen einher, die man im Laufe der Jugend durchlebt. Die Identitätsfindung stellt die zentrale Aufgabe des Jugendalters dar. Aber was geschieht, wenn dieser turbulente Zeitraum geprägt ist von Krieg und Kriegsleid, Nachkriegsunsicherheit und dem Aufwachsen in einer Familie, in der sich Kriegstraumata tief und unauslöschlich eingepägt haben? Wie versöhnt man die gegensätzlichen Gedanken und ambivalenten Gefühle, die eine junge Person in sich spürt, die aber auch Teil der Umgebung sind, in der sie aufwächst? Krieg, Verlust, Tod, Vertreibung, transgenerationale Weitergabe, Hass, Rache, Angst, aber auch Versöhnung, Liebe, der Wunsch nach Kommunikation und einer Beziehung mit dem Anderen und den anderen, damit ein Gleichgewicht in unserer nicht allzu großen, aber turbulenten Region entsteht, in der sich Phasen des Verfalls und des Wiederaufbaus sowohl des Einzelnen als auch der Gesellschaft im Gesamten kontinuierlich abwechseln.

Schlüsselwörter: Krieg, Jugend, Vergebung

Traumatično odrastanje kćeri u patrijarhalnoj kulturi

Edisa Gazetić

S a ž e t a k

U kulturama koje pate od nedostatka dijaloga i suočavanja sa uzrocima određenih konflikata, traumatična iskustva se najčešće umnožavaju i prenose na naredne generacije koje ih kasnije ponovno reproduciraju u svojim odnosima prema drugom. Traumatična iskustva trajno obilježavaju nemoćni subjekt, i sva njegova/njezina kasnija iskustva prožeta su strahom od novog zlostavljanja, ili se sam zlostavljeni subjekt transformira u novog zlostavljača/icu. Naučeni obrasci ponašanja se jednostavno prenose sljedećoj generaciji kćeri ili sinova, umjesto da podliježu analizi i suočavanju sa problematičnim aspektima odgoja i odrastanja. Većina tih zlostavljačkih obrazaca ostavlja trajne posljedice, te one postaju sastavi dio identiteta osoba koje su izložene nasilju. Teorijski se rad oslanja na feminističku teoriju koja propituje ulogu majke u različitim povijesnim razdobljima, kao i njezinu ulogu u djetinjstvu svake osobe. Cilj rada je pokažati da se ukaže na odnos majke prema kćeri, koliko su majke, a i kćeri nevidljive u kulturi i koliko je teško da se njihov odnos gradi izvan patrijarhalnih prepreka. I očevi i majke svoju djecu najčešće kažnjavaju šutnjom, uspijevaju izazvati osjećaj krivnje što mahom oblikuje idenitet kćeri. Odabrani tekstovi za anлізу su oni koji tematiziraju odnose u porodicama u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici.

Ključne riječi: krivnja, šutnja, zlostavljanje, prisila

1. Uvod

Luce Irigaray, francuska feministkinja i teoretičarka, bila je prilično iznenađena kada je u jednoj crkvi nadomak Venecije ugledala ikonu na kojoj su, umjesto majke i sina, bile Marija i njezina majka Ana. Ovakav prizor, kaže ona, iznenađuje i preplavljuje ugodom ženu i njezino tijelo koje ni u religijskom, niti u bilo kojem drugom smislu nije rezervirano samo za jedan rod/spol. Dominantna slika Marije i Isusa od vremena renesanse donekle je utjecala na potiskivanje ženskih veza, ali to nije jedini razlog zašto je veza majke i kćeri zanemarena i komplicirana. Ne možemo zaboraviti da su majke u patrijarhalnim kulturama oduvijek imale poziciju nevidljivog subjekta, te su osjećaj moći i vlasti mogle jedino kompenzirati i nadoknaditi u odgajanju djece. Kako u svojoj knjizi *Ženska psiha* navodi Luara Kipins, majke djecu shvaćaju kao nadomjestke, ona im služe da nadomjeste životna razočarenja, a njih mogu nadzirati i dodatno usavršavati, ili kako kaže Kipins: "Tko od nas u takvoj situaciji ne bi iskoristio priliku izražavanja moći nad djecom koju nigdje drugdje ne dobiva." (Kipins 2009, 66). Iako ne postoji neki model prema kojem bi sve majke u patrijarhalnim kulturama trebale koristiti u odgajanju kćeri, možda kao dobar primjer odnosa majka-kćer može poslužiti istraživanje feminističkih antropologinja. Naime, u pretpatrijarhalno doba odnos majke i kćeri mogao je izgledati sasvim drugačije. Na osnovu istraživanja načina života australijskih domorodačkih plemena, koja su sprovele antropologinje Phyllis Kaberry i Jane Goodale, potpuno se dobija drugačija slika o ulozi žene u pojedinim razdobljima. Naime, u tekstu *Domorotka: viđenja antropologa – muškarca i antropologa – žene*, R. Rohrich, B. Syeks i E. R. Weatherford tvrde da je pojam matrijarhat shvaćen odviše paradigmatki, tj. da se isključivo uspoređuje sa patrijarhalno uređenim zajednicama. Autorice smatraju da istraživanja i mišljenja proistekla iz muške perspektive govore u prilog tradicionalnoj raspodjeli rodnih uloga, te da je pozicija žene unutar ranih zajednica manje-više jednaka onoj danas. O poziciji žena u kontekstu sakupljanja hrane, autorice navode: "...ukoliko su bile prisiljene da tragaju za hranom, bar nisu putovale kao tovarna marva, s bojažljivom poslušnošću i kravljom pomirenošću sa sudbinom. Žene nisu bile u ropskom položaju u odnosu na muževe, mogle su kao i muškarci sakupljati hranu, loviti sitnu divljač; u seksualne odnose stupale su slobodno i prije braka, kao i muškarci, a u slučaju izvanbračne trudnoće otac djeteta bi postao 'socijalni otac.'" (Papić, Sklevicky, 2003, 56). Zanimljivo je da majka ima najvažniju ulogu u sklapanju braka kćeri, odnosno jedino majka ima pravo da razvrgne "bračni ugovor" između svoje kćeri

i njezina muža, dok otac nema takvo pravo. Kada je riječ o majčinstvu, prema Kaberry, ono je sasvim drugačije konstruirano nego u suvremenom dobu, i to tako što se u sakupljačkim društvima majčinstvo posebno poštuje, a žene u ovim zajednicama mogu i da planiraju materinstvo. U patrijarhalno uređenim društvima još uvijek vrijede dvostruke norme kada je riječ o sinovima i kćerima. Kćeri i sinovi ponekad su jednako pogođeni rigidnim pravilima koje im nameću roditelji kao bezrezervni poštovatelji kulturalnih stereotipa, zagorčavajući djeci život kako bi ispoštovali nekog ili nešto što je potpuno nevažno u njihovom životu. U tom se kontekstu posebno ranjivim smatra odnos prema kćerima, a poseban problem u tome je što majke u toj vezi najčešće vježbaju autoritativnu poziciju i osjećaju da ih, ipak, neko mora slušati u životu.

2. Traumatično odrastanje: samo su dječaci slobodni?!

Za južnoslavenski prostor se pretpostavlja da je, od dolaska Slavena na ove prostore, u kontekstu rodnih odnosa organiziran kao aktivno djelovanje muškog roda/spola i ženskog društveno nevidljivog, smještenog u prostor doma, gdje također ne uspijeva ostvariti neku značajnu poziciju. Takav se obrazac nastavio i u osmanskome periodu, kada je u književnosti moguće pratiti kako se ostvaruje moć oca i muškarca, a zanemaruje važnost majke, odnosno žene. Iako pisana književnost osmanskog razdoblja nije tematski usmjerena na rodne odnose, pa samim time ne otkriva vezu majke i kćeri, kako to čini usmena, u kojoj je moguće pratiti ove relacije na svim planovima: majka – kćer – sin; otac – kćer – sin. Usmena književnost upravo u pojedinim slučajevima razotkriva kodove patrijarhalne kulture u kojoj majka sprovodi tradiciju i njezine zakone, bez obzira na to kakve će posljedice imati po, naprimjer, Omera i Merimu u istoimenoj bosanskohercegovačkoj baladi. U kasnijim razdobljima, a posebno kada je riječ o realizmu, razotkrit će se priče "malih ljudi", čije sudbine čine okosnice realističkog prikazivanja propadanja većine tadašnjih aristokratskih ili uglednijih porodica. Sve to će, kasnije, donijeti i priče o porodičnim odnosima kakve imamo u romanu *Posljednji Stipančići* Vjenceslava Novaka, priči *Duga* Dinka Šimunovića ili u Stankovićevom romanu *Nečista krv*, koji je objavljen u doba moderne, ali se tematski bavi realističnim prikazom propadanja Sofkine porodice. Dalje, roman *Ponornica* Skendera Kulenovića, objavljen u doba modernizma, odnosno postmodernizma, tematski se oslanja na

period propadanja begovskih porodica i dolazak austrougarske uprave, a otkriva nam i kakvu je vlast otac ili neki drugi patrijarhalni autoritet imao nad kćerima. U patrijarhalno uređenim društvima još uvijek vrijede dvostruke norme kada je riječ o sinovima i kćerima. S tim da se kćeri, s obzirom na to da ih patrijarhalna kultura predodređuje na trpljnje i poslušnost, uvijek suočavaju sa činjenicom da drugi odlučuju o njihovu životu. Roditelji za njih biraju buduće muževe, mjesta življenja ili su jednostavno neka vrsta supervizora njihovih života. Jedan od tekstova koji upravo govori o tome kako su roditelji i njihovo robovanje stereotipima uzrokovali smrt njihove kćeri, je kratka priča hrvatskog pisca Dinka Šimunovića, *Duga* s početka 20. stoljeća. Iako su pravila danas labavija, *Duga* se može shvatiti kao paradigma odrastanja u patrijarhalnim kulturama, u kojima su samo dječaci slobodni. Stereotipi prema kojima žive djevojčice i dječaci u konzervativnim sredinama su jednostavna pravila od kojih, posebno, majke ne odstupaju: dajući svako večer napitak od trava, majka Srni objašnjava da mora ostati tanka i vitka, a dječaci trebaju biti jaki i snažni, zbog toga mogu "žderati" koliko hoće, kaže Srnina majka, ali ona ne može, jer nije dječak. Unatoč rigidnim pravilima, Srna koristi svaku priliku da osjeti slobodu na koju pravo imaju samo dječaci, zato njezina pjesma odjekuje u malom mjestu, ali i naglo utihne čim se pojave silnici njezina djetinjstva. Strogi arbitri paze na svaki njezin korak: Srna, pazi da na tebe ne pada sunce, pazi da ne trčiš, pazi da ne padneš s prozora itd. Srnino djetinjstvo obilježeno je strogim roditeljskim nadzorom, što se poklapa sa mišljenjem Laure Kippins da je majka (u ovom slučaju i otac) prvi silnik našeg djetinjstva. Kako bi razriješila problem, Srna će pokušati postati dječak tako što će proći ispod duge, koja u narodnim vjerovanjima znači promjenu spola. Djevojčica dugu shvaća kao jedini način da se oslobodi tereta bivanja nepoželjnim rodom/spolom, a ako postane dječak moći će živjeti bez svakodnevnih izjava koje još uvijek nije dobro razumjela: "No kad se jednoć zadihana povratila k roditeljima, čula je udovicu da im govori: "Grehota što vam nije sin!" (Šimunović, 1996, 26). Biti sin znači imati sve privilegije, a najvažnija od njih je sloboda o kojoj i Srna, ali i Lucija u Novakovom romanu *Posljednji Stipančići* samo mogu sanjati. Koliko je djetinjstvo djevojčice Srne obilježeno strogim zabranama, tako je kćer Lucija, u romanu Vjenceslava Novaka *Posljednji Stipančići*, prikazana kao nevažna i bezvrijedna. Lucija je žrtva kulturalnih stereotipa koji se ogledaju u očevoj manijačkoj želji da sinu omogući obrazovanje, dok njoj zapravo nije namijenio nikakvu sudbinu, jer je izostao njegov trud čak i u razmišljanju da je za nju najbolje rješenje udaja. Ovaj roman možda

otkriva jednu od najtegbnijih veza majke i kćeri, gdje majka, također, nevidljiva i ponižena unutar doma, kćeri koja propada, šalje pisma lažnog mladića koji će uskoro doći, zaprositi je i tako ispuniti jedino što Lucija u takvim okolnostima i može, a to je da se uda. Kada razotkrije majku, njezina smrt je spasenje pred patnjom koju je iskusila. Inače, južnoslavenska književnost prepuna je nesretnih kćeri, ali i sinova, koje su majke (ali i očevi) voljeli na način na koji su njihovi roditelji voljeli njih. Kada se analiziraju odnosi roditelja prema djeci u pojedinim tekstovima, stiže se dojam da je kultura te odnose uobličila tako da su najveći neprijatelji djeci bili upravo roditelji, a tom odnosu najviše doprinose majke koje su svojom šutnjom često izazivale najveće tragedije. Žene nesvjesno usvajaju ovakve obrasce mišljenja i na taj način podržavaju dominaciju i slobodu samo jednog roda, dajući time patrijarhalnim autoritetima da i dalje tvrde da se ženska zavist na muškoj slobodi i dalje tumači kao zavist spram falusa. Falocentrične kulture odgojile su generacije žena koje u muškoj dominaciji ne vide ništa problematično, naprotiv one upravo podržavaju obrasce koji samo jednom rodu omogućavaju da upravlja svijetom. Zbog toga su neki koncepti upravo tako i konstruirani: žene diljem svijeta poštuju tradiciju radeći protiv sebe kako bi udovoljile drugima. Tako podržavaju patrocentričnu kulturu, umjesto da su subverzivne spram nje.

3. Šutnja (kao nemoć) i smrt (kao otpor patrijarhalnom autoritetu)

U monološkim kulturama šutnja se koristi kao jedan od najlakših oblika kažnjavanja nemoćnog subjekta i istovremno je jedan od najboljih instrumenata za izazivanje krivnje, koja opet označava sigurnu pobjedu onog ko se njome koristi. Nemoćni subjekt će u takvim situacijama učiniti sve, bez obzira na vlastite principe i odluke koje su imali/le na umu prije nego se suoče sa odlukom patrijarhalnog autoriteta. Kćeri su u svakom slučaju uvijek izloženije takvim oblicima zlostavljanja, pa će osjećaj krivnje i neke vrste duga prema roditeljima prije određivati njihovu sudbinu, nego sloboda izbora. Borisav Stanković u romanu Nečista krv u propadanju glavne junakinje Sofke prikazuje jedan od načina na koji se udaja kćeri u patrijarhalnim zajednicama koristila kao način da porodica preživi materijalnu propast. Scena u kojoj efendi Mita pokazuje kćeri unutrašnjost mintane pobuđuje osjećaj Sofkine dužnosti (ali i neke vrste krivnje) prema ocu i porodici, koju će od bijede spasiti njezina udaja za dvanaestogodišnjeg dječaka Tonču. Šutnja je ne samo jedan od najboljih

načina kažnjavanja, već i instrument da se zauzme neutralna pozicija, kao što to čini majka u bosanskohercegovačkoj baladi *U srid šehera, u srid Banja Luke*. Patrijarhalni autoritet je ovdje prikazan u liku brata Omera koji sestri Bisernazi zabranjuje da viđa mladića kojeg on ne odobrava. U trenutku kada je lažno optužena da je prekršila bratovu zabranu, odnosno da šalje poklone mladiću u kojeg je zaljubljena, kćer moli majku da joj pomogne. Međutim, kako je muški autoritet neprikosnoven u patrijarhalnoj kulturi, a zatim i trenutak u kojem se majka obraća Bogu važniji od ljubavnih jada njezine kćeri, Bisernaza shvaća da se majka ne želi miješati u konflikt, te jedini izlaz nalazi u smrti, odnosno baca se u rijeku Vrbas. Nekako je u baladi sve posloženo da je važnije od života kćeri: majci je važnije šta njezin sin misli i odlučuje; molitva Bogu se ne prekida u trenutku kada se odlučuje o životu i smrti; bratu je važno samo to da neko ne ispunjava njegovu zabranu, a razgovor i analizu problema shvatio bi kao izdaju i srozavanje njega kao autoriteta. Međutim, majčina šutnja je presudna i najveća je kazna kćeri koja očekuje zaštitu i razumijevanje. Majke su svojom šutnjom postajale neka vrsta saučesnica u tragičnim stradavanjima kćeri (i sinova), a da to možda same i nisu htjele. Smrt je u takvim okolnostima rješenje, a ne kazna, jedina alternativa i otpor spram odluka dominantnog patrijarhalnog subjekta. Samoubistvo Fate Avdagine, u Andrićevom djelu *Na Drini ćuprija*, možemo čitati i kao konačno suprotstavljanje zlostavljačkoj kulturi i njezinim mehanizmima gušenja ženskih glasova. No, nikako se u tome ne može čitati sloboda, jer ona ima sasvim drugo značenje. I možda se u primjeru Fate Avdagine upravo pokazuje sva poraznost kulture u kojoj vladaju zabrane, a ne sloboda izbora. Izabrati samoubistvo govori koliko je besmislena svaka druga vrsta suprotstavljanja očevoj volji. Lišene bilo kakvog prava na izbor, kćeri su i u romanima *Bez nade*, *Zelena busenja*, *Posljednji Stipančići*, te priči *Duga*, ali i u usmenim tekstovima *Hasanaginica*, *Smrt Omera* i *Merime* najčešće ostajale bez ikakvih drugih mogućnosti, osim smrti, ili življenja bez ikakve nade u budućnost. O njihovoj sudbini odlučivali su drugi, davali su ih bez njihova pristanka, u njihovoj udaji vidjeli su vlastite interese koji nisu imali nikakve veze sa nečijom srećom ili patnjom. Za sve kulture nekada je ugovaranje brakova bila sasvim uobičajena pojava koja će moderniziranjem iščeznuti iz većine društvenih zajednica, a danas je prisutna u nerazvijenim i vrlo konzervativnim društvima. Bosanskohercegovačka društvena zajednica također je prošla kroz ovo razdoblje, s tim da se retradicionalizacijom u posljednja dva desetljeća ponovno uvodi ovakva praksa u nekim religijskim zajednicama. Patrijarhat djeluje

tako da uvijek uspijeva mobilizirati čuvare tradicije, bez obzira na to kakve će traume trpjeti oni koji su žrtve tih obrazaca. Roman *Ponornica* Skendera Kulenovića govori o smjeni imeprijia na bosanskohercegovačkom prostoru, ali otkriva i niz nesretnih ženskih sudbina. Ovo je roman u kojem se djevojke daju, njihovim se životima trguje zbog mogućnosti koje porodica dobija njihovom udajom. Već na početku romana Senija piše glavnom junaku Muhamedu da hoće da je daju za Smailbega, ubicu i gotovo seksualnog manijaka. No, jedno treba shvatiti: žene su najveći neprijatelji ženama i velike prijateljice tradiciji: naime, tradicija propisuje da žene širom svijeta žude za udajom i porodicom, a vjera da je to ispunjenje svih snova prisutna je kod većine žena. Kako nemaju nikakvu priliku da postignu nešto drugo u životu, udaja i izostajanje ovog događaja često su jednako traumatični; samo što se trpljenje u braku smatra normalnim i to je nešto što većina žena prolazi, pa se oko toga niko posebno ne uzrujava. Izreka sijedim kosama je daje postaje noćna mora Memnunina, druge nesretne djevojke iz Kulenovićeve romana. Starije žene se brinu da se kod mlađih djevojka još od najranijeg djetinjstva bude ideali o udaji za savršenog mladića, a kada dođe vrijeme za ispunjavanje tih snova same će sudjelovati u trgovini. Seniju dolaze prositi izaslanice budućeg mlodoženje i njihov je zadatak da privole mladu ženu na pristanak i udaju baš za onog čiju stranu predstavljaju. Nije nikakvo čudo da između različitih ženskih tabora plane i koja iskra, sve u svrhu zaštite muškarca kojem trebaju osigurati buduću suprugu. Nevažno je pri tome predstavljaju li zlostavljača, seksualnog manijaka, ubojicu ili nekog pristojnog mladića. Iako su pobune ženskog subjekta prisutne, one se na izuzetno težak način suprotstavljaju patrijarhalnim autoritetima i najčešće moraju ispuniti njihove zahtjeve. Iako je udaja gotovo obaveza, ona ne mora uvijek da se desi, kao što je to slučaj sa Senijom, koja je mogla relativno utjecati na svoju sudbinu. No, upravo zato što ne pristaje da se uda za ponuđene prosce, završava na bečkoj psihijatrijskoj klinici, daleko od podozrivih očiju neke bosanske zabiti. Kako djevojke nisu u stanju pronaći smisao života izvan zadanih normi, a teško im se mogu suprotstaviti, razumljivo je zašto se ne mogu nositi sa stvarnošću kao tzv. usidjelica. Suprotstavljanje u pravom smislu riječi nije bilo moguće. Jedino se u romanu *Ponornica* Arifina samovoljna udaja može donekle shvatiti kao otpor tradiciji. U radikalnijim kulturama takve pobune su gotovo nemoguće, jer se ponekad sama čast muškog autoriteta mjeri spram poslušnosti kćeri.

4. Materoubistvo - konačno suprotstavljanje

Vrhunac zlostavljanja kćeri u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici prikazuje nam hrvatska spisateljica Slavenka Drakulić u romanu *Optužena*. Roman u potpunosti potvrđuje pretpostavke o generacijskom prenošenju zlostavljačkih obrazaca jer se upravo u romanu prikazuju tri generacije žena i priča o zlostavljanju ispričana iz perspektive žrtve. Riječ je o djevojčici koja je neželjeno dijete i do svoje dvadesete godine trpi fizičko i psihičko zlostavljanje. Tekst upravo potvrđuje mišljenje Laure Kippins o tome da se djeca u nekim situacijama zaista doživljavaju kao neka vrsta dodatka. Prva od zlostavljačica u romanu je baka, od koje su roditelji očekivali da završi medicinski fakultet i bude uzorita liječnica. Unatoč njihovim očekivanjima, ona upisuje studij biologije i već potkraj studija dobiva djevojčicu, užasno razočara svoje roditelje koji joj ne opraštaju što je iznevjerila njihova očekivanja. Roman ne govori kakve je traume baka doživjela odrastajući u domu sa izrazito strogim i patrijarhalnim roditeljima, ali na osnovu njezina ponašanja prema kćeri koju nije željela, već je ona plod slučaja, može se naslutiti njezina frustriranost i nezadovoljstvo, ali i obrasci prema kojima je odgajana. Kćer čini sve da se suprotstavi roditeljima i njihovu strogu nadzoru; oblači izrazito kratke suknje, ostaje do kasno u gradu i nalazi mladića čiji se buntovnički izgled pankera nikako ne sviđa roditeljima. I od nje su roditelji očekivali da učini onako kako su oni mislili da je najbolje za nju, ali i kćer će učiniti isto. Već na maturalsnoj zabavi u stomaku je djevojčica koju će svi kriviti za sve, za propuštene poslovne prilike, za neostvarena putovanja, za male stanove, za promašenu ljubav... Posljednja generacija kćeri je trebala drugačije, kao i svaka prije nje, ali i ona, kao majka prije dvadeset godina, nalazi mladića i prije nego završi gimnaziju u njenoj utrobi počela je rasti djevojčica koju će, za razliku od nje, neko voljeti. Svaka od njih birala je mladiće u kojima su nalazile dašak slobode u koju su se zaljubljuivale ili od kojih su dobivale više pažnje za jednu večer nego što su dobile za cijeli život. Roman otkriva i niz nerazriješenih narcisoidnih obrazaca, a temeljni problem svih njih je frustrirana čežnja za ljubavlju i pažnjom (Holmes, 2003). Naime, svi likovi prenose svoje nerazriješene komplekse iz generacije u generaciju, počevši od bake, preko majke do kćeri, tj. optužene koja će svoje frustracije konstantno prenositi na lutku u djetinjstvu, a onda će sebe uhvatiti kako u ponašanju prema svojoj kćeri počinje ličiti na svoju majku. I tu se narcističke rane prestaju liječiti metodama zlostavljanja nemoćnog subjekta i postaju osviještene zarad slobode i sreće vlastite kćeri, zbog koje je *Optužena* i počinila zločin.

Osnovna razlika između nekoliko naraštaja žena, od bake do unuke (ili još dalje) je u tome što se posljednja među njima grčevito bori da naučene obrasce ponašanja, odnosno zlostavljanja dalje ne primjenjuje nad svojim kćerima, pa makar taj korak razlike bio i pucanj u vlastitu majku. U suštini, to je ono što je glavna junakinja romana mogla smatrati jedinim otporom spram sustavnog zlostavljanja koje su nad njom sprovodile baka i majka. Ubiti majku znači prekinuti sa šutnjom, sa naslijeđivanjem bijesa prema kćerima, ubiti simboliku zatvora koju ona predstavlja, konačno prekinuti taj začarani lanac usmenog prenošenja vaspitačkih metoda. U trenutku kada je majka mrtva, glavnu junakinju preplavljuje osjećaj krivnje, žaljenja i ljubavi prema majci. Tako ovaj trenutak i postaje prototipom veze između majke i kćeri: krivnja je temeljni osjećaj u njihovu odnosu od samog početka; u toj vezi gotovo je nemoguće bilo što promijeniti poslije godina zlostavljanja, čak ni onda kada je igra konačno dovršena. Zato što više nije u stanju pokazati nikakve osjećaje jer je majka inzistirala da se istina, emocije moraju kontrolirati, ali i zbog toga što je ubistvom zaštitila svoje dijete od "mraka, podruma, mrtve mačke, udaraca štapom, kuhanog kestenja, krvi iz razderane kože", optužena se ne želi braniti na sudu.

5. Zaključak

U jednom od svojih razmatranja o majčinstvu Julija Kristeva navodi kako nam je neophodan novi diskurs majčinstva, novo promišljanje o tom pojmu i uspostave novih vrijednosti koje se neće temeljiti na odnosu subjekt - objekt. Ovome svakako treba dodati i to da majčinstvo u nekim kulturama, kakvim ga i mi poznajemo, nije dovoljno preispitano, pa i danas, u vrijeme kada su se neke kulture poprilično udaljile od patrijarhalnog modela promišljanja, vrijede neke zapovijedi koje su kćeri naučile od majki. Zbog toga što pojam majčinstva nije dovoljno istražen, čini se da mu treba pridodati još jedan osvrt u obliku materinskih zapovijedi, poput onih koje je Bog čovječanstvu nekoć prenio preko Mojsija i koje treba slijepo slijediti, bez obzira na posljedice i sreću svakog pojedinca. Čini se da je i Bog govorio ljudima za njihovo dobro, ne misleći pri tome što je stvarno za njih dobro, tako i majke djeci, posebice kćerima, često govore za njihovo dobro. Autoriteti nikada nisu u stanju u takvim situacijama biti objektivni, niti se postaviti u poziciju nemoćnog subjekta. Nekad su majčine riječi duboko urezane u sjećanje, pa ih naredne generacije majki (nesvjesno)

investiraju u kasniji odgoj kćeri. Većina tekstova na južnoslavenskom prostoru koji se tematski dotiču pozicije ženskoga roda govore nam koliko je teško izboriti se za vidljivost drugog i drugačijeg u kulturi u kojoj je muško herojstvo precijenjeno. Većinom je riječ o tome da svi vrlo rano nauče da se u takvim zajednicama prije svega moraju poštivati zakoni patrijarhalnog autoriteta, te se veza majke i kćeri gotovo nikada ne ostvaruje u smislu čvršćeg povezivanja i međusobnog razumijevanja, već sve ostaje na nivou sprovođenja patrijarhalnih zabrana. Zbog toga su, kako kaže Luce Irigaray, "patrijarhalne tradicije izbrisale tragove genealogije majke - kćeri. Danas većina znanstvenika tvrdi, najčešće iskreno vjerujući u to, da nikad nije ni postojalo, i da je tek plod ženske ili feminističke mašte." (Irigaray, 1999, 14). Iako nam kultura u kojoj živimo ne nudi mnogo u smislu razrješavanja konfiktata i suočavanje sa uzrocima pojedinih trauma, kada je riječ o vezi majke i kćeri, također smo uskraćeni za neku magičnu formulu. Slobodoumnost se ne postiže preko noći, to je proces u kojem bismo morali sudjelovati svi, ne samo kako bi poboljšali međusobne veze, već i cjelokupnu društvenu zajednicu oslobodile robovanja besmislenim stereotipima. Nove generacije majki morale bi same uspostavljati bolju komunikaciju sa kćerima (jer je očito da se društvo neće lako promijeniti ma koliko se pojedinci trudili), a to znači da će kćeri odgajati nove slobodnije generacije i kćeri i sinova. U nekim društvima žene su brojčano u većini u odnosu na muškarce, ali još uvijek žive i podržavaju kulture koje favoriziraju mušku dominaciju. U tom smislu je i organizirana veza između majke i kćeri. Sve dok žene ne osjete želju za mijenjanjem modela u kojem uvijek jedan subjekt dominira nad drugim, i dalje ćemo uglavnom imati traumatizirane kćeri, isfrustrirane majke i dominantne muškarca.

Literatura:

Hirsi A A (2007) Nevjernica. Naklada Ljevak: Zagreb.

Drakulić S (2012) Optužena. VBZ: Zagreb.

Holmes J (2003) Narcizam. Naklada Jesenski i Turk: Zagreb.

Kipins L (2009) Ženska psiha. Algoritam: Zagreb.

Kristeva J (2010) Neverovatna potreba da verujemo. Biblioteka Književne nauke, kultura i umetnost: Beograd.

Kulenović S (1983) Ponornica. Budućnost: Novi Sad.

Luce I (1999) Ja ti, mi. Ženska infoteka: Zagreb.

M.Young R (2006) Edipov kompleks. Naklada Jesenski i Turk: Zagreb.

- Maglajlić M (1997) Antologija bošnjačke usmene lirike. Alef: Sarajevo.
- Novak V (1978) Posljednji Stipančići. Veselin Masleša: Sarajevo.
- Papić Ž, Sklevicky L (2003) Antropologija žene. Biblioteka XX vek: Beograd.
- Stanković B (1962) Nečista krv. Branko Đonović: Beograd.
- Šimunović D (1996) Duga. Nakladni zavod Matice hrvatske: Zagreb.
- Vađunec I (2009) Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima. Pro tempore; (online) 6-7: 48-70. http://www.ffzg.unizg.hr/isha-zg/doc/pro_tempore/Pro_tempore_6-7_2009.pdf, pristupljeno 10.08.2014.

Traumatic upbringing of daughters in patriarchal culture

Abstract

In cultures that suffer from a lack of dialogue and addressing the roots of certain conflicts, traumatic experiences are commonly multiplied and transmitted to the next generation. The traumatic experiences permanently mark a powerless entity and all his/her subsequent experiences imbued with the fear of the abuse or abused subject is transformed into a new abuser. Learned behavior patterns are easily transferred to the next generation daughters or sons, instead of analysis and dealing with problematic aspects of upbringing. Most effects of these abusive patterns are forming a part of identity of people exposed to violence. The theoretical work draws on feminist theory which examines the role of mothers in different historical periods, as well as their role in the childhood of every person. The aim of this paper is to point out the relationship between mothers and daughters, and their invisibility in patriarchal culture. Fathers and mothers usually punished their children by silence, causing a feeling of guilt, which represents some of mainly forms of daughters' identity. Selected texts for analysis are those that deal with family relationships in South Slavic communities.

Keywords: guilt, silence, abuse, coercion

Traumatisierte Heranwachsende in einer konservativen Kultur

Zusammenfassung

In Kulturen, in denen Dialog und die Auseinandersetzung mit Konfliktursachen unzureichend stattfinden, verstärken sich traumatische Erfahrungen meist und werden auf die nächsten Generationen übertragen, die diese später in ihren Beziehungen mit den anderen erneut reproduzieren. Traumatische Erlebnisse hinterlassen beim machtlosen Subjekt dauerhaft Spuren. Alle späteren Erfahrungen sind durchdrungen von der Angst eines erneuten Traumas. Opfer können jedoch auch selbst zu Tätern werden. Die transgenerationale Weitergabe von Traumata wird in konservativen Kulturen oft vernachlässigt und Missbrauchsmuster prägen finden Einzug in die Identität derer, die dem Missbrauch ausgesetzt sind. Ziel der Arbeit ist es, die Beziehung der Eltern, insbesondere der Mütter, zu ihren Töchtern während unterschiedlicher geschichtlicher Episoden zu beleuchten, wobei literarische Texte aus dem südslawischen Raum und aus dieser Zeit als Grundlage herangezogen werden.

Schlüsselwörter: Schuld, Schweigen, Missbrauch, Zwang

Skulpture zaboravljenih sjećanja

Adis Fejzić

S a ž e t a k

Polazeći od de Bottonovog i Armstrongovog definisanja umjetnosti kao terapije naglašavam važnost fenomena sjećanja kao jedne od osnovnih funkcija (i sadržaja) umjetnosti uopće. (Re)definišem opće i posebno mjesto koje umjetnost može (i treba) imati, ali sa akcentom na komemorativnu skulpturu (tzv. spomenike u Bosni i Hercegovini i ex-jugoslovenskom prostoru). U fokusu su umjetnost stećaka, spomenici NOR-u i spomenici posvećeni ratu u Bosni i Hercegovini iz 90-tih. Stećke i spomenike NOR-u povezuje zajednička pripadnost pluralističkim i humanističkim duhovnostima iz kojih su "rođeni", s razlikom što su ovi drugi produkt deklarativno ateističkog diskursa. Skoro uništeni princip zajedničkog multidimenzionalnog identiteta i života na južnoslovenskom tlu razumijevam kao krunski bosanskohercegovački kvalitet ali i kao zaboravljeno sjećanje. Autentični multidimenzionalni bosanskohercegovački duh, umjesto glavni BiH izvozni produkt, (p)ostaje ideja koju Europska Unija licemjerno falsificira i "prepakovanu" i recikliranu prodaje današnjoj traumatiziranoj Bosni i Hercegovini. U istom teorijskom okviru, pod imenom A(dis)kontinuitet i(li) uskrснуće umjetnosti stećka, prezentiram neke od mojih vlastitih skulptura koje su osmišljene (zaboravljenim) sjećanjem a rezultat su mog dosadašnjeg doktorskog istraživanja umjetnosti stećka. Ovu ugaslu tradiciju i njen petostoljetni diskontinuitet pretvaram u A(dis)Kontinuitet i oživljavam je kao vlastitu umjetničku kreaciju i metaforu. Paralelu kompleksnom formatu i značenju stećka nalazim u bosanskohercegovačkom multidimenzionalnom identitetu koji je gotovo pa pseudonim kozmopolitizmu.

Ključne riječi: skulptura, sjećanje, Bosna i Hercegovina

1. Uvod

Moderni svijet razumijeva umjetnost (ili bar ostavlja taj dojam) kao nešto prilično vrijedno, dragocjeno i blisko smislu života. Ovo potvrđuje i velika materijalna, spiritualna i emocionalna pažnja posvećena najrazličitijim formama umjetnosti. Međutim, uprkos svemu, susret sa umjetnošću općenito nerijetko rezultira suprotno očekivanom i izostaje

iluminirajuće/transformirajuće iskustvo, a pri tome neuspjeh najčešće pripisujemo nedostatku vlastitog znanja i(li) osjetilnih kapaciteta za umjetnost. Alain de Botton uzroke ovom problemu nalazi rjeđe na individualnoj a češće na sistemskoj ravni, na kojoj se javnosti generalno predstavlja umjetnost i umjetnički establišment. (Botton i Armstrong, 2013) Od početka "modernih vremena", sa kompleksnim procesima liberalizacije i personalizacije umjetničkog izraza, u kontekstu "lartpurlartizma", gubi se jasna duhovna i oplemenjujuća funkcija umjetnosti. Postaje sve teže odgovoriti na pitanje šta je umjetnost i šta je njen smisao. L'art pour l'art (umjetnost radi umjetnosti) možda i jeste "stvarni poetski dignitet i snaga" koja rađa djelo "kakvog, pod suncem, niti je bilo niti će biti ..." (Poe, 1850, 1). Ali "lartpurlartizam" takodjer lišava umjetnost konkretne svrhe čime umjetnost dobija na misterioznosti ali u moralnom i didaktičkom smislu (p)ostaje obesmišljena. Njena važnost tada više nije istinska, nego pretpostavljena/zamišljena. S druge strane, umjetnost pri "nasilnom" osmišljavanju "stvarnog" smisla, gotovo neizbježno gubi svoju auru. (Benjamin, 1968) Mišljenja sam da umjetnost treba istovremeno biti i "lartpurlartistična" (ali) i korisna, funkcionalna. Ako je to paradoks, tim prije je ovako postavljen zadatak primjereniji umjetnosti i ljudskom biću. Umjetnost, kao i čovjek, održava vitalnost i potentnost stalnim sučeljavanjem sa problemima. Samo uloženi napor i unutrašnja borba može unaprijediti čovjekov unutrašnji svijet i inicirati promjene u njegovoj okolini. (Ouspensky, 1987) De Botton i Armstrong svoj pristup umjetnosti (kao terapiji) temelje na jednostavnoj pretpostavci da je umjetnost svrsishodna alatka. Kao i svaka druga alatka, i umjetnost, u tom smislu, proširuje čovjekove kapacitete preko granica prirodom mu danih sposobnosti. (Botton i Armstrong, 2013) U ovome vidim potencijal kojeg razna sjećanja i spomenici (u različitim diskursima) mogu imati i u (raz)gradnji Bosne i Hercegovine.

"Čovjek ne uči sa i kroz iskustvo (kao takvo) nego svojim kapacitetima da ga (uopće) iskusi."

Buddha

Kultiviranje sjećanja može samo koristiti našem društvu, ali primarno nam treba kao proširenje kapaciteta kojima procesuiramo nagomilana i kompleksna iskustva prošlosti.

2. Skulpture zaboravljenih sjećanja

2.1. Spomenici NOR-a

Spomenici NOR-a su svjesno kreirana kulturno umjetnička vrijednost Južnih Slovena. Oko 15.000 takvih spomenika postavljeno je širom ex-jugoslovenskog prostora, od kojih su neki srušeni ili oštećeni nakon raspada SFRJ 90-tih godina prošloga vijeka. Veliki broj njih predstavlja izvanredne monumentalne skulpture, čije forme u varijacijama počivaju na organskim i geometrijskim oblicima. Nekada cijenjeni iz ideoloških i estetskih razloga, ovi spomenici su danas uglavnom odbačeni, nepoznati i bez dubokog humanističkog simbolizma. (Kempnaers, 2014) Njihova fizička monumentalnost glorificirala je monumentalnost herojske borbe i duh bratstva i jedinstva. A danas su, uprkos veličini, "bratski i jedinstveno" zaboravljeni i više nikome i ničemu istinski ne pripadaju. U takvim uslovima ljepota spomenika NOR-a dobija dimenziju tajnovitosti, ali i funkciju "čiste skulpture" zaboravljenog sjećanja (baš kao i stećci). Kontinuirano propadanje spomenika NOR-a i dosljedna nebriga je namjerna i planirana. Ovo se mora eufemističnije reći! Međutim, glavne razloge objašnjavam retrogradnim etnonacionalističkim stranputicama bivših jugoslavenskih država koje su uglavnom u otvorenom sukobu sa etičkim vrijednostima (i u sekularnom i u religioznom smislu). Sa platforme današnjeg (re)teiziranog i "demokratskog" društva, spomenicima NOR-a se zamjera da su nastali kao produkt ateističke ideologije i jednoulja. Što ih (ne)pravedno diskvalificira da dobiju kompleksniji humanističko-povijesni tretman kakav zaslužuju u javnom, akademskom, i čak i religijskom diskursu. Mislim da "ključni" problem našeg društva odavno više nije u nametnutom teizmu ili ateizmu, u tvrdnji postojanja ili nepostojanja Boga, već u nedostatku etičkih vrijednosti. I među deklariranim teistima i ateistima nalazimo i etične i neetične pojedince i pojave. Spomenici NOR-a su, čini se, osuđeni na propast ne samo zato (kako se ponekad objašnjava) što ih je porodilo "izmišljeni" i "bezbožni" svjetonazor, nego zato što predstavljaju još svježije sjećanje na dignitet jednog istorijskog

optimuma, zenita kojeg su Južni Slaveni dostigli i kojeg su se odrekli i izgubili ga u maniru nezadovoljnog a objesnog čovjeka, koji za jednu noć propije cijelu platu i ujutro postane još nesretniji. Iako me globalna stvarnost svakodnevno demantira, mišljenja sam da je debata između teista i ateista koja se odnosi na spomenike NOR-a potpuno neutemeljena. Od najboljih i najvrjednijih sa obje suprotstavljene strane možemo nešto naučiti, u svoju i opću korist. De Botton u knjizi *Religija za ateiste* sugerira koncept unutar kojeg se vrijedna civilizacijska dostignuća, tradicionalno ugrađena u religiju, mogu pretočiti u sekularnu praksu i tako unaprijediti ljudski život općenito. (Botton, 2012). Ja bih dodao da može i obratno. Ovakav pristup čovjeku i njegovom postojanju neovisan je o (ne)postojanju vjere u Boga. Deklarativno pozivanje na Boga ne stavlja nas automatski uz njegov bok. Argumente za ovo imamo u skorašnjoj BiH povijesti i ne moramo ići dalje od nje. Duhovni rast i razvoj može se ostvariti na različite načine, individualno i sistemski, a ne samo posredstvom religioznosti – jer " ... čudni su putevi Božiji ..." i " ... svaka karta igra – svaka (eventualno) dobija". Jedini nužni i (uvjeren sam Božiji) uslov za bolji svijet je ipak vjera i želja da budemo bolji i sebi i drugima.

2.2. Spomenici podignuti u spomen na žrtve rata iz 90-tih

Ukoliko se izvrši usporedba spomenika podignutih u spomen na žrtve iz rata u 90-im sa spomenicima posvećenim NOR-u, može se uočiti da su ovi prvi, sa malim brojem izuzetaka, uglavnom prilično nekreativne forme; nesvrhovitiji te i nedostojniji za komemorativna sjećanja na žrtve rata. Pored ideoloških razlika i razlika na estetskom planu, evidentna je i razlika u njihovoj finansijskoj vrijednosti u poređenju sa spomenicima NOR-a. Naime, spomenici posvećeni NOR-u su u velikom broju estetski ljepši i impozantniji u gotovo svakoj dimenziji njihovog ukupnog vizualiteta i značenja. Razlika je očita i u njihovoj posvećenosti, jer su spomenici NOR-u posvećeni svim pojedincima i predstavnicima svih naroda i manjina koji su bili protivnici okupatora, fašista i onih koje smo poznavali kao kvislinge, dok su

spomenici podignuti u znak sjećanja ne žrtve rata iz 90-ih najčešće posvećeni samo jednima koji su bili žrtve i(li), protivnici drugih i trećih. Refleksije perpetuiranog užasa i netrpeljivosti nerijetko su evidentne i u današnjem vremenu.

2.3. Spomenik multikulturalnom čovjeku

Iz meni (priznajem) potpuno nepoznatih razloga Sarajevo od "Evrope", u devedesetim, dobija spomenik Multikulturalnom čovjeku, što je u najmanju ruku paradoksalan čin. Nisam siguran da li ova skulptura predstavlja simboličnu ili (ne)stvarnu lekciju koju je već trebalo da naučimo, ili koju tek treba da učimo? Ili nam to Evropska unija na ovaj način izražava zahvalnost za lekciju koju je naučila od nas? Ne kaže se ovdje džaba da se od budale uči pamet. Spomenik je postavljen na centralnoj lokaciji glavnog grada BiH – a Bosna je još od srednjeg vijeka simbol kompleksne multidimenzionalnosti, koja je mogla i trebala biti relikvija i uzor (ne)civiliziranoj Evropi. Stvarnost je drugačija (zašto ispravno kad može naopako) – Bosnu i Hercegovinu je upravo Evropa direktno i indirektno ubijala. Danas nam "pomaže" da ostanemo društvo koje se poput teškog bolesnika održava na aparatima. Stvar je možda i crnja – Bosna sama je možda pretvorena u aparat koji obezbjeđuje zaradu nizu stranih i domaćih zvaničnika, obezbjeđuje im legalan i ilegalan novac, a sve bez rizika i eventualnih posljedica. Mi smo rupa koja Evropi treba i kao loš primjer, užas iz kojeg dobijaju nadu i vjeru u svoju "superiornost" nad balkanskim glibom. Da smo pametni kao što nismo, ne bismo ni išli niti težili ovakvoj Evropskoj uniji, nego bismo udarnički zdušno radili u korist vlastitog dobra a to je (lako je dokazivo) uglavnom oprečno evropskom putu kojim se od nas

očekuje da idemo (a da tamo nikad ne stignemo). Zbog toga se ovdje kod nas pamet ili ubija ili rasipa po svijetu, a sabotira se svaka pozitivna ideja i akcija. Ovdje sve, pa i podizanje (novih) spomenika, služi više "pranju" (sitnog i krupnog) novca, tako da i spomenici ne služe primarno svojoj osnovnoj komemorativnoj funkciji, koju imaju kao poseban izdanak vizuelnih umjetnosti. Kad se sve zbroji, spomenici podignuti u posljednjih 20 godina u BiH uglavnom nisu puno više od "građevinskog" zahvata koji nekima donosi materijalnu korist. O drugim funkcijama umjetnosti ovdje ima malo ili nimalo govora. Kao takvi zapravo služe zaboravu a ne pamćenju – zaboravu svega onog što imamo a istinski je vrijedno i autentično. Uključujući i zaborav istinske ljepote umjetnosti. I zato nam je iz EU i stigao spomenik multikulturalnom čovjeku, da ga se sjećamo, nakon što su ga najgori među nama i "najbolji" među njima odavde i (p)otjerali.

2.4. Stećci

Stećci su, koliko god se danas činili popularnima, također skulpture/spomenici zaboravljenog sjećanja. O njima i dalje znamo relativno malo. Pripadaju svima, a nikome (Lovrenović, 2010). Nisu "u milosti" ni jednoj od tri današnja certificirana nosioca državnosti jer ih ni jedan od tih samoosakaćenih identiteta ne može u potpunosti prisvojiti i (zlo)upotrijebiti za svoje interese. Pripadaju pluralističkoj duhovnosti bosanskog srednjovjekovlja kojeg kao hipotezu (lako dokazivu) postavljam i razumijevam kao urođenu i autentičnu ideju koju nam danas kao falsifikat multikulturalizma prodaju Evropljani.

2.4.1. A(dis)kontinuitet i(li) uskrnuće umjetnosti stećka

A(dis)kontinuitetom nazivam dosadašnje rezultate mog doktorskog istraživačkog rada posvećenog umjetnosti stećka na Queensland College of Art (Griffith University, Brisbane, Australia). Cilj moga istraživanja je objasniti stećak kroz višeznačnost amalgama njegove

skulpturalne forme i sadržaja kao bezvremeni princip i apsolutni potencijal skulpture u kamenu. Umjetnost stećka (kao i Bosna sama) nije ekskluzivna, nego inkluzivna – sinkretički spoj različitih formi, izraza i motiva. Amulet, skulptura i arhitektura su stećkom stopljeni u jedno, u čemu nalazim živu klicu "prvobitnog monumenta", kako Herbert Read naziva praformu arhitekture i skulpture (Read, 1961). U svom istraživačkom radu na kreativan način oživljam srednjovjekovnu bosansku sepulkralnu umjetnost i to kao svoju ličnu ekspresiju i metaforu. Ovo oživljavanje nije kopiranje/repliciranje srednjovjekovnih stećaka i motiva, nego je to kreacija novog i drugačijeg (iako) na tradicionalnim principima. Dakle, radi se o svojevrsnom "retrospektivnom kretanju ka naprijed". Otto Bihalji-Merin stećke opisuje kao "primordijalnu umjetnosti u kojoj je vječnost postala stil" (Bihalji-Merin i Benac, 1962, 15). Ova misao produbljuje moje razumijevanje stećaka i kreativnu potrebu da pomjeram granice koje razdvajaju stilove, tražeći sinkretički spoj različitih formi, izraza i motiva. Takva fuzija može biti simbol bosansko-hercegovačkog identiteta (bliskog kosmopolitizmu) kojeg kroz etnološko-antropološku dimenziju uvodim u svoj rad i "upisujem" u kamen i(li) u krajolik. Izraženi element/problem sjećanja govori i podsjeća ko smo bili i ko smo sada. Istraživanje stećaka, generalno gledajući, od velike je važnosti za Bosnu i Hercegovinu možda još i više sada kada ovo naše naslijeđe postaje i zvanično svjetsko kulturno naslijeđe pod zaštitom UNESCO-a. Nacionalna kultura može biti vrijedna samo ako je i univerzalna (Matoš, 1973). Diskontinuitet u kreaciji i produkciji stećaka, koji je trajao 5 vijekova, već sam pretvorio u A(dis)kontinuitet – opus kojeg osmišljam kao "logičan" savremeni nastavak bosanskohercegovačke srednjovjekovne kamene skulpture. Ovom prilikom predstavljam tri skulpture:

1. Čuvari (Sentinels),
2. B&Hierophany@terraAvstralis.MMXIII.Addis
3. Bosanskohercegovačka trijumfalna kapija.

Osim što predstavljaju i praktični aspekt mog doktorskog rada o umjetnosti stećaka, ove skulpture odražavaju i moj osoben odnos prema kamenu i kamenoj skulpturi općenito.

1. Čuvari

Čuvari (Sentinels) su kameni triptih kreiran za Počitelj, fortifikacijski kompleks koji se razvijao u vremenu između 16. i 18. vijeka, na kojem se danas vide dvije faze evolucije – srednjovjekovna i otomanska. Nastojao sam Čuvare fizički i spiritualno "složiti" sa okolinom kao da su autentičan fizički dio Počitelja, tako da metaforički štite Počitelj i našu kolektivnu svijest i sjećanje o održivosti i trajnosti našeg kulturnog i povijesnog naslijeđa. Predstavljaju kontinuirano postojanje ljudske kulture na bosanskohercegovačkom tlu još od neolita. U tom smislu, skulptura i njena "mikro-lokacija" koncipirane su kao nekakvo drevno pagansko svetište, koje bi možda moglo i "prevariti" posjetioca, pa se lažno nametnuti kao nešto "starije" i od samog Počitelja. Ova skulptura stilski spaja estetiku prahistorijskog i paganskog sa srednjovjekovnim i savremenim, čime čuva sjećanje i misao o trajnosti.

2. B&Hierophany@terraAvstralis.MMXIII.Addis

B&Hierophany@terraAvstralis.MMXIII.Addis je poklon Bosne i Hercegovine Australiji povodom obilježavanja 20-godišnjice uspostave diplomatskih odnosa. Permanentno je locirana u Formal Gardens ispred zgrade australske Vlade i Parlamenta u Canberri. Svojom kompleksnom simbolikom i formom primjereno predstavlja Bosnu i Hercegovinu, njene multikulturalne i druge vrijednosti. Ovo je prvi stećak koji se oficijelno može smatrati uskrsnućem i nastavkom tradicije umjetnosti stećka nakon 500 godina pauze, a koji nije replika. Ovo je original, nov i drugačiji, što i jeste u tradiciji ove umjetnosti, u kojoj i ne postoje dva ista stećka (Alduk, 2008). Zatim, ovo je i prvi stećak napravljen van bosanskohercegovačkog prostora, na drugom kontinentu, i to od tuđeg, nebosanskog kamena, smješten ispred tuđeg Parlamenta, sa svim oficijelnim počastima. Multidimenzionalni bosanski identitet, kao specifičan predtekst modernog evropskog

multikulturalizma svoju paralelu i simboličku prezentaciju ima u sinkretičkoj formi stećka. Stećke doživljam kao čvorište raznih skulpturalnih formi, izraza i tradicija, inkluzivni format sposoban da u sebi pomiri "primitivno i sofisticirano", "primordijalno i savremeno". U jednoj formi može uvezati i oponente kao što su figurativno i apstraktno, dekorativno i simboličko i sl. Ovdje nalazim inspirativni stvaralački impuls za kreativni rad ali i potenciju za kultiviranje i transcendenciju "bosanske kolektivne svijesti" (pa makar i na simboličkoj ravni) u viziju bolje budućnosti.

3. Bosanskohercegovačka trijumfalna kapija

Bosanskohercegovačka trijumfalna kapija je skulptura koja na simboličkom nivou predstavlja kompleksnu bosanskohercegovačku historiju, njen oksimoronski format i sadržaj. Do trenutka kad je izumljena Bosanska trijumfalna kapija nije ni postojala, kao pojam/naziv, niti kao forma. Značenje istorijskog "trijumfa" u Bosni je gotovo pa nepoznato. Niko ni nad kim ovdje nije istinski trijumfovao. To je i srećom i nesrećom bosanskohercegovački usud. U ovom kontekstu bi moja bosanskohercegovačka trijumfalna kapija, kroz koju se ne može proći, bila i "najbosanskija", odnosno najprimjerenija predstava tzv. trijumfa. Ovaj "tragikomični" skulpturalni zahvat nije samo adekvatna metafora Bosne i Hercegovine, nego i duboko humanistička poruka svijetu. Poruka koja može na direktan i, ponavljam, "tragikomičan" odnosno "lirsko-satiričan" način razobličiti koncept i kontekst mnogih postojećih svjetskih trijumfalnih kapija koje su manje-više podizane u kontekstu slavljenja jednih zbog prosute krvi drugih. Bosna i Hercegovina kao pojam predstavlja više od samog historijskog, geografskog ili političkog sadržaja i značaja – u svojim "mikro" okvirima ona

predstavlja globalne, univerzalne probleme i solucije ljudskog postojanja. Ona je raskršće, ali i dodirna tačka različitih kultura, epoha, Orijenta i Okcidenta. Sarajevo je već uveliko prepoznato kao evropski Jerusalem, a bosansko-hercegovačko multidimenzionalno društvo kao model modernoj Evropi (Levy & Ferrari, 1994; Radević, 2012). Uprkos ovakvom nasljeđu, ili upravo zbog njega, Bosna je u 90-tim divljački napadnuta i izdana iznutra i izvana (Donia & Fine, 2004; Hoare, 2007). Tokom i nakon agresije, Bosna i njeno višeznačje su gotovo potpuno uništeni (Toal i Dahlman, 2011; Halilovich, 2013). Bogata slojevitost Bosne, njen multikulturalni, multireligijski, pa čak i "multimitski" sadržaj na ovoj skulpturi predstavljen je kroz apstrahovanu kondenzovanu ornamentaciju – samu u sebe zapetljanu, zapriječivši prolaz kroz portal, istovremeno kao delikatni filigranski preplet i kao zastrašujuće zmijsko čvorište. Uski vertikalni "procjep", prazni prostor između dva monolita, omogućava pogled sa jedne na onu drugu "trijumfalnu" stranu, ali time samo produbljuje "tragediju" jer se kroz taj procjep ne može proći. Međutim, već i sam pogled na drugu stranu može eventualno potaknuti nadu da se "zapetljano čvorište" može rasjeći i razbiti kao zle čini. Na drugu stranu kapije se, kao u kakvom bosanskom vicu, može doći i jednostavnim laganim zaobilaskom kamenih blokova odričući se bilo kakvog "trijumfa" i pompe. Sa svojim simboličkim i (ne)historijskim implikacijama Bosanskohercegovačka trijumfalna kapija je apsurdno zapravo potpuno otvorena za iščitavanje Bosne, ali u njoj se, na određeni način čuti i jedna globalna dimenzija ljudskog postojanja. Svojom formom ova skulptura povezuje stečke – kulturnu baštinu naše multikulture srednjovjekovne prošlosti (zaboravljeno sjećanje) sa današnjom nesretnom, gotovo uništenom, multikulturnom Bosnom, uz istovremenu nadu u bolju budućnost.

3. Zaključak

Političkim "dekretom" zaboravljeni spomenici su u funkciji pogašenih svjetionika a novi spomenici obično nemaju potencijal da sijaju dalje od sebe samih, čak i kada su najsvjetliji i najsvetiji. Falsificirana i pogrešno percipirana sjećanja i organizirani zaborav su zamagljeni i pomračeni u navodnim nacionalnim programima koji su (sve je očiglednije) u službi uskih interesa pojedinaca i političkih grupacija (a na štetu svih ostalih). Čak i ovi najnoviji spomenici će vjerovatno ubrzo biti izloženi zaboravu itd. (istorija se nastavlja i ponavlja).

Istraživanje umjetnosti stećaka je, u prvi mah, započelo kao "skulptorsko-puritanska" analiza forme stećka, relativno izolovana od "neskulpturalnih" značenja. Pored fokusa na vizualni, odnosno skulpturalni format i sadržaj stećka, istraživanje je ubrzo dobilo multidisciplinarni karakter. Rad na unapređenju percepcije umjetnosti stećaka, uz istovremeno ožvljavavanje ove tradicije u savremenim okolnostima, prometnuo se u umjetničko-antropološki zahvat. Multidimensionalnost izražajne forme (i potencije) stećka dolazi kao adekvatan simbol multidimensionalnosti bosanskog identiteta. Nažalost, taj je identitet danas, u tehničkom smislu, politički izbrisan, dok u stvarnosti "običnog života", kao i u pamćenju, i dalje postoji u obliku koji se može prepoznati i kao specifičan kozmopolitizam. Amalgamski format stećka tumačimo kao simbol onog bosanstva koje može biti paradigma (i nada i uzor) globalne budućnosti ... vjerujem da samo takvo čovječanstvo može uopće i imati budućnost.

Literatura:

Alduk I (2008) Stećci u kontekstu europskog i naseg srednjovjekovlja. Izložba: Stećci, 4. rujna – 2. studenoga 2008. Galerija Klovicevi dvori: Zagreb.

Benjamin W (1968) Hannah Arendt, ed. "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction". Illuminations. Fontana: London.

Bešlagić Š (1971) Stećci i njihova umjetnost. Zavod za izdavanje udžbenika: Sarajevo.

Bešlagić Š (1982) Stećci – kultura i umjetnost. Veselin Masleša: Sarajevo.

Bihalji-Merin O i Benac A (1962) The Bogomils. Thames and Hudson: London.

De Botton A i Armstrong J (2013) Art as therapy. Phaidon: New York.

De Botton A (2012) Religion for Atheists: A Non-believer's Guide. Penguin: London.

Donia R J and cor. (1994) Bosnia and Herzegovina: a tradition betrayed. Columbia University Press: New York.

Halilovich H (2013) Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Translocal Identities in Bosnian War-torn communities. Berghahn: Oxford – New York.

Hoare M A (2007) The history of Bosnia – from the Middle Ages to the present day. SAQI: London/Berkeley/Beirut.

Janson H W (2005) Povijest umjetnosti (History of Art). Stanek: Varaždin.

Kemmis S i McTaggart R (2000) Participatory action research. In Denzin Norman & Lincoln Yvonna (Eds.) The Handbook of Qualitative Research. Sage: London.

Kamphers J (2014) Spomenik. Roma Publications: Amsterdam.

Levy B-H i Ferrari A (1994), Bosna! (documentary):Bosnia/France.

Lovrenović D (2010) Stećci : bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka. Rabic: Sarajevo.

Matoš A G (1973) *Sabrana djela IV. Mladost*: Zagreb.

Poe E A (1850) *The Poetic Principle*, *Home Journal*, series for 1850, no. 36 (whole number 238), August 31, 1850, p. 1, cols. 1-6. [online]

<http://www.eapoe.org/works/essays/poetprnb.htm> (Pristupljeno 13. augusta 2014.)

Radević M 2012, *Interview: Bernard-Henri Lévy*, *Slobodna Bosna*: Sarajevo.

Read H (1961) *The art of sculpture*. Princeton University Press: Princeton.

Schama S (2006) *The Power of Art*. Ecco Press: London.

Toal G i Dahlman C T (2011) *Bosnia remade – ethnic cleansing and its reversal*. USA, Oxford University Press: Oxford.

Ouspensky P D (1987) *In search of the miraculous (Fragments of an Unknown Teaching)*. Arkana Paperback: London.

The Sculptures of forgotten memories

Abstract

Within the proposed framework of Trauma, remembrance, recovery, I contextualise and analyse visual art. Beginning from de Botton's and Armstrong's definitions of art as a therapy, I continue on to emphasise the importance of remembrance as one of the basic functions (and contents) of art in general. I (re)define the general and special place that art can (and should) have, but with an emphasis on the commemorative sculpture (the so-called Memorials in Bosnia and Herzegovina and ex-Yugoslavian territories). The focus is on the following areas: the Art of Stećak, monuments commemorating the Second World War, as well as those commemorating the most recent war in Bosnia and Herzegovina in the 90s. Stećaks and the Second World War Monuments are connected through their mutual belonging to the pluralistic and humanistic spirituality from which they were both "born", with the distinction of the latter ones being the product of the declarative atheist discourse. I understand the nearly destroyed principle of the common multidimensional identity and life in the Southern-Slav (Yugoslavian) territories as the crown-quality of Bosnia and Herzegovina, but also as a forgotten remembrance. The authentic, multidimensional Bosnian and Herzegovinian spirit, instead of being the major export product becomes the idea that the European Union hypocritically falsifies and sells "re-packaged and recycled" to contemporary, traumatised Bosnia and Herzegovina. Within the same theoretical framework, under the name of A(dis)continuity and/or resurrection of the Art of stećak, I

present some of my own sculptures that have been thought out through the (forgotten) remembrance as a result of my doctoral research of the Art of Stećak to-date. This extinguished tradition, and its five centuries long discontinuity, I turn into A(dis)continuity and I enliven it as my own artistic creation and metaphor. I find parallels between the complex format and meaning of Stećak and the Bosnian and Herzegovinian multidimensional identity, which in itself could almost be a pseudonym for cosmopolitanism. By doing this, I once again underline the importance of remembrance in relation to the greatest humanistic values of the shared collective life of the diversities existing in Bosnia and Herzegovina, which should be continuously transfused into hope that is a beacon to the healing from the trauma and towards a better and healthier future.

Key words: sculpture, remembrance, Bosnia and Herzegovina

Die Skulpturen der vergessenen Erinnerungen

Zusammenfassung

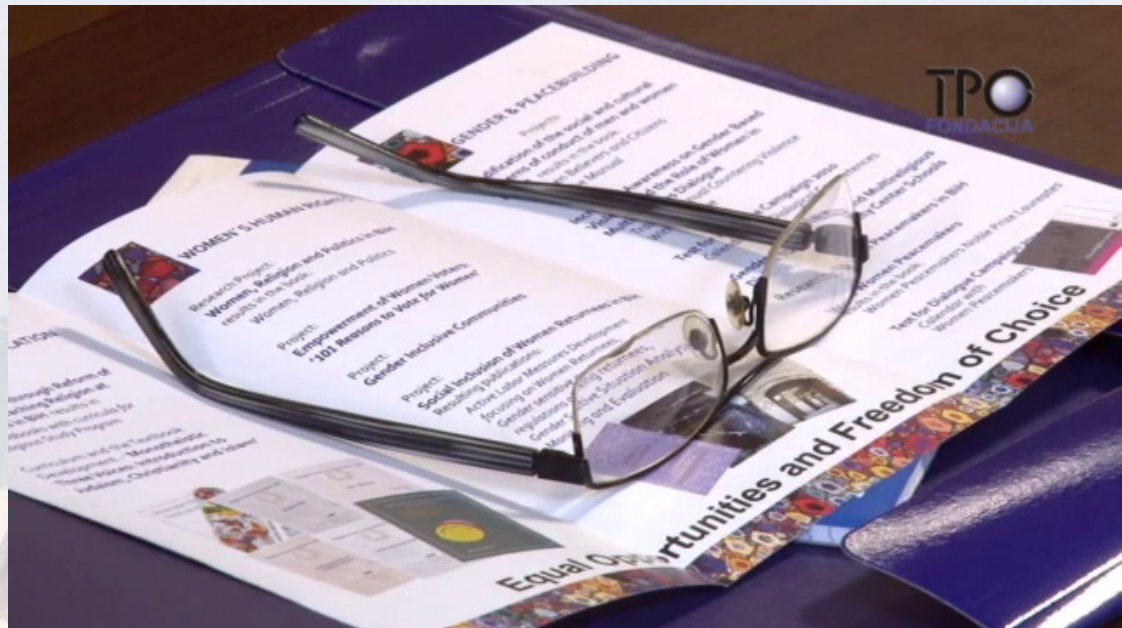
Im Rahmen der Beschäftigung mit den Themen "Trauma, Erinnerung und Heilung" versuche ich visuelle Kunst zu kontextualisieren und zu analysieren. Ausgehend von einer Definition von Kunst als Therapie (de Botton und Armstrong), betone ich die Wichtigkeit des Phänomens des Erinnerns als eine der Grundfunktionen (und Inhalte) der Kunst überhaupt. Ich (re)definiere allgemein und spezifisch den Platz, den die Kunst haben kann (und sollte), setze aber einem Akzent auf die co-memorative Skulptur (sogenannte Monumente in Bosnien und Herzegowina und im Ex-Jugoslawischen Raum). Der Fokus liegt auf der Kunst der Gestaltung von Grabmälern, Monumenten, die dem Nationalen Befreiungskrieg (NOR) aber auch dem Krieg in Bosnien und Herzegowina in den 90ern gewidmet sind. Die Grabmäler und die Monumente des Nationalen Befreiungskriegs verbindet die gemeinsame Zugehörigkeit zum pluralistischen Geist, aus dem sie geboren wurde, mit dem Unterschied, dass die zweiten ein Produkt vom deklarativen atheistischen Diskurs sind. Das fast vergessene Prinzip der multidimensionalen Identität und des Lebens auf dem südslawischen Boden verstehe ich als krönende bosnisch-herzegowinische Qualität aber auch als vergessene Erinnerung. Der authentische multidimensionale bosnisch-herzegowinische Geist wird statt als das Hauptexportprodukt Bosnien und Herzegowinas, als eine Idee, die die Europäische Union heuchlerisch falsifiziert, "verpackt" und heute dem traumatisierten Bosnien und Herzegowina recycelt verkauft. Im gleichen theoretischen Rahmen, unter dem Namen A(dis)kontinuität und(oder) die Auferstehung der Kunst der Grabmähler, präsentiere

ich einige von meinen eigenen Skulpturen, die für die (vergessene) Erinnerung entworfen und das Resultat meiner bisherigen Untersuchung der Kunst der Grabmäler im Rahmen von meinem Doktorstudium sind. Diese erloschene Tradition und ihre Nachkriegsdiskontinuität wandle ich in A(dis)kontinuität um und belebe sie als eigene künstlerische Kreation und Metapher. Eine Parallele zum komplexen Format und der Bedeutung der Grabmäler finde ich in der bosnisch-herzegowinischen multidimensionalen Identität, die fast ein Pseudonym für Kosmopolitismus ist. Mit dem unterstreiche ich nochmal die Wichtigkeit des Erinnerns an die größten humanistischen Werte des gemeinsamen Lebens in Vielfalt, die in Bosnien und Herzegowina besteht und die sich kontinuierlich in eine Hoffnung transformieren sollte, die ein Wegweiser zur Genesung von Traumata und einer besseren und gesünderen Zukunft ist.

Schlüsselwörter: Skulptur, Erinnerung, Bosnien und Herzegowina

Govor mržnje u online medijima u BiH

Enes Osmančević

Sažetak

Govor mržnje je jedan od najvećih problema javne komunikacije, a posebno online komuniciranja. Omogućen je i potaknut mogućnostima anonimne komunikacije i interakcije na internetu. Ne postoji općeprihvaćena definicija govora mržnje. Autor u ovom članku analizira različita poimanja govora mržnje i podsjeća na eskalaciju govora mržnje devedesetih godina dvadesetog stoljeća u medijima bivše Jugoslavije. Osim toga, autor daje pregled i primjere govora mržnje u online medijima u Bosni i Hercegovini i osvrće se na neke od mogućnosti suzbijanja diskriminirajućeg i mrziteljskog govora u online medijima u BiH.

Ključne riječi: Govor mržnje, javni govor, odgovornost, masovni mediji, društvene mreže

1. Uvod

Govor mržnje kompleksan je komunikacijski i društveni fenomen. Zbog toga ne postoji općeprihvaćena definicija, već čitav niz određenja koji ukazuju na različite aspekte govora mržnje. Najjednostavnija i najopćenitija je definicija Samuela Walkera koja govorom mržnje smatra govor koji "obuhvata svaki oblik izražavanja koji se smatra uvredljivim za bilo koju rasnu, religijsku, etničku ili nacionalnu skupinu." (Walker, 1994, P.8.). Druge definicije naglašavaju korištenje govora za napad, pogrdno, uvrijedljivo, zastrašujuće i uznemravajuće izražavanje koje, prema Sandri Coliver "potiče na nasilje, mržnju i diskriminaciju" (Coliver, 1992). Neke od definicija razlikuju rasistički govor, propagiranje mržnje, govor koji ponižava, ismijava ili "stavlja osobu ili grupu u naglašeno negativno svjetlo zbog njihovog identiteta." Preporuka Komiteta ministara Vijeća Europe br. R (97) 20 o govoru mržnje, usvojena 30.10.1997. podsjeća na Bečku deklaraciju iz 1993. i Prašku deklaraciju o medijima u demokratskom društvu iz 1994. godine, i osuđuje sve oblike izražavanja koji raspiruju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam i sve oblike netolerancije. U Aneksu ove Preporuke "izraz "govor mržnje" podrazumijeva sve oblike izražavanja koji šire, raspiruju, podstiču ili pravdaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući tu i netoleranciju izraženu u formi agresivnog nacionalizma i etnocentrizma,

diskriminacije i neprijateljstva prema manjinama, migranatima i ljudima imigrantskog porijekla." Govor mržnje može se definirati kao izražavanje koje sadrži poruke mržnje ili netrpeljivosti prema nekoj rasnoj, nacionalnoj, etničkoj ili vjerskoj grupi ili njenim pripadnicima. U novije vrijeme, govor mržnje obuhvata i govor koji je usmjeren ka stvaranju mržnje i netrpeljivosti prema polu i seksualnoj opredjeljenosti, a sve češće ovaj pojam obuhvata i netrpeljivost prema različitom političkom i drugom mišljenju kao i nacionalnom i društvenom porijeklu. Brojne definicije, zakonska reguliranost i sudska praksa lociraju usmjerenost govora mržnje na: rasu, seksualnu orijentaciju, religijsku pripadnost, negaciju zločina, afirmaciju totalitarnih doktrina, političku različitost i nacionalizam. Ali, govor mržnje, u najširem smislu, može biti i gesta, grafit, parola, simbol, insignija, karikatura, ilustracija, manifestacija, pjesma, pozdrav, poklič... U Bosni i Hercegovini, za razliku od devedesetih godina, kada su najizraženiji bili nacionalna i vjerska mržnja i netrpeljivost, sada se govor mržnje najčešće manifestira kroz negiranje zločina, afirmaciju totalitarnih doktrina, drugačiju političku i seksualnu orijentaciju.

2. Govor mržnje u zemljama bivše Jugoslavije

Govor mržnje u medijima bivše Jugoslavije konstanta je u posljednjih dvadeset godina. Istina, vremenom je varirao u različitim oblicima i različitim intenzitetom od medija do medija, od raspada bivše zajedničke države, preko glorificiranja velikodržavnih nacionalističkih projekata, pripreme rata, u ratu, ali i poslije rata kroz nacionalnu, vjersku, rasnu netrpeljivost, seksualnu orijentaciju, mržnju prema manjinama i huškanje usmjereno prema pojedincima i grupama. Pogubne posljedice govora mržnje u medijima bivše Jugoslavije - u ratovima devedesetih godina dvadesetog stoljeća - precizno je detektirala univerzitetska profesorica i aktivistica pokreta za slobodu izražavanja i ljudska prava - Svetlana Slapšak: "Moje mišljenje može biti vrlo usamljeno, ali sam još uverena da je rat u Jugoslaviji rat reči, rat propagande, rat stereotipa, u kojem se nažalost ubijaju živi ljudi. Reči su smislili i izgovarali intelektualci, a zatim su "reciklirane" u političkom javnom diskursu." (Slapšak, 1994). John C. Merrill je, analizirajući ulogu medija u ratovima na području bivše Jugoslavije, došao do iste spoznaje, iako je njegov zaključak znatno blaže formuliran: "Većina novinara postavila je patriotsku lojalnost svojoj zemlji više od predanosti izbalansiranom

prezentiranju vijesti." (Merrill, 1995, 169). Prethodna zapažanja u suglasju su sa generalnom ocjenom o djelovanju i učinku medija u ratovima na području bivše Jugoslavije - specijalnog izvjestitelja Komisije UN za ljudska prava Tadeusa Mazowieckog: "Mediji (sredstva javnog informiranja) bivše Jugoslavije su jedan od najznačajnijih sredstava u propagiranju vojnog sukoba u tom regionu." (Mazowiecki, 2007, 403). "Srbijanski mediji imaju negativnu ulogu u ratovima u BiH i Hrvatskoj. Oni izazivaju nacionalističku mržnju. Među temama koje dominiraju na ovom medijskim kanalima, nalazi se opravdanje za vojne operacije u susjednim državama, kao i teorija "međunarodne zavjere" protiv Srba." (Mazowiecki, 2007, 427). Mediji u Bosni i Hercegovini, na žalost, nisu bili imuni na jezik mržnje. Naprotiv, neki od najeklatantnijih primjera mržnje zabilježeni su upravo u medijima u BiH, u analizama različitih autora. Svojim jezikom mržnje, manipulacijom, patološkim uživanjem u zločinu naročito se istakao Risto Đogo, urednik RTRS na Palama. Posebno morbidan je bio njegov cinični televizijski performans u Dnevnicima RTRS, nakon nesreće na Sarajevskoj pijaci Markale 5. februara 1994., kada je tvrdio da su: "Muslimani granatirali sami sebe želeći da pri tome optuže srpsku stranu", i da tijela ubijenih ljudi nisu bila stvarna, već da su to zapravo bile lutke koje su uzete iz obližnjih izloga i montirane kao žrtve "kako bi zataškali sopstveni zločin". Pri tome je u TV studiju donio jednu lutku i na primitivan i morbidan način ismijavao ovaj zločin u kojem je, granatom ispaljenom sa srpskih položaja oko Sarajeva,

ubijeno 66 a ranjeno 200 ljudi." (Osmančević, 2009, 102). Kako mržnja rađa mržnju vidljivo je upravo na primjeru medijske refleksije zločina na sarajevskim Markalama. On nije ostao bez odjeka u kršenju profesionalnih normi ni u medijima opsjednutog Sarajeva: "Uprkos relativnoj neučestalosti vrijeđanja i kleveta protiv bilo kojeg naroda u bosanskohercegovačkim medijima, suprotno medijima u ostalim republikama bivše Jugoslavije, takvi napadi nisu bili ni na koji način izuzeti iz javnog diskursa. Jedan takav primjer bio je poziv na Radio Hayatu 5.2.1994. godine, koji je uslijedio nakon masakra na pijaci Markale, a pozivao je Muslimane da se osvete sarajevskim Srbima i Hrvatima." (Mazowiecki, 2007, 407).

3. Javna riječ i odgovornost u Bosni i Hercegovini

Oblast komunikacija, koja obuhvata javnu komunikaciju, a time i novinarska djelatnost, u našoj zemlji regulirana je Zakonom o slobodi pristupa informacijama u Bosni i Hercegovini, iz 2000. i Zakonom o komunikacijama iz 2004. godine, usvojenim u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, entitetskim zakonima o slobodi pristupa informacijama, kao i entitetskim zakonima o zaštiti od klevete - Zakonom o zaštiti od klevete Republike Srpske iz 2001. godine, i Zakonom o zaštiti od klevete Federacije Bosne i Hercegovine, proglašenog Odlukom Visokog predstavnika za BiH 2002. godine, te Zakonom o osnovama javnog RTV sistema i Zakonom o javnom RTV servisu BiH iz 2005. godine. Jezik mržnje reguliran je Krivičnim zakonom BiH (član 145.a), Krivičnim zakonom F BiH (član 163.), Krivičnim zakonom RS (član 390.) i Krivičnim zakonom Distrikta Brčko BiH (član 160.).

Krivični zakon BiH u Glavi petnaestoj, član 145.a, precizira:

"Službena ili odgovorna osoba u institucijama Bosne i Hercegovine koja na osnovu razlike u rasi, boji kože, nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti, političkom ili drugom uvjerenju, polu, seksualnom opredjeljenju, jeziku, obrazovanju, društvenom položaju ili socijalnom porijeklu, uskrati ili ograniči građanska prava utvrđena Ustavom Bosne i Hercegovine, ratificiranim međunarodnim ugovorom, zakonom Bosne i Hercegovine, drugim propisom Bosne i Hercegovine ili općim aktom Bosne i Hercegovine, ili koja na osnovu ove razlike ili pripadnosti ili kojem drugom položaju daje građanima neopravdane povlastice ili pogodnosti, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina."

Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine u Članu 163. Izazivanje narodnosne, rasne i vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti, propisuje:

"(1) Ko javno izaziva ili raspaljuje narodnosnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netrpeljivost među konstitutivnim narodima i ostalima koji žive u Federaciji, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do pet godina.

(2) Ko krivično djelo iz stava 1. ovog člana učini prisilom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi narodnosnih, etničkih ili vjerskih simbola, oštećenjem tuđih simbola, skrnavljenjem spomenika, spomen-obilježja ili grobova, učinitelj će se kazniti kaznom zatvora od jedne do osam godina.

(3) Kaznom iz stava 2. ovog člana kaznit će se ko krivično djelo iz stava 1. ovog člana učini zloupotrebom položaja ili ovlašćenja, ili ako je zbog tog djela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za zajednički život konstitutivnih naroda i ostalih koji žive u Federaciji.

(4) Ko krivično djelo iz stava 2. ovog člana učini zloupotrebom položaja ili ovlasti, ili ako je zbog tog djela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za zajednički život konstitutivnih naroda i ostalih koji žive u Federaciji, kaznit će kaznom zatvora od jedne do deset godina"

U Krivičnom zakonu Republike Srpske, Glava trideseta, u članu 390 - Izazivanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje razdora ili netrpeljivosti, stoji:

"(1) Ko izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netrpeljivost, ili širi ideje o superiornosti jedne rase ili naroda nad drugim, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do dvije godine.

(2) Ako je djelo iz stava 1. ovog člana učinjeno prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi nacionalnih, etničkih ili vjerskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, skrnavljenjem spomenika, spomen - obilježja ili grobova, učinilac će se kazniti zatvorom od šest mjeseci do pet godina.

(3) Ako je usljed djela iz st. 1. i 2. ovog člana došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za zajednički život naroda i ostalih koji žive u Republici Srpskoj, kazniće se zatvorom od jedne do osam godina.

(4) Materijal i predmeti koji nose poruke iz stava 1. ovog člana, kao i sredstva za njihovu izradu, razmnožavanje ili rasturanje, oduzeće se."

U Krivičnom zakonu distrikta Brčko, Glava petnaesta, u članu 160. - Izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti, propisano je:

"(1) Ko javno izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netrpeljivost među konstitutivnim narodima i ostalima koji žive u Brčko Distriktu, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do pet godina.

(2) Ko krivično djelo iz stava 1 ovoga člana učini prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem poruzi nacionalnih, etničkih ili vjerskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, sknavljenjem spomenika, spomen-obilježja ili grobova, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do osam godina.

(3) Kaznom iz stava 2 ovoga člana kaznit će se ko krivično djelo iz stava 1 ovoga člana učini zloupotrebom položaja ili ovlaštenja, ili ako je zbog tog djela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za zajednički život konstitutivnih naroda i ostalih koji žive u Brčko Distriktu, kaznit će kaznom zatvora od jedne do deset godina".

Regulacija i samoregulacija medija u Bosni i Hercegovini, također je dobro definirana uspostavom Regulatorne agencije za komunikacije za oblast elektronskih medija, i Vijeća za štampu BiH koje je samoregulatorno tijelo za printane i online medije u našoj zemlji.

4. Vijeće za štampu BiH

Vijeće za štampu BiH punopravni je član Alijanse Nezavisnih Vijeća za štampu Europe – AIPCE.

Vijeće za štampu BiH je nevladino tijelo za samoregulaciju printanih medija čija je misija zaštita građana od neprofesionalnog pisanja štampe, zaštita slobode medija i zaštita novinara u štampi od političkih i svih drugih utjecaja i pritisaka. Prvo Vijeće za štampu BiH uspostavljeno je 2000. godine, nakon što su predstavnici šest novinarskih udruženja potpisali zajednički kodeks za tisak 1999. godine, svjesni da "najefikasniji način sprječavanja moguće vladine statutarne kontrole i održavanja slobode štampe - jeste da štampa uspostavi i održava svoj čvrsti, nezavisni sistem samoregulacije". Osnova za rad Vijeća za štampu BiH, odnosno za donošenje odluka Žalbene komisije o prigovorima na novine od strane građana je Kodeks za štampu BiH, koji je izveden iz postojećih europskih standarda novinarske prakse. Cilj Kodeksa je uspostava sistema samouređivanja u štampi, koji je moralno obavezujući za novinare, urednike, vlasnike i izdavače novina i periodičnih izdanja. Kodeks je dopunjavao u više navrata tokom 2005. i 2006. godine. U periodu 2001.-2012. godina Vijeće

za štampu je odlučivalo o 710 pritužbi građana na pisanje medija. Sve odluke su donesene konsenzusom, i u svim slučajevima vršena je uspješna medijacija sa redakcijama novina i periodičnih izdanja u cilju objavljivanja odgovora, reagiranja, ili demantija. Pregled broja odluka na pritužbe građana po godinama, dat je u slijedećoj tabeli:

Tabela 1: Pregled broja odluka Vijeća za Štampu BiH na pritužbe građana na pisanje štampe, po godinama:

Godina	Broj odluka Vijeća za štampu
2001.	07
2002.	30
2003.	36
2004.	27
2005.	26
2006.	39
2007.	37
2008.	63
2009.	116
2010.	115
2011.	129
2012.	199
2013.	205
Ukupno	1029

Iz tabele je vidljivo da je najmanje pritužbi građana na pisanje štampe bilo neposredno nakon uspostave Vijeća za štampu, te da je tokom šest godina broj pritužbi građana bio približno isti, da se u 2008. godini broj pritužbi građana naglo uvećao i da je u odnosu na prosjek prethodnih godina gotovo dvostruko veći. Od 2009. godine do danas, broj pritužbi građana je višestruko uvećan, sa tendencijom daljeg rasta. To se može objasniti, s jedne strane, padom profesionalizma u štampi, a s druge strane, povećanjem senzibiliteta građana za kršenje pravila novinarske profesije, ali i porasta povjerenja u Žalbenu komisiju Vijeća za štampu. Ovom posljednjem, svakako su doprinijeli efikasnost rada Žalbene komisije, principijelnost u rješavanju pritužbi građana, transparentnost i javnost rada, ali i dobra medijacija sa redakcijama novina, odnosno svjesnost uredništava o važnosti prava na odgovor, odnosno objavljivanja reagiranja i demantija.

5. Žalbe Vijeću za štampu BiH

U prvih deset mjeseci 2012. godine – Žalbenoj komisiji Vijeća za štampu upućeno je ukupno 130 pritužbi na pisanje printanih i on line medija - i 7 upita u vezi sa objavljenim sadržajima. To je bio najveći broj upućenih žalbi u jednoj godini, tačnije, za deset mjeseci. Do kraja godine Žalbenoj komisiji Vijeća za štampu pristiglo je još 69 žalbi, čime je ukupan broj žalbi iznosio 199. U tabeli koja slijedi dat je pregled pristiglih pritužbi prema vrsti prigovora:

Tabela 2: Broj prigovora Vijeću za štampu u 2012. godini prema vrstama prigovora

Vrsta prigovora	Broj slučajeva
Vrijeđanje	1
Neobjavljivanje demantija	6
Netačni navodi	45
Senzacionalistički navodi	2
Nacionalna i vjerska mržnja i netolerancija	4
Govor mržnje u komentarima korisnika web portala	5
Žalba na komentare korisnika	10
Preformulirana izjava	1
Narušavanje privatnosti	11
Žalba na sadržaj objavljenih fotografija	2
Način objave demantija	6
Reagiranje na sadržaj teksta	32
Ostalo	6
Ukupno u prvih deset mjeseci	131
Ukupno u 2012. godini	199

Iz tabele je vidljivo da se najveći broj pritužbi (45) odnosi na netačne navode, što govori o niskim profesionalnim standardima bh. novinarstva, odnosno neprovjeravanje materijalnih činjenica, ili jednostrano izvještavanje. Pritužbe za narušavanje privatnosti (11) odnose se na izvještavanje o porodičnim tragedijama koje nisu obzirno tretirane ili se pogođenim osobama nije prilazilo sa saosjećanjem. Žalbe na komentare korisnika online medija (10) odnosile su se na uvrjedljive i neistinite osvrte na novinarske tekstove ili komentare drugih korisnika. Ostale pritužbe odnosile su se na govor mržnje u komentarima korisnika web portala (05), neobjavljivanje demantija (06), način objave demantija (06), žalbe na sadržaj objavljenih fotografija (02), senzacionalističke navode (02), vrijeđanje (1), nacionalnu i vjersku mržnju i netoleranciju (04), preformuliranje izjava (1) i ostalo (6). Od ukupno primljenih 130

pritužaba, najveći broj je samoreguliranih, prihvaćenih i neprihvaćenih, što je detaljno prikazano u tabeli koja slijedi:

Tabela 3: Pristigle pritužbe u Vijeće za štampu BiH u 2012. godini, razvrstane prema načinima rješavanja

Žalba prihvaćena	35
Nije prihvaćena	3
Samoregulacija	19
Žalba u proceduri	57
Odustao od žalbe	9
Nije moguće razmatrati	3
Odgovor žalitelju	1
Ad Acta	3
Neblagovremeno	2
Ukupno	130

Iz tabele je vidljivo da je najveći broj pritužaba riješen samoregulacijom (57), što govori o prihvatanju mehanizama samoregulacije od urednika u printanim i online medijima, ali i o spremnosti čitatelja print i korisnika online medija da se, umjesto tužbama i suđenjima, nespornosti rješavaju mehanizmima samoregulacije uz posredovanje Vijeća za štampu. To, također, svjedoči o ugledu koje Vijeće za štampu BiH uživa među urednicima, ali i među čitateljima printanih, kao i korisnicima online medija u BiH. Osim samoregulacijom, žalbe su prihvaćene (35), odbačene (19), u proceduri (09) slučajeva, dok su podnositelji žalbe odustali (03), odgovoreno im je na žalbu (03), odnosno nije bilo moguće razmatrati žalbu (1) zbog zastarjelosti slučaja i neblagovremenosti ulaganja žalbe (01).

Tabela 4: Broj prigovora Vijeću za štampu u 2013. godini prema vrstama prigovora:

Vrsta prigovora	Broj slučajeva
Govor mržnje u komentarima korisnika	25
Govor mržnje u novinarskim tekstovima	58
Zahtjev za objavu demantija	47
Prigovor na navode u tekstu	44
Prigovor na objavljenu fotografiju	15
Zahtjev za uklanjanje teksta sa portala	7
Neutemeljeni prigovori	8
U proceduri	1
Ukupno	205

Iz tabele je vidljivo da je broj žalbi koje se odnose na govor mržnje u novinarskim tekstovima, ali i komentarima korisnika veći u 2013. nego u prethodnoj 2012. godini. Najviše žalbi se odnosilo na govor mržnje u novinarskim tekstovima (58), što je više nego dvostruko od žalbi na govor mržnje u komentarima korisnika (25). Najviše žalbi građana na novinarske tekstove, ukupno 42, odnosilo se na samo jedan tekst – "Pederluk među djecom", objavljenom 11. 11. 2013. na portalu www.saff.ba, zatim 5 žalbi na tekst "Koordinirani napad pедера na Saff", objavljen 13.11.2013. na istom portalu: portalu www.saff.ba. Preostale žalbe odnose se na tekstove:

- "Brčanske ispovijesti" (1), objavljen 15. 11. 2013. na portalu www.brcanka.ba,
- "Novinarku Amilu Lončarić napali bijesni psi" (1) objavljen 27.10.2013. na portalu www.novinar.me,
- "Greška u koracima: Umjesto političare, počeli im razbijati automobile!" (1), objavljen 21.10.2013. na portalu www.javno.ba,
- "Muslimanski turisti oskrnavili hrvatski grb u Neumu"(1), objavljen 17.08.2013. na portalu www.hercegbosna.org,
- "Leo Pločkinić zapalio bolnicu u Bihaću?" (1), objavljen 30.07.2013. na portalu www.dosije.ba,
- "FRONT: Pločkinić i portal hercegbosna pozivaju na kuhanje muslimanske djece u svinjskoj masti!" (1), objavljen na portalu www.dosije.ba,
- "MUFLON Danijel Senkić ostavljao komentare na HB.org, lažno prijavio prijetnje pa ZARADIO kaznenu prijavu i TUŽBU ZA KLEVETU" (1), objavljen 18.06.2013. na portalu www.croportal.ba,

- "Ustaški separatistički portal 'herecegbosna.org' prijavljen SIPA-i" (1), objavljen 18.06.2013. na portalu www.dosije.ba,
- "Jer nas se novac tiče!" (1), objavljen 31.05.2013. na portalu www.frontal.rs,
- "Kada ujo laže: Leo Pločkinić sada i presuđeni lažov" (1), objavljen 23.05.2013. na portalu www.dosije.ba,
- "Hrvatska republika Herceg - Bosna - i dalje san u zločinačkim glavama" (1), objavljen 11.02.2013. na portalu www.dosije.ba,
- "Bira se novi papa...opet Katolik!?" (1), objavljen 12.03.2013. na portalu www.dosije.ba;

Tabela 5: Pritužbe u Vijeće za štampu BiH u 2013. godini, razvrstane prema načinima rješavanja

Govor mržnje u komentarima korisnika	10
Govor mržnje u novinarskim tekstovima	53
Samoregulacija	55
Žalba nije prihvaćena	27
Žalba prihvaćena	26
(nema govora mržnje)	13
Van nadležnosti Vijeća za štampu	09
Žalba nije razmatrana	05
Žalba povučena	04
Upućen odgovor žalbeniku	02
Žalba neblagovremena	01

Iz tabele je vidljivo da je najveći broj žalbi građana riješen samoregulacijom (55), te da je prihvaćen veliki broj žalbi na govor mržnje u novinarskim tekstovima (53), iako su se žalbe odnosile na samo nekoliko tekstova, odnosno da je na samo jedan tekst upućeno 42 žalbe. To indicira da je samoregulacija još uvijek dominantan način rješavanja žalbi, a to je u skladu sa misijom Vijeća za štampu. Osim toga, sve veća je osjetljivost građana na jezik mržnje u medijima, posebno novinarske tekstove, ali i komentare korisnika.

6. Aktualni slučajevi jezika mržnje

Jezik mržnje u BH medijima je evoluirao. Nekadašnji promotori jezika mržnje – političari, vjerske vođe i novinari, postali su oprezniji u javnom govoru. Sada se nastoje predstaviti kao pomiritelji, tolerantni, civilizirani ljudi širokih pogleda. Mediji ih uglavnom tako i predstavljaju, a to se može objasniti pristrasnošću, jako izraženom fenomenu u medijima u BiH. Uloge koju su odigrali nekadašnji promotori mržnje u političkim i vjerskim elitama, maske koje su oni odbacili, prihvatili su korisnici web portala i diskusionih grupa na internetu, uglavnom sakriveni iza lažnih identiteta, lažnih profila i nadimaka (nick names). U svojoj anonimnosti osjećaju se sigurnim i spokojnim u širenju netrpeljivosti i mržnje prema drugom i drugačijem, ispoljavanju nacionalizma, ideološke isključivosti, ksenofobije, homofobije i svih vrsta palanačke svijesti. Slučaj anonimnog komentiranja i širenja govora mržnje zabilježen je 25.01.2012. godine na portalu Sarajevo X com (sada Klix.ba) nakon objavljivanja teksta "U Gornjoj Maoči uhapšeni Nusret Imamović i njegov brat Eldin". Pritužba upućena Vijeću za štampu BiH odnosila se na komentare koji su u velikoj mjeri sadržavali govor mržnje. Nakon upućenog reagiranja grupe građana, glavni i odgovorni urednik portala Sarajevo-x.com, naznačio je kako je redakcija portala Sarajevo-x.com pokušala moderirati sve komentare koji su sadržavali govor mržnje, međutim, zbog velikog broja postavljenih komentara taj zadatak je bilo nemoguće ostvariti, stoga je naknadno stavljena napomena da članak nije moguće komentirati. Samo dan kasnije, 26.01.2012. godine, autor Dražen Milosavljević uputio je dopis Vijeću za štampu BiH u kojem upozorava na uvrede i prijetnje koje su mu, nakon objavljivanja njegovog teksta na portalu Frontal RS, upućene od strane korisnika tog portala, sakrivenih iza nekoliko lažnih identiteta ili nadimaka. Nakon što je slučaj prijavio MUP-u Republike Srpske, od inspektora je upozoren da Tužiteljstvo često ne prihvati prijavu, s obrazloženjem da nema elemenata za podizanje optužnice, "iako je očito da postoji, ili da neki odgovor tipa "što je izazivao", "ko ga je tjerao da piše tekst na portalu" i slično". Nakon svega, redakcija portala Frontal RS se odlučila na brisanje komentara koji su prijeteći, mrziteljski i huškački. Da li je time problem širenja jezika mržnje riješen? Nedugo nakon toga, u najtiražnijoj dnevnoj novini u BiH - Dnevnom Avazu, komentari na tekst "Povratak u prošlost" od 19.02.2012. po prijavi anonimnog novinara, sadržavali su govor mržnje. Odlukom Žalbene komisije Vijeća za štampu od 16.03.2012. žalba je prihvaćena, i u skladu sa principima akcije "Niste nevidljivi" prosljeđena na postupanje

agenciji SIPA u cilju pronalaženja IP adrese anonimnih širitelja jezika mržnje u online medijima. Pritužbe anonimnog novinara na komentare korisnika na tekstove u Dnevnom Avazu "Tilman Cilh, predsjednik Društva za ugrožene narode: RS-om vladaju podanici ratnih zločinaca" i "Pogrešna adresa" prihvaćene su sa evidentnim govorom mržnje, te dostavljene uredništvu te dnevne novine i proslijeđene agenciji SIPA u cilju pronalaženja IP adrese širitelja jezika mržnje. Po pritužbi istog, anonimnog novinara na tekst "Tužilaštvo BiH zatražilo osuđujuću presudu za Zorana Marjanovića" objavljenog u Dnevnom Avazu 23.03.2012. koji je prenio web portal www.rogatica.com, Žalbena komisija Vijeća za štampu BiH je utvrdila da je žalba osnovana kao ukazivanje građana na komentare neprimjerenog sadržaja. Aktivnost anonimnog novinara u vidu pritužbe na pisanje Dnevnog Avaza od 03.04.2012., tačnije na tekst "Diverzant se brani UNPROFOR-ovim spiskom: Nedostajalo je "samo" 16 000 Srebreničana", utvrđen je govor mržnje i u skladu sa principima akcije "Niste nevidljivi" Odluka je dalje proslijeđena na postupanje SIPA-i i Tužiteljstvu BiH. Indikativna je i pritužba urednika portala Klix.ba, Adisa Karadžić na tekst: "Haris Pašović odgovara na napade: "Sarajevska crvena linija je sjećanje na 11541-og ubijenog građanina Sarajeva tokom opsade, a ne moje umjetničko djelo", objavljenog na Depo portalu, 30.03.2012. godine. Naime, na portalu Depo.ba objavljeno je reagiranje koje se odnosilo na tekstove objavljene u drugom mediju (Klix.ba), bez linkova prema originalnim tekstovima, i bez izjava druge strane, novinarke koja se u reagiranju pominje na uvredljiv, diskriminirajući i huškački način. Žalbena komisija Vijeća za štampu odlučila je da je žalba osnovana, utvrđujući da je, između ostalog, prekršen član 3. Kodeksa za štampu BiH koji se odnosi na huškanje. Kršenja Kodeksa za štampu BiH, širenje jezika mržnje i huškanje utvrđeni su po žalbama na komentare tekstova: "Jevrejska zajednica obilježila najveći jevrejski praznik Pesah", objavljenog na portalu Klix.ba, kao i tekstova "U Dobojskom klubu napadnut bošnjački povratnik: Srbi pokušali zaklati Ahmeta Ibrahimovića", objavljenog u Dnevnom Avazu, 09.04.2012., "Leo Pločkinić, ustaša koji bi klat Bošnjake", objavljenog na portalu Dosije.ba, 17.07.2012., kao i teksta "Neđo, daleko od Ljubuškoga", objavljenog na portalu Poskok.info, 17.07.2012.godine i Dnevnik.ba, od 18.07. 2012. godine. Jezik mržnje kroz huškanje evidentiran je i u tekstovima: "Front: I Croatia Libertas odgovorna za premlaćivanje Štefice Galić" objavljenog na portalu Dosije.ba, 20. 07. 2012., kao i teksta "Šta je Ljubuškom Neđo Galić?!", objavljenog na portalu Ljubuski-online.info, od 14. 07. 2012., kao i komentari ispod teksta "Izjava načelnika Nevenka

Barbarića za Radio Ljubuški u svezi zbivanja oko filma "Neđo od Ljubuškog", objavljenog na portalu Ljubuški-online.info od 16. 07. 2012., te "Kolumna Jakova Begića: Govno nikad ne potone, ono uvijek pluta?!", objavljenom na portalu Ljubuski-online.info, 18.07.2012. godine. U 2013. godini najviše pritužbi građana odnosilo se na tekstove – a najviše žalbi građana na novinarske tekstove; ukupno 42, odnosilo se na samo jedan tekst – "Pederluk među djecom", objavljenom 11.11.2013. na portalu www.saff.ba, zatim 5 žalbi na tekst "Koordinirani napad pedera na Saff", objavljenog 13.11.2013. na istom portalu: portalu www.saff.ba. Tekst "Pederluk među djecom" sadrži govor mržnje prema osobama drugačije seksualne orijentacije, kao i tekst "Koordinirani napad pedera na Saff", na šta se žalio veliki broj građana, a njihove žalbe su od strane Žalbene komisije Vijeća za štampu u BiH prepoznate kao osnovane.

7. Niste nevidljivi

U cilju sprječavanja širenja govora mržnje i klevete u anonimnim komentarima posjetilaca internet portala, Vijeće za štampu u BiH, uz podršku policije, tužilaštava i sudova, pokrenulo je akciju "Niste nevidljivi". Anonimnost ne znači da osoba ne može biti identificirana i procesuirana ako se utvrdi širenje govora mržnje, huškanje, prijetnje i poziv na linč. Akcija "Niste nevidljivi" podrazumijeva otkrivanje IP i MAC adresa i procesuiranje osoba koje svojim huškačkim komentarima i širenjem govora mržnje uznemiruju javnost, nanose štetu pojedincima i posebno nanose štetu ugledu profesionalnih internet portala. U interesu je urednika portala da surađuju u otkrivanju identiteta takvih osoba, radi zaštite svojih profesionalnih novinarskih sadržaja. Interes je javnosti, interes građana, da ima na raspolaganju što više dobrih, pouzdanih i profesionalnih medija i izvora informacija. Također je demokratsko pravo svakog građanina da se bori za istinitu informaciju i reagira, prijavljuje i žali se na svaku neistinitu informaciju ili neprimjerene anonimne komentare posjetitelja portala u cilju zaštite svoga ljudskog prava na istinu putem medijskog izvještavanja. Važno je napomenuti da posjetitelji web portala koji postavljaju komentare s govorom mržnje, podliježu krivičnoj odgovornosti, jer podstiču netrpeljivost i huškanje. Također ista je odgovornost i ako komentari sadržavaju prijeteće poruke: Krivični Zakon BiH: XV - Glava petnaesta, Krivična djela protiv slobode i prava čovjeka i građanina. Krivični zakon FBiH i

Krivični zakon RS: XVII - Glava sedamnaesta, Krivična djela protiv slobode i prava čovjeka i građanina. Urednik portala obavezan je izbrisati takve komentare, a one koji ih postavljaju banovati na neko vrijeme ili im potpuno uskratiti pravo komentiranja tekstova.

8. Zaključak

Jezik mržnje u BH medijima nije iščezao. On je evoluirao, promijenio je oblik i nositelje. Umjesto mržnje spram pripadnika drugih nacionalnosti i vjerske pripadnosti, karakterističnim za javnu komunikaciju devedesetih godina 20. stoljeća, sada je dominantna ideološka isključivost i netrpeljivost spram osoba političkog opredjeljenja. Također govor mržnje se manifestira kao negiranje zločina, veličanje totalitarnih ideologija, ali i kao mržnja i netrpeljivost spram osoba drugačije seksualne orijentacije. Promoviraju je partijski lideri a pronose njihove pristalice, koje su nerijetko instruirane u partijskim propagandnim štabovima gdje ih se uči kako da šire mržnju u socijalnim mrežama, sakriveni iza lažnih profila (trolling). Umjesto eksplicitnog, jezik mržnje postao je skriven, posredan i alegoričan. Umjesto pronositelja iz devedesetih godina 20. stoljeća: političara, vjerskih lidera i novinara (koji su se još uvijek osjećali društveno-političkim radnicima), pronositelji u 21. stoljeću su korisnici web portala sa lažnim identitetima i nadimcima (nick names). Jezik mržnje u medijima predstavlja krivično djelo, prema važećim zakonima u BiH. Zbog toga je Vijeće za štampu BiH pokrenulo akciju Niste nevidljivi, koja se realizira u suradnji sa policijom i tužiteljstvima u BiH. Cilj ove akcije i ukupnih nastojanja Vijeća za štampu BiH je da se jezik mržnje ukloni iz BH medija, kao i da se kultura komuniciranja među korisnicima medija podigne na viši nivo, te da uredništva printanih i online medija postanu svjesna važnosti svojih uloga u demokratskom društvu i spriječe širenje jezika mržnje.

Literatura:

Coliver S ur. (1992) Striking a Balance - Hate Speech. Freedom of Expression and Non-discrimination. University of Essex: Essex.

Grupa autora, (2001) Razgovor o govoru mržnje, Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva, HHO: Zagreb.

Grupa autora, (2008) Bosna i Hercegovina 2008: Uloga i stanje medija. Transparency International, Friedrich Ebert Stiftung: Banja Luka.

Ivanković Ž (2004) Rat i njegova medijska slika u Bosni i Hercegovini, Status br. 3, Dijalog: Mostar.

Joksimović V ur. (2006) Zbornik pravnih instrumenata Savjeta Evrope u vezi sa medijima, Savjet Europe. Kancelarija u Beogradu: Beograd.

Lange Y ur. (2009) Živjeti zajedno, Priručnik o standardima Vijeća Evropee o doprinosu medija društvenoj koheziji, interkulturalnom dijalogu, razumijevanju, toleranciji i demokratskoj participaciji, Vijeće Evrope: Strasbourg.

Mazowiecki T (2007) Izvještaji 1992-1995., Univerzitet u Tuzli i Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo: Tuzla.

Merrill C J, (1995) Global Journalism, Survey of International Communication, Longman Publishers, New York.

Osmančević E (2009) Demokratičnost WWW komuniciranja, Friedrich Ebert Stiftung: Sarajevo.

Thompson M (1995) Kovanje rata, Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. HHO: Zagreb.

Svetlana S i grupa autora (1997) Rat je počeo na Maksimiru. Medija centar: Beograd.

Walker S (1994) Hate Speech: The History of an American Controversy, Lincoln: University of Nebraska Press.

Zurovac Lj i Rudić B ur. (2013) Promocija profesionalizma i tolerancije u medijima u BiH, Ured Vijeća Evrope u Sarajevu: Sarajevo.

Hate speech in on-line media in B&H

Abstract

Hate speech is one of the main problems in public communication, especially in on-line communication. It is provided and supported by possibilities of anonymous communication and interaction via internet. There is no general definition of hate speech. Author in this article analyzes different understandings of hate speech, and reminds us about hate speech escalation in ex-Yugoslavia media at the end of 20th century. Furthermore, author presents overview and some examples of hate speech in on-line media in Bosnia and Herzegovina, and he also states some possibilities of suppression for hate and discriminatory speech in on-line media in B&H.

Key words: Hate Speech, Public Speech, Responsibility, Media of Mass Communication, Social Network

Hasrede in Onlinemedien in Bosnien und Herzegowina

Zusammenfassung

Hasreden gehören zu den größten Problemen der öffentlichen Kommunikation, vor allem der Onlinekommunikation. Sie sind ermöglicht und angetrieben durch die Möglichkeit der anonymen Kommunikation und Interaktion über das Internet. Es besteht keine allgemeine Übereinstimmung über die Definition von Hasreden. Der Autor des Textes analysiert unterschiedliche Auffassungen von Hasreden und erinnert an die Eskalation von Hasreden in den neunziger Jahren des zwanzigsten Jahrhunderts im ehemaligen Jugoslawien. Über dies hinaus, gibt der Autor eine Übersicht mit Beispielen von Hasreden in Onlinemedien in Bosnien und Herzegowina und zeigt auf einige Möglichkeiten der Unterdrückung der diskriminierenden und hassenswerten Reden in Onlinemedien in Bosnien und Herzegowina.

Schlüsselwörter: Hasrede, öffentliche Rede, Verantwortung, Massenmedien, soziale Netzwerke

Prilozi

A Home Far from Home: Bosnian Refugees in St. Louis, Missouri

Patrick McCarthy

1. Introduction

On a warm March day in 2006, a delegation of new Americans was ushered into the office of the Mayor of the City of St. Louis, the Honorable Francis G. Slay. Mayor Slay stood in the doorway of his office, greeting each guest by extending his hand saying, “Dobro došli!” – “Welcome!” –in the Bosnian language. Thirteen years earlier, in 1993, Bosnian refugees had begun arriving in this quiet Midwestern city in the United States in numbers that would eventually become one of the largest Bosnian communities outside of Bosnia-Herzegovina, estimated today at nearly 50,000 persons (Larsen, 2014). The meeting with the Mayor was one acknowledgement of the positive effect of the large-scale Bosnian-Herzegovinian resettlement in St. Louis. In decaying neighborhoods where Bosnians had resettled, property values were rising, housing infrastructure was improving, and communities stabilizing – all attributed to this large and growing presence of refugees from the former Yugoslavia (Tucci, 1999). In welcoming these new Americans, Mayor Slay also recognized the potential political power of the Bosnian-Americans as a voting block, as did elected officials at every level of local, state, and even national government in the United States (Montagne, 2004). In turn, Bosnians, who had organized themselves into a United Bosnian Association, were becoming more aware of their political and economic leverage in a city with declining populations and dwindling tax revenues (Vulliamy, 2012). The meeting with the Mayor signaled that Bosnians had truly “arrived” in St. Louis and were no longer viewed as dependent refugees but as productive, contributing city residents who were helping to reshape and revitalize the urban core of a major metropolitan city (Tomich, 2005). Bosnian-run businesses – including restaurants, grocery stores, cafes, insurance companies, travel agencies, and trucking companies – came to dominate the Bevo Mill section of St. Louis, which is now dubbed “Little Bosnia” by native-born St. Louisans and Bosnian residents alike (Gilsinan, 2013). In

2014, in the center of the Bevo Mill neighborhood, a Sebilj is being erected as an \$80,000 gift from the Bosnian community to the City of St. Louis (Hampel, 2013).

2. Initial Arrival

A. small community of Bosnians and Croatians – who had come to St. Louis as immigrants in the 1960s and 1970s – formed an initial welcoming committee for the newest arrivals from the wars in their former homeland. Suljo and Ermina Grbić, from the town of Stari Majdan in the Bosnian Krajina region near Sanski Most, along with Stipe Prjaz from Kotor Varoš, led efforts to find apartments, jobs, clothing, and other practical items for war refugees, while providing them with a welcome and familiar presence in their own language. The Grbić home became a first way station for new Bosnians in St. Louis. Ermina Grbić cooked large quantities of Bosnian food for new arrivals each day before leaving for work. Meanwhile, Stipe Prjaz removed the seats from his van and replaced them with a wooden bench so that he could fit more Bosnians inside as he drove them to English language classes, doctor's appointments, and garage and estate sales to buy inexpensive clothing and furniture. The arrival of Bosnians in St. Louis in 1993 included refugees who were survivors of the notorious network of concentration camps in northwest Bosnia-Herzegovina, near the city of Prijedor, with names that would become synonymous with the mass killing and deportation of so many Bosnians to places like St. Louis: Omarska, Trnopolje, Keraterm, and Manjača. Jasminka and Dževad Hadžibegović, a husband and wife who were attorneys in Prijedor before the war and who had both been imprisoned in Omarska, were among the first arrivals in St. Louis. They had barely survived the ordeal and came to St. Louis physically and psychologically depleted from their experiences. They spent their first night in St. Louis sleeping on the floor of their apartment and using their coats as pillows. Jasminka's brother, Mirsad Đonlagić, who had been imprisoned with her husband at both Omarska and Manjača, would arrive in St. Louis two years later. Their elderly parents were expelled from their home in Stari Grad, their father dying shortly after arrival in Travnik. Their experiences were shared by many of their fellow Bosnians arriving in St. Louis.

3. Period of Adjustment

As the war continued at home, larger and larger numbers of refugees from Bosnia-Herzegovina began to arrive in St. Louis. Accustomed to more comprehensive social support services from the government in the former Yugoslavia, Bosnian refugees struggled at first to understand that privately supported refugee resettlement agencies like the International Institute of St. Louis, which handled the majority of Bosnian arrivals to St. Louis, were not an official organ or branch of the U.S. government. Another major adjustment in expectations was the “sink or swim” philosophy prevalent in the United States, which assumed rapid adaptation, self-sufficiency, and assimilation within a short period of time. Over time, healthy, motivated, and resourceful refugees thrived in a system like this, which placed unrestricted economic opportunity above structured economic and social support (Karamelic-Muratovic, 2010). Older, less healthy, and more highly traumatized members of the refugee groups struggled to adapt, with only limited financial support and a very basic social safety net that excluded mental health services and other basic necessities – like medical and dental insurance – that were often tied to full-time employment (Seagate, 2003). Indeed, focus on obtaining employment was the main driver of social service programs that offered “crash courses” in English language and assistance with enrolling children in school. Though these early stages of this adjustment were harsh, the longer term effects of English language acquisition and full employment supported successful social integration, economic independence, and connection with established civic and educational institutions (Cheah, 2011).

4. Moving Forward While Looking Back

As the Bosnian community in St. Louis began to achieve a degree of stability and initial social integration, they began to organize memorials of the war to honor the memory of those killed, to explain their circumstances to their American neighbors, and to combat the growing denial and minimization of the genocidal nature of the 1992-1995 conflict in Bosnia-Herzegovina. In July of 1996, on the first anniversary of the fall of Srebrenica, an interfaith commemoration program was held at the St. Louis Holocaust Museum & Learning Center, with prayers from the Jewish, Christian and Islamic traditions and first-hand testimony from

survivor Mirsad Salihović (Sternberg, 1996). Two years later, a group of about forty survivors from Srebrenica and Žepa, who organized themselves into the Committee of Dispossessed from Srebrenica and Žepa, hosted a program on the campus of Saint Louis University that called for definitive information about missing relatives; arrest of indicted war criminals, particularly Ratko Mladić and Radovan Karadžić; and material help for refugee survivors (Nettlefield, 2014). Journalist David Rohde, who won the Pulitzer Prize for International Reporting on the fall of Srebrenica, attended the program, which featured human rights advocate Bianca Jagger and refugee survivors Mirsad Salihović (Srebrenica) and Amir Jugović (Žepa). Although large-scale DNA work had not yet begun to identify the missing of Srebrenica, Sara Kahn, a presenter from Physicians for Human Rights, spoke at the program about the identification process and work on their antemortem database project (Byrne, 1998). In 2000, the Missouri History Museum presented “Preživjet Ćemo / We Will Survive,” a multi-media exhibition developed in partnership with representatives of the local Bosnian community. The year-long exhibit highlighted the experiences of refugees from Bosnia-Herzegovina from before, during, and after the war, with particular focus on one extended family from Srebrenica whose surviving members had settled in St. Louis among a large refugee population from Eastern Bosnia. The exhibit was well-received by the St. Louis community and viewed by an audience of 55,000 visitors who were invited to leave comments about the impact of the exhibit (Lehan, 2001).

5. "You are not supposed to be here."

Hundreds of Bosnians attended the November 2007 opening of the Prijedor: Lives from the Bosnian Genocide exhibit at the St. Louis Holocaust Museum & Learning Center. The exhibit included first-person testimonies and artifacts from refugee survivors in St. Louis. The ribbon cutting ceremony was performed by Zerina Musić, who had been born fifteen years earlier in the Trnopolje concentration camp (Rosenberg, 2009). Journalist Ed Vulliamy who, in 1992, had uncovered the existence of the network of concentration camps in Prijedor, told the assembled audience, "You are not supposed to be here. You are supposed to be dead." (Mink, 2008). For many, the reaction to the exhibit was intensely personal. Alisa Gutić, whose father was killed near Prijedor, the exhibit provided a transformative release

for pent-up feelings kept private for most of her life. “Through the years, I have cursed and hated myself for being Bosnian because I was only three years old when I lost my father,” Alisa wrote in the days following the exhibit. “Still today my father has not been found and I curse everything about the war!”

Alisa continued: “I see my life differently now...For years I have been searching for myself and trying to find out who I really am, and your exhibit and the beautiful messages are just leading me in the right direction. Today, I can finally say what I couldn't a week ago, that I am very proud to be Bosnian and that my hatred can one day cease as I discover who I am and why I am here today and not dead like so many in Bosnia.”

6. Navigating Two Worlds: The Old and the New / Bosnian and American

With the maturing of the Bosnian community – and with their children born in the United States without a lived memory of the Bosnian or Yugoslav past – one of the challenges for Bosnians in St. Louis and elsewhere was the retention of cultural identity and passing on the Bosnian language in spoken and written forms. Parents remained more “Bosnian” than their children, but even their more Americanized children kept enough ‘Bosnian-ness’ to be viewed as outsiders. Neither was fully American nor Bosnian. They were viewed as not quite one or the other, whether in the United States or “back home” in Bosnia-Herzegovina. The sense of being Bosnian became a complicated mixture of multiple and competing identities, depending on place and circumstances (Cheah, 2013). Some enthusiastically embraced their new role as American for themselves and their children. For others, losing a sense of Bosnian identity was the final defeat in the war of aggression that had been aimed at denying them a shared, inclusive sense of what it meant to be Bosnian.

7. Neither Here Nor There

Ultimately, to speak of the worldwide Bosnian diaspora today is to acknowledge the global displacement and dispersal of nearly half of the pre-war population of Bosnia-Herzegovina. The main war objective of aggressor groups to “ethnically cleanse” entire communities had been accomplished with a level of violence unseen in Europe since the end

of the Second World War World, with mass killing and uprooting people from towns and cities where they had lived for generations. Connections among the Bosnian diaspora using social media, political organizing, and interpersonal networking have attempted to create community cohesion in the absence of the previous physical proximity with fellow citizens of Bosnia-Herzegovina. While Bosnians in St. Louis do not have this limitation, they do struggle to create new lives of purpose and meaning out of the shell of the old -- to find a new home while still far from home.

Pate li monstrumi od noćnih mora?

Rade Radovanović

"Velika istorija" - i kada nije diktirana interesima "pobednika" - često prikriva ili prekriva ljudsko i DOBRO i ZLO. Ne beleži ili potiskuje konkretne i žrtve i dželate, i heroje i zločince, prepuštajući ih ZAVERI ĆUTANJA. Dokaza za ovu tvrdnju ima i previše - ne treba ih posebno tražiti. Dovoljno je makar i na trenutak pažnju usmeriti na tri pojma naše teme Trauma, pamćenje, ozdravljenje...

TRAUMA je, nema sumnje, i dve decenije od kraja ratnih užasa na ovim prostorima, i duboka, i višeslojna. OZDRAVLJENJE - prevazilaženje te traume, i pored velikog i nesebičnog truda timova stručnjaka, humanista, NGO aktivista - još uvek je više poželjna perspektiva nego - životna realnost ljudi u BiH. PAMĆENJE - ni pojedinačno, ni kolektivno – nije uzrok ovakvog generalnog stanja – nego su uzroci, meni se čini, pre svega, u strukturi same ovakve države i društva ! U odnosima moći i nemoći domaćih vlastodržaca – koje tako nesebično podržava ili, bolje reći – održava međunarodna zajednica. Da bi, nakon traume o kojoj govorimo, došlo do ozdravljenja, do izbavljenja - mora se pamtit i ! A da bi se uopšte pamtilo – mora se znati i ne sme se ćutati!

Polazeći od ovakvih premisa, pokušat ću da podsetim ili obavestim o nekim činjenicama - primerima Dobra i Zla - koje je "Velika istorija" već prepustila zaveri ćutanja – a to znači zaboravu - a ja mislim da se te činjenice moraju znati i pamtit i.

1. Pravi heroj

General JNA Vlado Trifunović verovatno je jedini čovek u istoriji kome su sudile tri međusobno zaraćene ili sukobljene države. Zato što je kao komandant Varaždinskog korpusa, nakon višednevnih napada na kasarne JNA od strane pripadnika ZNG, u septembru 1991. iz opsednutog garnizona izvukao više od 250 svojih vojnika i oficira - poštedevši i njih i građane Varaždina smrti i razaranja - generalu Trifunoviću sudilo se istovremeno u Srbiji i Hrvatskoj. Posle dve oslobađajuće presude pred vojnim sudom u Beogradu, na trećem, montiranom procesu – zbog navodne izdaje zemlje – od strane istog tog suda - osudjen je na

jedanaest godina zatvora. Gotovo istovremeno, pod optužbom da je počinio ratne zločine, u Varaždinu je, u odsustvu, osuđen na 15 godina zatvora. Ali, tu nije kraj pravosudnom i svakom drugom progonu i stradanju ovog istinskog antiratnog heroja. Opet, zbog navodnih ratnih zločina njegovih podređenih, tokom sukoba u junu 1991. u Sloveniji, generalu Trifunoviću je suđeno i u toj državi. Oslobođen je bilo kakve odgovornosti, ali ta presuda još uvek nije pravosnažna.

U Hrvatskoj je prvobitna presuda Trifunoviću iz 1993. - zahvaljujući i svedočenjima ratnog gradonačelnika Varaždina Čačića, odnosno, bivšeg Hrvatskog predsedniku Mesića - poništena i, nakon dvadeset godina, zakazan mu je novi proces u Zagrebu.

Pod pritiskom javnosti i NGO sektora, pravosuđe u Srbiji je tek pre tri godine generalu Trifunoviću poništilo presudu za izdaju, ne uspevajući da mu time ujedno omogući i elementarno ljudsko pravo na stan – koji mu, iz osвете, suprotno izvršnoj presudi Vrhovnog suda - nedaju moćnici iz srpskog ministarstva vojske. Kada zbog teške bolesti nije u bolnici, Vlado Trifunović u Beogradu, mahom zaboravljen od mnogih, jedva preživljava u memljivih devet kvadrata vojne zgradurine, u sobici koju je redovno plaćao i dok je bio u zatvoru. Montirani sudski procesi generalu Vladi Trifunoviću u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji - nisu samo, i nisu pre svega, strašne činjenice jedne istinske ljudske tragedije. Ti procesi, i njihovi akteri - i tužioci i branioci, i tuženi - bolje od ikakvih drugih dokaza, govore o karakteru dogovorenih ratnih sukoba za razbijanje bivše Jugoslavije.

2. Mirni komšija MM

Za Milana Lukića, haškog osuđenika na doživotnu zatvorsku kaznu, zbilja se u celoj BiH premalo zna. U Srbiji još manje. Samo upućeni znaju za čoveka koji je godinama, kao mirni komšija, živeo na Novom Beogradu pod imenom – Marko Marković!

Ime Milana Lukića mora biti upamćeno, jer se sa sigurnošću može tvrditi da je on jedan od najmonstruoznijih zločinaca tokom rata u BiH. Teško je samo i pobrojati zločine za koje mu je suđeno, a nekamoli i sve one koje je počinio početkom devedesetih u istočnoj Bosni predvodeći svoju bandu samozvanih "Osvetnika". Lukić je pred Haškim tribunalom osuđen na kaznu doživotnog zatvora zato što je u Višegradu, 14. i 27. juna 1992., u kućama u Pionirskoj ulici i naselju Bikavac, u takozvanim "živim lomačama", spaljivao decu, žene i

starce... Više od stotinu – dece, žena-majki, starica i staraca... Proglašen je krivim i za streljanje dve grupe muškaraca i ubistvo Hajre Korić... Osuđen je za zločine koji su mu dokazani! Ne i za one čije dokaze krije jezero Perućac, iz koga su , nakon presude Lukiću, izvađene desetine tela žrtava... Ne i za likvidaciju 19 ljudi, putnika otetih iz voza u stanici Štrpce... Ne i za ko zna koliko još počinjenih zločina! Pišući dramu Mit o pobedi, u kojoj su likovi fiktivni a zločini stvarni, u čijem kontekstu pominjem i Lukićeve zločine, noćima nisam mogao da zaspim zbog svedočenja u Hagu jedne od retkih preživelih žrtava ...

Monstrum sa svojim monstrumima, od kojih većini nije - niti će biti suđeno - zakiva prozore i vrata - da žrtve ne mogu da beže... Kantama benzina polivaju kuće u koje su natrpali ljude ... Pale "žive lomače"... Rafalno pucaju po retkima koji ipak iskoče iz vatrenog grotla... Krici majki i dece ... koja gore! Prema izveštajima agencija, Milan Lukić je hašku presudu mirno saslušao sa ciničnim osmehom na licu, praveći se da čita "malu knjižicu sa krstom na koricama". Kaznu izdržava u Estoniji, u zatvoru Tartu. Prema izjavi zvaničnika estonskog Ministarstva pravde – Lukiću je na raspolaganju puni komfor jedne od najnovijih i najmodernijih ustanova te vrste u Evropi.

Mašala!

3. Najbogatiji deda na svetu

Kada sam nedavno posetio svog prijatelja Vladu Trifunovića u njegovih devet memljivih kvadrata – teško bolestan ali spokojan – pričao mi je o svojih četvoro unuka. Zato što mu se ime , zbog hrvatske presude, i dalje nalazi na Interpolovoj listi ratnih zločinaca, on još uvek ne može da ih poseti u Zagrebu.

Misli i na svoje vojnike i njihove porodice:

- Ako svako od njih ima samo po jedno dete – ja sam ti najbogatiji deda na svetu !
Imam ti ove svoje u Zagrebu – i još više od dvesta unuka - po celoj bivšoj Jugi, odakle su im već roditelji...

O antiratnom herojstvu Vlade Trifunovića, jugoslovenskog generala iz Bosne, iz Prijedora – o stradanju čitave njegove porodice koje još uvek traje – nimalo slučajno – međudržavna ZAVERA ĆUTANJA! Da bi se prikrila suština indukovanih sukoba nacionalističkih elita u bivšoj zemlji! I da bi se izbegla odgovornost za ratna razaranja i počinjene zločine!

4. Crveni Kmeri

Obuzet razmišljanjem o našim zaverama ćutanja – sa zadržskom odgovaram na poziv iz Kambodže preko Skype. Moja ćerka Ida, nakon napornog dvogodišnjeg marketinškog rada u Londonu, “puni baterije” volontirajući u selu pored Angkor Wata. S predanošću i uţivanjem - male Kambodţance, kojima je oduševljena, ući engleskom jeziku, higijeni... i svemu drugom što misli da im moţe koristiti. Istovremeno, i sama ući trudeći se da savlada “kulturološki šok” kojim je zatećena. Kaţem joj ĉime se trenutno bavim, pominjem joj zaveru ćutanja...

- Zamisli, kaţe mi Ida, upravo sam sinoć o tome razgovarala sa devojkom u ĉijoj sam porodici smeštena! I znaš šta mi kaţe? ... I ovamo, svi ćute o strašnim, masovnim zloćinima ... koje mnogi nisu preţiveli ... I neki rođaci ove devojke su stradali. Tako da znaš, i Kambodţa ima svoju, široku i duboku, zaveru ćutanja.

Pominjem joj Pol Pota i Crvene Kmere, “strašne majstore” genocida nad sopstvenim narodom...

- Znaš li, pitam je, da im je specijalnost bila - masovno ubijanje probadanjem vratova “neprijatelja” bambusovim kopljima ? ... Oko milion i sedamstotina hiljada ljudi su ubili Pol Potovi Crveni Kmeri... Tajac.

Ne zbog smetnji na Skype. Ida mi ispisuje rećenicu upozorenja sa brojnim znacima uzvika:

- Tata, promeni temu!!!

5. Tortura

Svojoj mlađoj ćerci Lani, postdiplomcu ljudskih prava u Exeteru, koja malo, malo pa sa svojom bliskom kolegicom Őazom, ĉija je porodica u Damasku, organizuje proteste solidarnosti sa stradalnicima u Siriji, priĉam o našem skupu. Pitam je za neku ideju, jer ona ih uvek ima.

- Kaţeš, zavera ćutanja? ... Moţeš reći da je odvratna i strašna zavera ćutnja i ignorisanja Zapada... toga što se zove međunarodna zajednica... prema ljudima u Siriji... A tamo je pakao svaki dan! ... Ne mogu ti opisati kako Őaza pati! Objavi i da u Damasku nestaju ljudi a da o tome niko ne govori... Ni Asadovi, ni pobunjenici, ni

svetski mediji... Tako je nestao i Šazin prijatelj Kaled, o kome sam ti pričala... Za njega niko ne sme niti da pita! ... Objavi to! Kaži u Tuzli!

Objavljujem:

Kaled Alburaki, mladi inženjer iz Damaska, radio je u fabrici čokolade i tako izdržavao porodicu. Nije podržavao pobunjenike nego je pomagao ratom ugrožene... Posebno decu! ... Jednoga dana upali su mu u stan i - odveli ga. Dva meseca kasnije, njegovoj supruzi saopštavaju da joj muž nije pobunjenik. Samo se zvao kao neko ko jeste... Kaled Alburaki, protivnik svakog nasilja, podlegao je torturi Asadove policije. Zavera ćutanja nalaže da njegovu smrt ne beleže ni lokalni, ni svetski mediji. Ostavio je za sobom suprugu i troje male dece.

6. Dobar čovek

Što sam bliži odlasku u Srebrenicu – sve me više pritiska pitanje: - Šta li je sa Dečakom o kome sam, polovinom jula 1995. u Našoj borbi, napisao kratku priču - Dobar čovek? Koliko se sećam, išla je ovako:

Stari, prastari sovjetski vic: Išao drug Staljin ulicom pa sreo malog Volođu. Pitao ga je za ime i pomilovao po glavi. Drug Staljin je dobar čovek! Na pitanje: - U čemu je dobrota velikog Visarionoviča – sledila je poenta: - U tome što je Dečaka mogao i ubiti!

General Ratko Mladić, slavodobitno u svom stilu, ušao je ovih dana u opustelu Srebrenicu. Na julskoj pripeci, pred kamerama svetskih TV i nekim ženama skamenjenim od straha, na ulici je sreo Dečaka. Pitao ga je za godine i pomilovao po glavi.

General Ratko Mladić je – dobar čovek!

Ne pamtim da sam za bilo koji tekst dobio toliko pretnji od "patriota" koliko za ovih desetak redaka o Dečaku i "dobrom čoveku"!

Pitam se :

ZNAMO LI ISTINU o Izudinu Aliću, dečaku iz Srebrenice koji je imao osam godina u julu 1995., kada ga je Mladić pomilovao po glavi – i dao mu čokoladicu?

Znamo li da su mu nakon toga – Mladićevi “heroji”, zajedno sa 8000 Srebreničana – ubili oca?

Znamo li?... Znamo li? ... Znamo li?

Moramo znati!

Da bi se pamtila Srebrenica!... Da bi se znala istina! ... Da se genocid ne ponovi!

Voleo bih da sretnem Izudina Alića!

Joke AND (its relation to) genocide

Damir Arsenijević

I propose that we start from the title of Freud's book, particularly from the conjunction 'AND'. This conjunction draws attention to the two mutually linked dimensions in Freud's work on jokes: the dimension of subjectivity and the dimension of discourse. Central in the interplay between these two dimensions—as that which knots these two dimensions—is pleasure that the joke produces, in the displacement and condensation of signifiers in our speech. This pleasure rests on the simultaneous authorising of the joke in the dimension of subjectivity and the dimension of discourse:

'... only what I allow to be a joke is a joke...But if a joke admits of this doubt, the reason can only be that it has a façade...in the contemplation of which one person is satiated while another may try to peer behind it. A suspicion may arise, moreover, that this façade is intended to dazzle the examining eye and that these stories have something to conceal.' Pleasure is produced as slippage between these two dimensions, joke being at the same time in the domains of sense and non-sense:

'Anyone who has allowed the truth to slip out in an unguarded moment is in fact glad to be free of pretence'.

Therein lies the joke-work: 'liberating pleasure by getting rid of inhibitions...' Jokes either 'strengthen the purpose which they serve, by bringing assistance to them from impulses that are kept suppressed, or they put themselves entirely at the service of suppressed purposes.'

Freud introduces the 'principle of assistance' of the joke as the mobilisation of pleasure in jokes as fore-pleasure, which produces new pleasure by lifting suppressions and repressions. Joke has its stages: it begins as play in free use of words and thoughts; encountering its sanction by reason as non-sensical, it changes into jest to retain sources of pleasure and the ability to achieve fresh pleasure from the liberation of non-sense; it then comes to the help of thoughts in order to strengthen them against critical judgement by the 'principle of confusion of sources of pleasure'; and finally, it comes to the help of major

purposes which are combatting suppression, in order to lift their internal inhibitions by the principle of 'fore- pleasure'.

[More remains to be said of forepleasure as a principle in relation to mechanisms of displacement and condensation.]

Why is the syntagm 'joke and genocide' a novelty in speech about genocide in Bosnia and Herzegovina? First, it functions as a joke itself by connecting the furthest scenes of representation; second, it highlights the dimensions of subjectivity and discourse; and third, the conjunction AND points to the pleasure present within the interplay between subjectivity and discourse. The putting of the conjunction AND between joke and genocide precipitates the crisis in the dominant regimes that manage speech about genocide. The crises bespeaks of the possibility of a decision; it is a risk and a choice. AND is a signifying conjunction. The joke—in its outset as free use of words and thoughts—cracks open the managed set of signifiers around 'genocide'. It introduces both sense and nonsense around 'genocide'; in the horizon of need and demand, characteristic of every speech, joke communicates to the discourse (Other) 'some-sense' (façade), it continues the displacement of signifiers, it places a demand of sense. The nonsense in a joke is 'voided of every kind of need'. It is the place for the subject, who introduces non-sense, (and also the 'confusion of

the sources of pleasure'). IN this nonsense, the 'subject is the one who communicates the novelty of the joke to the Other'. We arrive at the proper identification of the objection at the conference: 'AND cannot be put in relation to genocide', it makes it pejorative': pejorative—to worsen, to bring downward, to the ground; stumble.

The discourse is grounded, worsened by the nonsense by the joke; speech is liberated from communication. And this reveals the progression of subjectivity in the joke.

1. Peter G. Young – Joke and Genocide; an introduction

What's at stake in the conjunction of joke and genocide? Perhaps it's the smallest of words, the most apparently expendable words, which ultimately convey the greatest of risks, of consequences, of danger to be feared. By way of introduction today, I would like to exploit this conjunction, this and we have written between these two specifically human practices, in order to foreground, to emphasize how jokes - as formations of the unconscious - and genocide – as traumatic formation - are both premised upon a mode of causality, of temporality, which is not linear. Here are a couple of passages from Lacan's seminar of 1957, which takes the Freudian analysis of jokes as it's primary point of departure...

"...We're absolutely unable to be happy with the present moment, all our experience goes against it...This is immediately apparent in the experience of speech...For instance, if I begin a sentence, well, you'll only understand its sense whenever I've finished it. It's always necessary [...] that I've said the last word in order for you to understand anything of the first one. This gives us the most tangible example of what can be called the nachtraglich (retroactivity) of the signifier. This is precisely what I'm constantly trying to demonstrate to you, within the text of analytic experience itself – and on an infinitely larger scale, when it's a question of the history of the past." (seminar of November 6, 1957)

"...the joke is there, ambient, within everything I'm in the midst of recounting as soon as I speak..." (seminar of December 11, 1957)

In the wake of such statements, we can begin to ask whether it is indeed possible to speak, to sustain even the slightest or most incoherent of signifying chains, without this dimension of retroaction. Is there any punctuation without punchline? In the wake of Lacan's analysis, we can begin to approach the joke as something other than a subsidiary, strategic option, which we occasionally enlist to lubricate the friction, the rust of our

discursive reality. However serious, however factual it might presume to be, there is no speech that can sustain exemption from this minimal potential of Witz. Thus, if the human infant cries out for the mother, for the breast, with the most inarticulate of wails, well, this child and this mother are in the field of the Witz, they are embedded in what Lacan encourages us to approach in terms of a structure of Demand, demand for love. The subversive field of the joke is presupposed as soon as we open our mouth, and address the other – even(especially!?) if this address assumes the form of silence.

With these first indications of joke-structure, as inherent to the operationally minimal cell of speech production, let's re-read a passage from one of Freud's clinical case histories, as presented in his *Studies on Hysteria*, written in 1895, where he is interrogating the mechanism of traumatic inscription.

"...During her reproduction of what I have called the first period of her illness, she accompanied all her stories about her father's illness and death, about her impressions [...] with manifestations of pain, whereas at the time of actually experiencing these impressions she had felt none. Isn't this a contradiction, which might considerably reduce belief in the explanatory value of an analysis such as this? ... I believe I can solve this contradiction by assuming that the pains" – the products of the conversion symptom – "did not occur while the patient was experiencing the impressions of the first period, but only after the event, that is, in the second period, while she was reproducing those impressions in her thoughts. That is to say, the conversion, the installation of the symptom, did not take place in connection with her impressions when they were fresh, but in connection with her memories of them. I even believe that such a course of events is nothing unusual, and actually plays a regular part in the genesis of symptoms. Such an assertion isn't self-evident – I'll try to make it more plausible by bringing forward some other instances..." Here, on the threshold of the 20th Freud is discovering that the traumatic event is, actually, not historically local - it is neither discrete nor chronological; trauma does not simply 'happen,' it does not psychically inscribe 'once and for all.' And it's only within this specifically and irreducibly retroactive dimension of the traumatic that we can begin to account for the easily observable fact that no two subjects react, respond to the same traumatic event in the same exact way. In other words, the experience and impact of genocide is not the fate of a victim who must then learn to subsequently adapt, to survive, as a perennial and anonymous sign of its irreversible incarceration. The violence of genocide is not exempt from discourse, it is practiced and suffered by human subjects who speak, and, as such, it has always and already failed. It will always fail to exempt itself from the subversion of a new punchline. Retroaction is the inductive field in which the Witz has always already succeeded, and genocide has always already failed.

2. Pavlina Vujović : Srebrenica – What a Formidable Name for the Big Other

Following the book by Freud *Joke and Its Relation to the Unconscious*, we encounter a difference between the comic and joke. While the first being a rather primitive - as I take the liberty to call it - means of enjoyment, the second is a more complex one. The primitive aspect of the comic resides in the fact that it involves two persons “who do not necessarily verbalize their relationship in order to produce laughter, unlike in jokes, which are always situated in the language and are the most social mode of expression. The comic cannot only be found in the adult’s world, but also in early childhood- when we did not need jokes to make us laugh. We have not entered into the language yet. Freud, at the very end of his book, relates this to the infantile period – a period when we also invested less energy in producing a certain type of enjoyment, when the censorship was not installed yet, when free associations were possible to flow, regardless of how few associations we had, and when the meaning of the signifier was not locked down. So what is the difference with the enjoyment produced by jokes, and, more specifically, jokes about genocide. In structural terms, jokes involve three persons/subject; the speaking subject, the subject of the joke and the subject to whom we are speaking. The more complex joke appears in its content, and the more efficient the technique it involves, the success of overcoming the censorship in the hearer becomes possible-hence enabling the enjoyment of the speaker. Through these jokes we could say that we overcome the taboo inherent to the signifier of Srebrenica- its meaning, which we equate with the term of genocide. Is this simply the enjoyment of overcoming the taboo, or is this the enjoyment that we lost in process of naming and formatting the term of Srebrenica, during which we delegated our enjoyment to someone, something else. If, for a moment, we draw a parallel between the comic and commemoration, we can also trace certain similarities. In his paper *The Enjoying Machine*, drawing upon Lacan’s seminar *Ethics of Psychoanalysis*, Dolar explains the function of the Chorus within Greek tragedy. The Chorus subtly invites the spectator to cry – however, at the same time, it cries for the subject. Later the chorus becomes replaced, especially in modern cultural production, with the term *claque*. The *claque* laughs and cries for us, reduces our investment in the comic situation, and even robs us of our enjoyment. Yet the *claque* doesn’t simply rob us, but rather allows the other to enjoy instead of us: ‘Let the Other enjoy for me, because I can

never measure up to the supposed enjoyment; let the clique laugh for me, let the canned laughter prevent me from laughing – because, otherwise, I would have to enjoy, which would be unbearable.” If we also take a look at the commemoration in Srebrenica, every eleventh of July, we follow a similar logic - hundreds of people come to “remember” Srebrenica – there’s the chorus in front, the usual prayer, women crying, and we just stand still - there are two subjects; the commemoration and we/I. The commemoration event feels instead of us - it enjoys instead of us, but it also does something else – it prohibits Srebrenica from being anything else than genocide, with its specific mode of mourning. Commemoration as the clique is not narrowed down to this sole event - it translates itself to other domains of everyday life, and with every mentioning of Srebrenica it produces specific pleasure, which is not dispersed; there is someone, something with monopoly over this pleasure (the state has the monopoly over violence, commemoration monopolizes the pleasure of mourning). What would happen if someone from the clique suddenly started crying during a comic scene – or, during the commemoration, if we started laughing or asking about the price of land (with or without bones as in the joke)? Could we then introduce another meaning of Srebrenica, other than the equation ‘Srebrenica is a Genocide’? Back to the joke, jokes on genocide - what do these jokes actually do? The jokes not only request the hearer’s involvement, but also rely on an assumption of responsibility for the reaction, as well as for the lack of the supposed reaction. [One could even dare to say that they order that we do not (subvert our tendency to?) delegate our enjoyment,] and rather problematize its origin and reasons. The joke brings into relation the right and responsibility one has, when speaking of Srebrenica. It restores the voice of the subject, whilst revealing the lack in the genocidal logic. The joke is a “no thank you!” answer to the false choice of either speaking in a prescribed mode on genocide, or not speaking at all. What have we encountered in jokes that we cannot do anywhere else? Are we simply encountering something of which the commemoration logic robbed us – something forgotten but again familiar? Are we introducing a new equation by means of jokes, which isn’t solely that of ‘Srebrenica=Genocide’? What then is Srebrenica, and the logic surrounding it? Is it only the discourse of melancholy, the discourse on death of the Yugoslav Muslim, who is to become Bosniak, [the annihilation community,] and the institutionalization of a false commonality under the guise of the Ethnic, the logic of

capitalism, a logic of victimization locked in the past yet prolonged in the present and projected in the future - or can Srebrenica be all this? That is also a possibility. Perhaps Srebrenica is much more and yet less than genocide, and maybe one of the means to understand it are jokes. If so, we should not dismiss this possibility.

3. Emin Eminagić - The Joke and Revolution: The Emancipatory Potential of the Joke

While reading Freud's *Zur Psychopathologie des Alltagslebens* in relation to the joke and the forgetting of the name one signifier stood out in particular, i.e. Herr, or master. In affiliated work with Psychoanalytic Seminar Tuzla, I want to explore the emancipatory potential a joke can have in terms of everyday speech. Thus I ask the following question: in what way could the joke subvert the master into joining the masses, and what would its exact mechanism be? Of course the obvious answer would be to castrate the master, which in turn implies that the Heer - the masses - are castrated. I wish to propose an actual collapse, through the joke, of the Herr into the Heer. In order to bring the joke into relation with the revolution, we will have to consider the new object of capital as surplus value, as advanced by Louis Althusser and Etienne Balibar in *Reading Capital* - the surplus value of the joke here being knowledge of the master. Tracking the metonymy of association in relation to this word Herr, the following signifiers emerge: Herr – Heer – Huerdel. Here, in the metonymic debris, we encounter the signifier Huerdel - meaning obstacle – as actually representing the bar in the subject (\$). What our joke does here is actually place one of our protagonists in the position of the master, transferring surplus value from the joke's usually male character onto the female, by placing her in the position of power. This can be viewed through Alenka Zupančič's analysis in *The Odd One In*. She claims that the joke, through its repetitiveness (like the one we are using), utilizes the comic - which in itself is always in the position of delivering jouissance - to satisfy the tragic, which is always in the position of the demand. To clarify this, let's take a look at the master's discourse. If the master in the master's discourse is aware that he is barred, but has to cover this knowledge (i.e. don't forget). A German military term, whose contemporary use refers to the armed forces; literally - a mob of people. The joke we will be looking at is as follows: Sometime after the war in Bosnia has ended, Mujo and Fata decide to have a child. After nine months the child is

born and Fata asks Mujo what the child's name should be. Mujo, all proud of himself, says the child should have a nice Bosniak name, and that it should be named Muhamed. So little Muhamed turns four and goes out to play with the other kids in the street, when a bus runs him over. Naturally Mujo and Fata are grief-stricken. Two years pass, and they decide to try again - the child is born and Mujo, again very proud of himself, says the child should have a nice Bosniak name, and that he should be called Ahmed. The same situation: Ahmed turns four, goes out on the street to play with the other kids, and also gets run over by a bus. Again they are grieving. Five years pass and they decide to try one final time. So after nine months, the child is born and Mujo now asks Fata what they should name the child - and Fata says, "Dragan!" Mujo, all confused, says "But Fata, we're Bosniaks, how can you give the child a Serb name?" To which Fata replies "Well Mujo, if ours die, let theirs die as well."

4. See: Althusser, L. Reading Capital.

This metonymic chain was initially much longer - for the purpose of this presentation I will focus on the main three signifiers we require, i.e. Herr, Heer, Huerdel. Srebrenica, never forget Srebrenica, never forgive), we can say that the joke produces certain knowledge. The Other appeals to the master, to the knowledge that the other embodies genocide. However, what's produced in this relation is something appropriated by the master, which in a way enables the master to reproduce a new object without reproducing the name or a new meaning of Srebrenica - i.e. hiding the metaphorization and its own bar, thus metaphorizing Srebrenica as genocide, only genocide, and nothing else. If we relate the objet a with the Ethnic, for instance, Fata is then positioned as producing the master's logic, unaware that the very insistence of the master is hiding its bar and its possible metaphorization, thus maintaining the position of the master as such, merely giving it a different name.

Following Dolar's example in the *Enjoying Machine*, we can say that Fata, in our joke, decides to be the subject shaping the world around her instead of relinquishing herself to perverse jouissance. So the question is whether Fata is just the name of the new master; or, is there a new possibility for women to break away from the position of eternal victim? [The master i.e. the Herr into Heer, by invoking an emancipatory struggle.] In conclusion, I would

like to propose that Srebrenica does not only signify Genocide, and Fata does not only signify the victim.

See: Dolar, M. The Enjoying Machine, in Copjec, Joan. Umbr(a): Polemos. Umbr(a) Journal, n.d.

5. JOKE AND THE MIRROR

Throughout *Jokes and Their Relation to the Unconscious*, Freud writes of a sort of mirroring that takes place between the speaker and the listener of the joke, which is inherent to the process of the joke's operation: "We will make a provisional suggestion that the psychical process provoked by the joke in the hearer is in most cases modeled on that which occurs in the creator. The external obstacle which is to be overcome in the hearer corresponds to an internal inhibition in the maker of the joke."

A particular identificatory link develops between the creator and the hearer – a relationship between the external and the internal, inverse as in a mirror. However, there are occasions where no relationship of mirroring can be established between the creator of the joke and the hearer - no correspondence between internal inhibition overcome in the creation of the joke and the external obstacle - so that the joke's telling becomes impossible. Why is the conjunction of joke and genocide problematic, to the degree of imposing a prohibition upon speech, upon telling a joke - particularly when a joke exists which (actually) stages such an 'impossible' encounter? Mujo, sitting in a bus traveling through Belgrade, notices the driver and decides to approach him.

Mujo: "Hm, are you Ratko Mladić?"

Ratko Mladić: "Yes."

Mujo: "Impossible!"

Ratko Mladić: "Why are you asking me this? Who are you?"

Mujo: "Mujo from Srebrenica."

Mladić: "Impossible!"

In *The Mirror Stage as Formative of the I Function as Revealed in Psychoanalytic Experience*, Jacques Lacan writes of the recognition of one's own image in the mirror as an essential moment in the act of intelligence: "It suffices to understand the mirror stage in this

context as an identification, in the full sense analysis gives to the term: namely, transformation that takes place in the subject when he assumes [assumer] an image – an image that is seemingly predestined to have an effect at this phase, as witnessed by the use in analytic theory of antiquity's term 'imago'". The mirror image is assumed to be a representation of oneself, causing identification with the image, while the subject simultaneously assumes and identifies itself (in the reflexive sense of both verbs), as the same with yet different from the mirror image. In the mirror stage, a reflection from without causes a transformation within the subject; the mirror simultaneously enables fusion and splitting between subject and image, between reality and fiction, wherein a representation, through reflection, comes together and breaks apart in the briefest of moments, in order to constitute the I as self and as an other inherent to oneself. The mirror stage not only positions the development of ego, in what Lacan refers to "as a fictional direction"- in the relationship with this image, a double In Lacan, Jacques. *Écrits: the first complete edition in English* (trans. Bruce Fink). p. 76 but also enables the child to enter into language, the realm of the symbolic, through creation of the gap between here and there, the self in reality and the other self in the mirror. A parallel can be drawn between the and in the mirror stage - the mirror as conjoining and disjoining at the same time - and the and in the Mujo and Mladić joke, in the sense of conjunction as the medium of the social, in and of language, which mobilizes interplay between the inner world and external reality, allowing for an in-between space to open up, in which new words and meanings appear. As Freud says, the Janus-faced joke always serves two masters. Given the joke's double-sidedness, what then is at stake when its inherently dialectical quality is (con)joined to genocide? In language as a code, as the treasury of common sense presumably shared by all - or all speakers of a certain language, at least - to speak means to always move within more or less solid, reliable, precise and determinable meanings. In this dimension, language as code is a discursive word-mill, gluing signifier to signified, based on firmly determined relationships of identity and difference, and proceeds in the same way as Narcissus, who in love with his own image, is oblivious to the fact that this image is a reflection, and thus fusing in sameness with what, before his eyes, reveals himself as perfect and final. To realize the fictional dimension of that perfection, Narcissus has only his own words at his disposal – words which are echoed, returned to him as in a mirror, yet incomplete. And Narcissus is unable to comprehend

incompleteness by the very fact that he is completely enamored with the image of himself, as same to himself. Echo's fragmented words make no sense to him, his common sense relying only upon what is returned as the same with itself. And In that sameness to oneself, he perishes. In its aim and effects, genocide sows the impossible, the unthinkable, and the unspeakable. It operates in total meanings, and seeks imposition of a sort of totalizing logic of sameness – the image of the self as completely overlapping with the reflection in the mirror, non-recognition in the mirror-image of an other (fictional) bit of reality, or a (real) bit of fiction. If no part is ever recognized as lacking in the exterior image, if in fiction ever parts the subject from within, there can be no other to sameness, no differentiation. A certain type of discourse, which always supports and construes the other as threatening - precisely because the sameness becomes overwhelming – turns language into a totality, encircling within a code based on set parameters – rendering the self as isolated in the prison of its own making, increasingly enraged, increasingly frightened. Annihilation ensues, directed towards what cannot be un-alienated, due to the fact that everything is alienating. And then, a joke inserts itself into the codified in order to transgress, which is only made possible by the fact that there is always already something to transgress, some limit to cross.

Radno-okupaciona terapija u procesu rehabilitacije

Branka Antić

Radno okupaciona terapija obuhvata sve manuelne, kreativne, rekreativne, edukativne i ostale aktivnosti, s ciljem postizanja i poboljšanja određene fizičke i mentalne funkcije ljudi. Uloga radno-okupacione terapije je što brža rehabilitacija i povratak u socijalnu sredinu. Radnim aktivnostima se utječe na zadovoljenje ljudskih potreba, posebno potrebom za pripadnošću, uvažavanjem, samopoštovanjem i poštovanjem. Radna okupaciona terapija predstavlja i prevenciju psihičkih smetnji, jer udaljava od opsesivnih misli, apatije i očajavanja, a istovremeno jača koncentraciju i obnavlja vezu sa realnošću. Stres je odgovor našeg organizma na svaku stvarnu ili imaginarnu prijetnju koja se pojavi. Biohemijske promjene koje imaju ulogu u nespecifičnoj reakciji na stres su u okvirima osovine hipofiza-hipotalamus-nadbubrežna žlijezda.

1. Uvod:

Cilj projekta „Cvjetna dolina“

Osnovni cilj projekta "Cvjetna dolina" je pružanje pomoći korisnicima u psihološkom i socijalnom, ali i ekonomskom smislu, odnosno da obezbijedi brži psihološki oporavak i razrješenje traume nastale usljed rata, kao i da pojača socijalne mreže u povratničkoj regiji Srebrenice, te da poboljša ekonomsko stanje koje bi obezbijedilo bolje uslove za život, i uticalo na smanjenje siromaštva u regiji. Navedeni rezultati pokazali su značaj radno-okupacione terapije u procesu rehabilitacije i oporavka hronično traumatiziranih osoba, kao dijela cjelokupnog psihoterapijskog tretmana, ali su potvrdili da je proces oporavka dugotrajan, i da zahtijeva puno rada i adekvatnije uključivanje traumatiziranih osoba u društvenu sredinu. Brojna istraživanja potvrđuju da su oni koji se redovito bave nekom tjelesnom aktivnošću boljeg raspoloženja, bolje se prilagođavaju, sebe i vlastito tijelo doživljavaju pozitivnije, imaju više samopouzdanja, bolje intelektualne sposobnosti i snalaženje u prostoru i životu. Okupaciona terapija može biti analizirana ispitivanjem riječi koje sačinjavaju profesionalni naziv. Ovaj termin se koristi u profesionalnom nazivu -

okupirati znaci uposliti, zauzeti, angažirati (osobu, um, pažnju, i sl.) i ispunjavanje prostora ili vremena. Okupacija znači biti okupiran ili zauzet sa nečim ili uključen u nešto. Terapija znači tretman oboljenja ili poremećaja. Stoga, naziv okupaciona terapija govori nam da praksa uključuje tretman oboljenja ili poremećaja upošljavanjem ili angažiranjem osobe, uma i pažnje. Radno-okupaciona terapija nam u potpunosti popunjava prostor i vrijeme. A dalje usklađivanje ovih koncepata uključeno je u definicije okupacione terapije kao profesionalne specijalnosti koje su razvijane tijekom godina.

2. Istorijske definicije okupacione terapije

Postoji više definicija radno-okupacione terapije. Jednu od prvih definicija dao je originator izraza George Barton, osnivač profesije, 1914. godine. Barton se vodio jednom logičnom činjenicom i postavio sljedeću tezu - „ukoliko postoji okupaciono oboljenje, zašto ne postoji okupaciona terapija”. On se nadao da će obezbijediti korisnu okupaciju za svaki organ, zglob i mišić u ljudskom tijelu i time obezbijediti liječenje svih oboljenja, povreda ili disfunkcija okupacionom terapijom. Iako je iskustvo pokazalo da ne postoji specifično okupaciono izlječenje za svaki poremećaj, naziv je ustrajao dijelom i zbog toga jer okupaciona terapija može biti korištena kao terapijski medij koji će utjecati na stepen

zdravlja pojedinca, kao i kvaliteta života, zadovoljstva i osjećaja dobrobiti. Nešto kasnije, 1919. godine, Bartonova je definicija nešto bolje formulirana, te je glasila: „okupaciona terapija je nauka o edukaciji i ohrabrivanju oboljelih da preuzmu određene aktivnosti jer će uključena energija i aktivnosti proizvesti koristan terapijski efekat“. Ova definicija ilustrira njegov interes u stvaranju okupacione terapije kao prepoznatljive naučne discipline, u podučavanju i motiviranju osoba sa oboljenjem i onesposobljenjem i korištenjem okupacija koje imaju pozitivan utjecaj na pojedinca. Prvu zvaničnu definiciju okupacione terapije napisao je H. A. Pattison 1922. godine. On je definirao okupacionu terapiju kao „aktivnost, mentalnu ili fizičku, definitivno prepisanu i vođenu sa isključivom svrhom da doprinese i da ubrza oporavak od oboljenja ili povrede“. Ova definicija objašnjava da koncepti okupacione terapije uključuju slijedeće:

1. Prepisan i vođen tretman,
2. Mentalnu i fizičku aktivnost (ili okupaciju) i
3. Doprinos i ubrzanje oporavka

Stoga Dr. Pattison naglašava da okupacije imaju mentalnu, kao i fizičku komponentu, i da tretman koji koristi okupaciju treba gledati kao medicinsku terapiju koja treba biti propisana i koja treba da vodi bržem oporavku od oboljenja ili povrede. Ove koncepte potvrdio je Herbert J. Hall 1923. A njegova definicija navodi da: “Okupaciona terapija pruža lagani rad pod medicinskom supervizijom za dobrobit pacijenata koji se oporavljaju u bolnicama ili svojim domovima. Ručni radovi su korišteni ne sa idejom da se od pacijenata naprave majstori, nego s ciljem razvijanja fizičke i mentalne efektivnosti u vrijeme kada su hrabrost i inicijativa niskog nivoa.” Definicija Dr. Halla dodaje još dva koncepta od fundamentalnog značaja za okupacionu terapiju. Jedan je da okupaciona terapija koristi rad (ili okupaciju) kako bi pomogla razvoj i oporavak vještina neophodnih za zadatke, ali ne uči ljude specifičnim radnim vještinama za industrijski rad i ne nudi usluge zapošljavanja za nezaposlene radnike. Drugi koncept uključuje pomaganje ljudima da steknu i obnove efektivne sposobnosti kada su njihovi emocionalni i psihološki nivoi manji od normalnih. Posebna pažnja mora biti data emocionalnim i psihološkim stanjima, kada okupacioni terapeut radi sa pojedincima. Osobu uvijek morate posmatrati holistički, sa tijelom i duhom kao nerazdvojnomo cjelinom. Definicija koju koristi Bostonska škola okupacione terapije, (1924) uvodi i nove koncepte. Ova definicija kaže da „okupaciona terapija za cilj ima da

oblikuje plan znanstveno organiziranih aktivnosti koje će bilo kojoj grupi mišića ili dijelova tijela u slučaju oboljenja ili povrede dati stepen pokreta ili vježbanja koje može biti vođeno od strane kompetentnih ljekara ili hirurga.“

3. Pojam i značaj radno-okupacione terapije

Radna terapija obuhvata primjenu neke radne aktivnosti. Prva svrha primjene radne terapije u procesu rehabilitacije jeste unapređenje lokomotornog sistema. Većina osoba s invaliditetom pored fizičke nesposobnosti ima i popratne psihičke promjene, poput reakcija zabrinutosti, potištenosti i depresije. Radna terapija ima zadatak otrgnuti takvu osobu od neprekidnog bavljenja sobom i omogućiti joj da na zanimljiv način upotrijebi svoje vrijeme. Zato se i naziva okupacijskom terapijom. Izvedeci neku aktivnost osoba sa invaliditetom ponovno uspostavlja radne navike i izdržljivost u aktivnosti, a rezultat rada pruža zadovoljstvo.

- Radno-okupaciona terapija obuhvata sve manuelne, kreativne, rekreativne, edukativne i ostale aktivnosti, s ciljem postizanja i poboljšanja određene fizičke i mentalne funkcije ljudi.
- Uloga radno-okupacione terapije je što brža rehabilitacija i povratak u socijalnu sredinu. Radnim aktivnostima se utječe na zadovoljenje ljudskih potreba, posebno potrebom za pripadnošću, uvažavanjem, samopoštovanjem i poštovanjem.
- Radna okupaciona terapija predstavlja i prevenciju psihičkim smetnjama, jer udaljava od opsesivnih misli, apatije i očajavanja, a istovremeno jača koncentraciju i obnavlja vezu sa realnošću.
- Samim rođenjem ljudsko biće je suočeno sa teškom i često surovom životnom realnošću.
- Stres je odgovor našeg organizma na svaku stvarnu ili imaginarnu prijetnju koja se pojavi; Organizam se tada stavlja u stanje odbrane od opasnosti i mobilize svoje snage u tom pravcu. To zahtijeva energiju i usmjerava biohemijske procese i promjene koje na različite načine djeluju na psihološki status čovjeka.
- Biohemijske promjene koje imaju ulogu u nespecifičnoj reakciji na stres su u okvirima osovine hipofiza-hipotalamus-nadbubrežna žlijezda. Stresori

pobuđuju hipotalamus da luči supstance koje pobuđuju hipofizu, a potom i nadbubrežne žlijezde koje luče veće količine kortizola, čije nekontrolisano i povećano lučenje ima štetan učinak na organizam. Ne treba zanemariti ni fiziološko – biohemijske promjene pod utjecajem tjelesne aktivnosti koje se očituju višestruko pozitivno.

4. Cvijetna dolina – primjer dobre prakse

Jedna od aktivnosti koja se realizuje od 2007. godine u okviru psihosocijalne podrške u regiji Srebrenice je projekat „Cvijetna dolina“, a predstavlja radno - okupacionu terapiju koja pored rehabilitacijskog ima za cilj i ekonomsko osnaživanje korisnika. Osnovni cilj projekta "Cvijetna dolina" je pomoći korisnicima u psihološkom i socijalnom, ali i ekonomskom aspektu, odnosno obezbijediti brži psihološki oporavak i razrješenje traume nastale usljed rata, kao i pojačati socijalne mreže u povratničkoj regiji Srebrenice, te poboljšati ekonomsko stanje koje bi obezbijedilo bolje uvjete za život i utjecalo na smanjenje siromaštva u regiji. Osobe koje su imale iskustvo progona i doživjele ratne strahote ispoljavaju simptome posttraumatskog stresnog poremećaja. Kod njih su vidljive promjene u kognitivnoj, emotivnoj i konativnoj dimenziji ličnosti. Neke od njih su: gubitak osjećanja vlastitog identiteta, osjećanje bespomoćnosti, potištenost i emocionalna tupost, "robotizirano ponašanje", produžena depresivnost, odsustvo inicijative, itd. Psiho-socijalna podrška ženama povratnicama u regiju Srebrenica počela je 2002. godine, a do 2006. godine organizirani su sastanci na kojima se kroz grupni i individualni psihosocijalni tretman, te medicinsku brigu i redovite kontrole tjelesnog zdravlja radilo na psihološkom oporavku, kao i socijalnoj rehabilitaciji povratnika u regiju Srebrenica. Rezultati našeg rada su bili evidentni, ali još uvijek nismo postigli željene promjene i dobro raspoloženje kao i potpunu želju za životom. Logičan slijed rehabilitativnog procesa bio je uključenje korisnica u radno-okupacionu terapiju, koja bi pored psihosocijalnog oporavka utjecala na prevenciju psihosomatskih bolesti, ali i ekonomskom jačanju i neovisnosti. Zbog toga smo se odlučili na jedan, za našu sredinu, potpuno novi pristup i za implementaciju radno-okupacionog modela prilagođenog potrebama, željama, ali i znanju naših korisnica. Model je razvijan na temelju intuicije i prepoznavanja biljki koje bi ustvari mogle pomoći mirisom, bojom i svojom ljekovitošću, te blagotvornim dejstvom na psihu naših korisnica. Nakon uspostave modela i

sa rezultatima koji su i nas oduševili, pronašli smo da su i u drugim dijelovima svijeta pomagači slično razmišljali. U svom novom izvještaju, britansko udruženje za mentalno zdravlje Mind, poziva na novi "zeleni" pristup mentalnom zdravlju, nakon mnogobrojnih dokaza o korisnosti pristupačne, troškovno efikasne i prirodne dodatne terapije – ekoterapije. Dvije studije Univerziteta u Essexu u saradnji sa udruženjem Mind, pokazale su da učestvovanje u vježbama u prirodi osigurava značajne koristi za fizičko i mentalno zdravlje osobe. A osnovno im je sljedeće:

1. Ekoterapija treba biti prepoznata kao klinički validan način liječenja mentalnih poremećaja.
2. Ljekari porodične medicine/ljekari opće prakse trebaju razmotriti propisivanje vježbi u prirodi za svakog pacijenta koji se suočava se psihičkom iscrpljenošću i tjeskobom.
3. Pristup zelenim površinama treba biti od ključnog značaja prilikom planiranja i procjene zdravstvene njege.
4. Nejednakost u pristupu zelenim površinama treba se tretirati kao pitanje ljudskih prava, društvene nepravde i diskriminacije.
5. Sve zdravstvene, javne i kazneno-popravne ustanove trebaju osigurati pristup zelenim površinama.
6. Arhitektura koja podržava mentalno zdravlje treba biti polazna tačka prilikom planiranja izgradnje urbanih i ruralnih područja.
7. Koristi vježbanja u prirodi potrebno je promovirati putem javno-zdravstvenih kampanja, sa posebnim naglaskom na omladinu. Većina istraživanja došla je do istog zaključka: rad u vrtu je fizička aktivnost koja jača i vježba mišiće, poboljšava tjelesnu kondiciju čime sprečava razvoj ili pogoršanje mnogih bolesti, a pruža i užitek za sva čula. Uči strpljenju, jer se rezultat čeka. Ako neka biljka ne uspije, podnosi se poraz i pokušava ponovo bez ponavljanja grešaka. Rad u vrtu može da pomogne i u oslobađanju od stresa ili negativnih emocija. Na početku sprovođenja projektne ideje, odnosno 2007. godine, izvršeno je testiranje 189 žena članica psihosocijalne grupe Harvard Trauma upitnikom. Upitnik se sastoji iz tri dijela i mjeri nivo simptoma PTSP-a, depresije i anksioznosti. Dobiveni rezultati pokazali su da članice pokazuju visoke skorove za navedene kategorije.

U periodu od 2007. do 2011. godine, sa članicama grupe kontinuirano su se provodile:

- Grupna i individualna psihoterapija i socioterapija, po modelu Geštalt terapijskog pristupa,
- Radno-okupaciona terapija: projekat "Cvijetna dolina"

Pored toga, članice su bile uključene u socijalno i pravno savjetovanje, kontinuiranu medicinsku brigu za tjelesno zdravlje, različite psihoedukacije, a organizovane su i posjete sa ciljem pomirenja (Beograd, Vukovar, Rijeka, Osijek). Članice su učestvovala na radionicama i okruglim stolovima iz oblasti rodni teorija i jednakopravnosti spolova, te su upoznate sa strategijom tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini, značenjem oprosta, reparacije i rehabilitacije. Međutim, projekat „Cvijetna dolina“ orjentiran je ka uzgoju različitih sorti cvijeća i ljekovitog bilja: ruže, tulipani, kale, neven, echinacea i lavanda, te sibirski aronija. U projekat su uključene 72 korisnice, koje većim brojem pripadaju povratničkoj populaciji. Rad sa cvijećem i ljekovitim biljem kao terapijska opcija podrazumijeva i segmente aromaterapije, kao i terapije bojama. Poslovima u vrtu poboljšava se psiho-fizičko stanje korisnica jer, kako i same kažu, „samo „gledanje“ cvijeća pomaže“.

Da bi se pokazao značaj radno-okupacione terapije kao bitnog elementa psihoterapijskog tretmana u radu sa traumatiziranim ženama, izvršeno je 2011. godine retestiranje 50 žena, članica koje su podjeljene u dvije grupe:

- I grupa žena koje su uključene u radni projekat „Cvijetna dolina“ - ovu grupu čini 25 žena, tzv. žena proizvođača;
- II grupa žena koju čine članice koje su redovito dolazile na psihosocijalni tretman, ali nisu uključene u radni projekat - i ovu grupu čini 25 žena.

Testiranje je izvršeno Harvard Trauma upitnikom koji se sastoji iz tri dijela i mjeri nivo simptoma PTSP-a, depresije i anksioznosti.

U poređenju sa rezultatima testiranja koje je urađeno 2007. godine na istom uzorku žena, dobiveni rezultati pokazali su da je kod:

- I grupe koju čine žene uključene u radni projekat "Cvijetna dolina" došlo do poboljšanja, odnosno smanjenja simptoma iz kruga PTSP-a za 16,8 %, depresije za 16,9%; i anksioznosti za 19,6 %, u odnosu na
- II grupu koju čine žene koje su uključene samo u psihosocijalni terapijski tretman, i kod kojih je došlo do poboljšanja, odnosno smanjenja simptoma iz kruga PTSP-a za 12,76%, depresije za 14,88% i anksioznosti za 16,44%.

Komparirani rezultati pokazali su da radno-okupaciona terapija pruža i znatne mentalne i socijalne benefite. U prilog tome govori i serija studija koje je objavio Lancet, a koje pripisuju pozitivne utjecaje fizičke aktivnosti, uključujući “osjećaj korisnosti i vrijednosti, bolji kvalitet života, bolje spavanje, reduciran stres, kao i jače veze i socijalnu povezanost.”

S druge strane, nedostatak fizičke aktivnosti povezan je sa povećanim rizikom od:

- Anksioznosti, stresa i depresije
- Razvijanja mnogih stanja koja se mogu spriječiti, kao što je visok krvni pritisak, koronarna srčana oboljenja, dijabetes, osteoporoza, karcinom debelog crijeva i pretilost.
- Prerana smrt

Svi navedeni pokazatelji dovoljno su ubjedljivi i osvješčujući. Kada sve ovo sagledamo, neupitna je povezanost stresa i traume sa pojavom psiho-somatskih bolesti koje su veoma učestale kod osoba sa traumom i psihičkim smetnjama.

Fizička aktivnost umanjuje rizik od najmanje 8 stanja povezanih sa traumom i PTSP-om, a prema podacima Centra za kontrolu oboljenja, fizička aktivnost može reducirati rizik od:

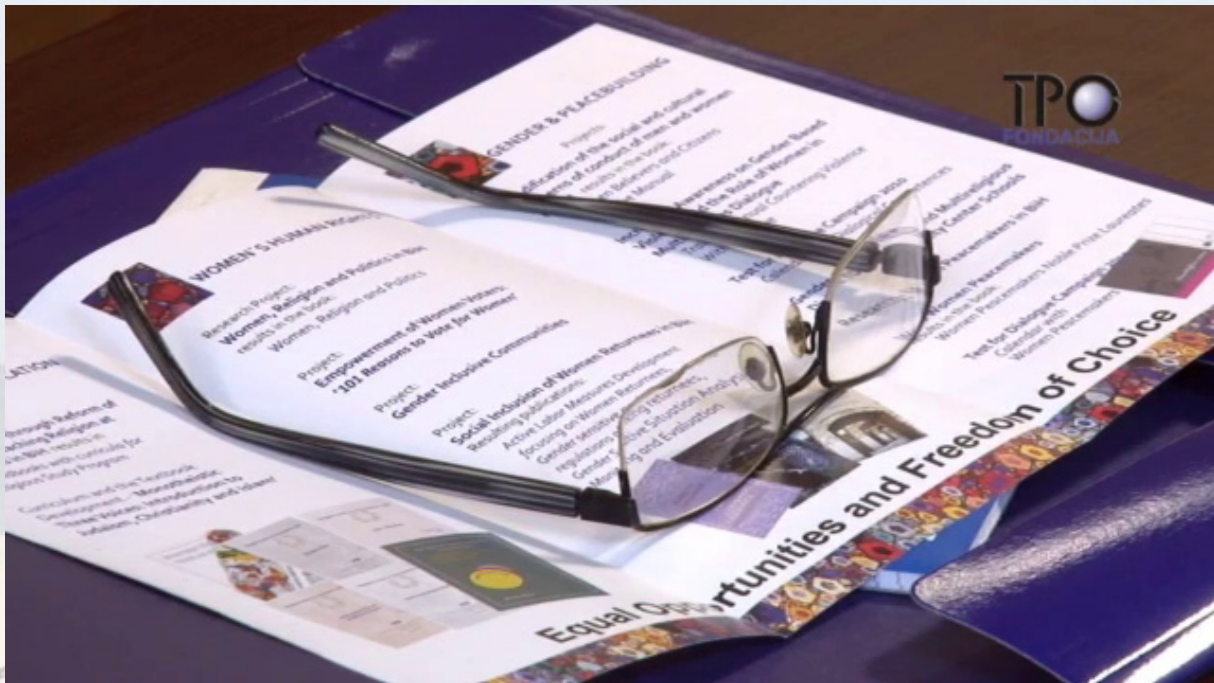
- Srčanih oboljenja
- Moždanog udara
- Visokog krvnog pritiska
- Dijabetesa tipa 2
- Pretilosti
- Depresije
- Karcinoma dojke i karcinoma debelog crijeva
- Osteoporoze

Navedeni rezultati pokazali su značaj radno-okupacione terapije u procesu rehabilitacije i oporavka hronično traumatiziranih osoba, kao dijela cjelokupnog psihoterapijskog tretmana, ali su potvrdili da je proces oporavka dugotrajan i da je za njega potrebno još puno rada i adekvatnije uključivanje traumatiziranih osoba u društvenu sredinu.

Brojna istraživanja potvrđuju da su oni koji se redovito bave nekom tjelesnom aktivnošću boljeg raspoloženja, bolje se prilagođavaju, sebe i vlastito tijelo doživljavaju pozitivnije, imaju više samopouzdanja, bolje intelektualne sposobnosti i snalaženje u prostoru i životu.

Sedam godina nakon uspostave projekta „Cvijetna dolina“ imamo dobro iskustvo i potvrdu koliko rad sa cvijećem i ljekovitim biljem doprinosi poboljšanju psihičkog stanja, kao i zdravlja uopšte.

TRANSCULTURAL PSYCHOSOCIAL EDUCATIONAL FOUNDATION SARAJEVO
PROGRAM FOR INTERDISCIPLINARY LEARNING AND RESEARCH - PILAR

Trauma
Pamćenje
Ozdravljenje

Trauma
Memory
Healing

ZBORNIK RADOVA

Tuzla-Potočari-Srebrenica